

D 2643

1974

BOREC

**Nemške in kvislinške sile
v Sloveniji**

**Zavezniško bojišče
in slovenski osvobodilni boj**

Revirska četa pri Pošebalu

**Poslednji dnevi življenja
narodnega heroja
Radeta Končarja**

**Viharna stepa
in idila s psičko**

**Pogovori o mladi
generaciji**

8|9

BOREC 8/9-74 ☆ XXVI

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič, France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošiljajte na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 22-313

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 417 **Jože Novak:** Nemške in kvislinške sile v Sloveniji
429 **Zdravko Klanjšček:** Zavezniško bojišče in slovenski osvobodilni boj v poletju 1944
441 **Rado Zakonjšek:** Revirska četa pri Pošebalu
452 **Miha Klinar:** Setveni spev, pesem
455 **Dr. Tone Ferenc:** Poslednji dnevi življenja narodnega heroja Radeta Končarja
473 **Ludvik Mrzel:** Epitaf, pesem
474 **Janez Gorjan:** Rdeči rob, pesem
475 **Vasilij Jemeljanenko:** Viharna stepa in idila s psičko
482 **Jože Kos:** Staremu partizanu, pesem
483 **Boris Višnovec:** Ko ne moreš več živeti doma
488 **Boris Višnovec:** Pogovori o mladi generaciji
491 **Tone Kebe:** Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko
499 **Dr. Tone Zorn:** Policija o komunističnem gibanju na avstrijskem Koroškem
500 **V. K.:** Prvi oddajnik OF
501 **Dušan Mevlja:** Sonetni tercet

Likovna umetnost

- 503 **Dr. Ivan Sedej:** Umetnost slikarja Iveta Šubica
507 **Manko Golar:** Rab, pesem

Književnost — ocene

- 508 **Iztok Illich:** France Klopčič: Neravnodušni državljani
509 **Slavko Rupel:** Anton Ingolič: Domovina v srcu
510 **Iztok Illich:** Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo na Slovenskem
512 **Prejeli smo v oceno**

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Jože Novak

Nemške in kvislinške sile na Slovenskem

Položaj okupatorja in njegovi cilji

Naraščanje moči in čedalje večji uspehi armad protihitlerjevske koalicije na velikih bojiščih, zlasti na sovjetsko-nemškem, možnost nove fronte, ki so jo obljubljali odpreti zahodni zavezniki v zahodni Evropi, krvava in neizprosna borba v Jugoslaviji ter naraščanje odpora v drugih zasedenih deželah, nemškemu okupatorju 1944. leta tudi v Sloveniji niso dovoljevali, da bi utrdil svojo zasedbo in širokopoteznejše skušal uničiti narodnoosvobodilno vojsko. Velika bojišča, kjer se je nedvomno odločalo o usodi druge svetovne vojne v svetovnih okvirih, so namreč govtala nove in nove divizije in nemška poveljstva, ki so bila odgovorna za Slovenijo, niso mogla računati, da bo za njihovo področje moč izločiti kaj več enot, s katerimi bi okrepili zasedbo ali uresničili kako novo širše zasnovano ofenzivo proti NOV Slovenije.

Nemška poveljstva so se očitno morala sprijazniti z dejstvom, da se bo treba na tem, sicer zelo pomembnem prehodnem ozemlju med Italijo in rajhom bojevati z razpoložljivimi silami ter tistimi, ki jih bodo uspeli pripraviti na svojem prostoru z lastnimi sredstvi. Hkrati z zatiranjem partizanstva bodo morali ščititi v najnujnejšem obsegu najvažnejše objekte ter aktivno braniti le osnovne strateške prometne poti in obalo Istre in Slovenskega Primorja pred morebitnim izkrcanjem zahodnih zaveznikov.

To nasprotje med razpoložljivim in potrebnim številom čet je okupator skušal reševati s spretno ekonomizacijo sil, z ustrežno mobilizacijo domačega prebivalstva, z uporabo moštva tujih narodnosti, ki ni smelo iti na velika bojišča, ter s primernimi taktičnimi in operativnimi ukrepi.

Kot rezultat uresničevanja omenjenih načel, upošteva je dediščino vojaške organizacije zasedbenih sil iz obdobja pred kapitulacijo fašistične Italije, ki je iz različnih razlogov niso mogli spreminjati, je rasel svojstven sistem zasedbe in vojaškega ustroja sovražnikovih sil v Sloveniji. Osnovne enote za boj proti narodnoosvobodilni vojski in partizanskim odredom so ostale posebej v ta namen izurjene, oborožene in opremljene, enote SS policije, razporejene v večjih garnizijah po vsej Sloveniji in na ključnih točkah. Njihova dejavnost se je oslanjala na mrežo večjih in manjših, močno

utrjenih in med seboj povezanih postojank, nameščenih v glavnem vzdolž strateško pomembnih komunikacijskih smeri ali v operativnem smislu važnih večjih naselij.

Medtem ko je bila glavna nemške redne vojske razporejena v zaledju Tržaškega zaliva zaradi obrambe pred zavezniškim desantom in kot rezerva nemškega poveljstva v Italiji, so okupatorjevo moč znotraj slovenskega ozemlja kot posadke te mreže postojank sestavljale enote za posebno uporabo, rezervne, šolske in dopolnilne čete redne vojske ter razne posebne enote za boj proti NOV. Razen SS policije je namreč temu namenu služila še vrsta drugih policijskih, orožniških in stražarskih čet, kakor tudi vermanšaft in razne kvislinške enote, ob mejah pa so bili še graničarji in obmejna carinska zaščita. Ne glede na osnovni namen, so se vse te različne enote borile proti NOV.

Po nepopolnih podatkih obveščevalnega oddelka glavnega štaba NOV in POS, preverjenih z okupatorskimi, kjer koli je bilo mogoče, kajti nemški zbirni podatki niso na voljo, je bilo, na primer, v juliju 1944 na vsem slovenskem ozemlju brez Prekmurja, kamor njegova obveščevalna služba tedaj ni segala, več kot 600 okupatorjevih postojank z okoli 100.000 oboroženci. Od tega je bilo 45.700 mož nemške vojske, 7.000 mož SS policije, 7.700 mož raznih drugih policijskih enot, 5.000 orožnikov in karabinerjev, 1.400 pripadnikov tajne policije in gestapa, 14.000 italijanskih fašističnih in republikanskih vojakov, 3.300 vermanov, 12.000 pripadnikov slovenskega domobranstva, 2.000 mož slovenskega narodnega varnostnega zbora in 1.000 mož gorenjskega domobranstva, okoli 900 mož pa je bilo pripadnikov drugih nenemških narodnosti v posebnih enotah.

Število postojank je proti koncu 1944. leta naraščalo. Po podatkih iz istega vira je bilo v obdobju od septembra do novembra že 675 sovražnikovih postojank z več kot 122.000 možmi. Od tega je bilo na operacijskem področju 7. korpusa 130 oporišč z okoli 28.000 sovražnikovih vojakov, na ozemlju 9. korpusa 226 postojank s 47.000, na ozemlju 4. operativne cone pa 319 postojank s prav toliko vojakov. Najgostejša sovražnikova zasedba je bila v Slovenskem Primorju in na Gorenjskem, največ majhnih postojank pa na Štajerskem. Kvislinške čete, če med nje štejemo tudi italijanske, so tvorile na vsem slovenskem ozemlju okoli 30% okupacijskih sil in skupaj šteje 34.300 mož.

Povprečno je vsaka postojanka štela približno 180 mož in branila okoli 45 km², dejansko pa je bila njihova moč sila različna in je znašala od deset do nekaj sto mož, v večjih središčih pa tudi več tisoč. Kjer so bile šolske in dopolnilne enote, je številčnost močno nihala. Postojanke so bile dobro utrjene zlasti tam, kjer je bila velika verjetnost partizanskega napada, razporejene pa so bile tako, da so ob napadu lahko dobile pomoč v najkrajšem času.

Sestav teh enot obema operativnima štaboma za uničevanje tolp (Führungstab für Bandenbekämpfung), ki sta bila odgovorna za boj proti NOV Slovenije, ni dajal dovolj možnosti za pripravo ustreznih gibljivih enot za aktivni boj proti narodnoosvobodilni vojski. Zato je razumljiva njuna želja, da dobita na voljo čim več enot SS policije, ki bodo dovolj močno jedro protipartizanskega boja. Iz istega razloga je razumljiva tudi težnja, da osposobijo tudi več udarnih enot iz vrst domačega prebivalstva, vendar je večina čet, ki so jih uspeli oblikovati, morala spričo pritiska osvobodilnega gibanja služiti le za defenzivno obrambo železniških prog in postojank.

Enote vojske

Vojaškim enotam v operacijski coni Jadransko Primorje je poveljeval štab generalajtnanta Ludwiga Küblerja. Podrejen je bil nemškemu vojaškemu poveljstvu v Italiji, in sicer poveljstvu armadne skupine Von Zangen, ki se je kasneje preuredilo

Najvišji funkcionarji v operacijski coni Jadransko Primorje. Od desne na levo: vojaški poveljnik general Ludwig Kübler, vrhovni komisar dr. Friedrich Rainer in višji vodja SS in policije general-lajtnant Odilo Globocnik

v poveljstvo armadne skupine »C«. Tudi štab Kübler so oktobra 1944 preimenovali v 97. armadni korpus za posebno uporabo. Njegova naloga je bila varovati morsko obalo pred desantom, utrjevati zaledje s težiščem na območju Trsta, Pulja in Reke, zatirati partizanstvo in ščititi komunikacije.

Po odhodu 71. divizije na italijansko fronto v januarju in februarju 1944 je štab Kübler imel na voljo le 162. pehotno »turkestansko« divizijo, razporejeno tudi v Istri, ter dvanajst samostojnih bataljonov, ki so jih sestavljali večinoma pripadniki nemških narodnosti.

Te enote seveda niso zadostovale za opravljanje vseh nalog, zato je general Kübler zahteval, naj ga osvobodijo nalog v bivši Ljubljanski pokrajini. Z italijanskega bojišča so na prostor Ljubljana—Logatec potem pripeljali razbito in oslABLJENO 16. oklepno grenadirsko divizijo, toda ta je že 4. marca dobila ukaz, naj krene čez Avstrijo v boj drugam. V Postojno so nato premestili polk 188. rezervne gorske divizije, v Ljubljano pa 500. padalski bataljon. Ko so konec junija 1944 tudi tega premaknili v rajh, je poslej ostalo območje Ljubljanske pokrajine brez enot nemške operativne vojske, verjetno tudi zategadelj, ker so menili, da policijske in domobranske sile zadostujejo.

Spričo pomanjkanja operativne vojske so v Slovensko Primorje sredi februarja 1944 premestili iz severne Italije celotno 188. rezervno gorsko divizijo, pripadajočo

sicer 18. vojnemu okrožju, iz katerega pa so prej izločili koroške Slovence, ki jih je bilo v njenem 136. in 137. polku okoli 40—50 %. Operativno področje 162. turkestanske divizije se je omejilo v glavnem na Istro. Ker so se v tej diviziji nadaljevale dezertacije v NOV, so jo konec marca premestili na italijansko bojišče, zamenjala pa jo je 278. pehotna divizija. Ko je sredi maja 1944 tudi ta morala oditi, in sicer na območje Ancone, je 188. rezervna gorska divizija morala prevzeti še njene naloge. Imela je štiri polke in dva samostojna bataljona. Podredili so ji tudi bataljon »Heine« v Idriji, ki je prej pripadal 71. diviziji. Štab Kübler je imel na voljo še pet nemških bataljonov za zavarovanje železniških prog in objektov ter osem bataljonov in divizionov, ki so jih sestavljali pripadniki italijanske narodnosti. Sredi junija je prispel v Istro še oslabljeni 3. polk divizije »Brandenburg«, ki je zamenjal že omenjeni alarmni polk iste divizije.

Boječ se izkrcanja zavezniških sil na Istrskem polotoku so v drugi polovici avgusta 1944 pripeljali s češkega 237. pehotno divizijo, ki je s svojimi 5.000 možmi razbremenila 188. rezervno gorsko divizijo južno od črte Koper—Reka. Od oklepni enot sta bila na področju operativne cone 7. SS šolski in dopolnilni oklepni bataljon divizije »Prinz Eugen« ter 208. oklepni bataljon. Ozemlje cone so razen tega uporabljali tudi za krajše oddihe ter za urjenje in popolnitev divizij, ki so prišle z italijanskega bojišča. Razmeščale so se na prostoru Gorica—Videm in tudi v Vipavski dolini. Takšne prehodne enote so bile Küblerju podrejene le v disciplinskem oziru, po posebnem povelju pa so jih lahko uporabili tudi za boj proti NOV.

Kot smo že omenili, so bile Gorenjska, Štajerska in Koroška v vojaškem pogledu podrejene poveljstvu 18. vojaškega okrožja v Salzburgu. Na slovenskem ozemlju je imelo to okrožje 438. divizijo za posebno uporabo, šolski polk divizije »Brandenburg«, ki mu je bil podrejen le v pogledu urjenja, in nekoliko drugih šolskih in dopolnilnih enot. 438. divizija za posebno uporabo s štabom v Celovcu je varovala železniške proge, državne meje in bivšo italijansko-nemško razmejitveno črto, bataljoni njenih polkov (18. dopolnilni, 4., 17., 18. in 184. polk deželnih strelcev) pa so bili razporejeni po vsem ozemlju okrožja. K tej diviziji je spadal tudi 18. odsek obmejne straže s pododseki C, D, E, F in G, vsak v moči bataljona. Avgusta meseca so oblikovali še poseben polk gorskih lovcev »Treck«.

Od enot 418. gorske lovske divizije, katere štab je bil v Salzburgu, so bile na Slovenskem le dopolnilne in šolske čete, v Mariboru pa je bila še podoficirska šola 18. vojaškega okrožja, v Celju 48. protitankovski šolski in dopolnilni bataljon, v Beljaku pa poveljstvo transportnih enot. Za protiletalsko zaščito so bili odgovorni oddelki 76. artilerijskega protiletalskega polka.

Tudi v vzhodni Sloveniji so se občasno ustavljale razne vojaške enote. Tako je bil od junija do decembra 1944, najprej v Dobrni, potem pa v Trbovljah in Zagorju, bataljon španskih prostovoljcev »De Hall«, od oktobra dalje pa so prihajale tudi razne mornariške enote, ki so se umikale z Jadrana.

Na Gorenjsko je junija prispel že omenjeni alarmni polk divizije »Brandenburg« in postal šolski polk. Štab je bil na Bledu, bataljoni pa na Bledu, v Šentvidu pri Ljubljani, Kamniku in Domžalah.

Policijske enote in štabi

Naloga obeh policijskih operativnih štabov za uničevanje tolpa je bila zbiranje in izkoriščanje obveščevalnih podatkov o partizanski dejavnosti, preučevanju položaja in ustreznih ukrepov za njeno zatiranje, izvajanje psihološkega in političnega pritiska na prebivalstvo ter priprava in vodenje akcij proti osvobodilni vojski in gibanju z vsemi razpoložljivimi sredstvi.

Prvi bataljon vermanšafta »Marburg«, ki je deloval v Mariboru in njegovi okolici

Operativni štab za uničevanje tolpe v operativni coni Jadransko Primorje je v začetku leta 1944 imel na voljo štiri SS bataljone,* v Vidmu pa so oblikovali italijanski prostovoljski polk »Tagliamento«, ki je bil kasneje razmeščen na področju Tolmina in Dornberka, ter italijanski prostovoljski bataljon »Italien«, ki je bil od septembra na Krasu.

Ker je vsak trenutek mogel uporabljati za boj proti NOV le dva SS bataljona, je operativni štab za uničevanje tolpe moral pogosto angažirati še vojaške enote, bojne skupine, ki so jih uspeli sestaviti, pa so bile zategadelj močno raznolike, večidel iz tistih enot 188. rezervne gorske divizije, ki so že končale določeno stopnjo urjenja. Najbolj usposobljena enota te divizije je bil vsekakor zloglasni bataljon »Heine« v Idriji.

Ko se je 188. rezervna gorska divizija morala razširiti tudi po vsej Istri, je 12. julija 1944 prispel iz Poljske na območje Gorica—Trst—Idrija 10. SS policijski polk s tremi bataljoni, ki je prevzel vlogo osnovnega nosilca boja proti 9. korpusu. Ker je že 24. aprila Küblerjev štab zahteval, naj zaščito železniške proge Gorica—Podbrdo prevzame policija, so italijanski 15. in 16. trdnjavski obalni bataljon preimenovali v policijska bataljona »Jadransko Primorje« I in II ter jima zaupali to nalogo.

Pod omenjeni operativni štab za uničevanje tolpe je spadalo še pet italijanskih milicijskih polkov, razporejenih v Trstu, Pulju, na Reki, v Gorici in Vidmu, ki pa niso sodelovali v ofenzivnih akcijah proti NOV.

Omeniti moramo še, da je v novembru 1944 prispel na območje Postojna—Ilirska Bistrica srbski prostovoljski korpus (Srpski dobrovoljački korpus) v moči kakih pet tisoč mož, ki se je umaknil iz že osvobojene Srbije. Imel je pet polkov, razmeščenih v Postojni, St. Petru (zdaj Pivka), Ilirski Bistrici, Premu in Mučičih.

Kljub temu da je bila Ljubljanska pokrajina v vojaškem smislu del operativne cone Jadransko Primorje, je spadala pod pristojnost operativnega štaba za uničevanje tolpe, ki so ga že prej oblikovali v 18. vojaškem okrožju in ki je usklajeval operacije proti NOV na vsem Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem.

* To so bili: 3. bataljon 15. SS policijskega polka v Trstu, 1. bataljon SS policijskega polka »Bozen« v Opatiji, SS bataljon za obrambo Krasa (SS Karst-Wehrbataillon) v Gradiški in SS stražarski bataljon v Trstu.

Konec januarja 1944 so v Ljubljanski pokrajini zamenjali oba bataljona 19. z dvema bataljonoma 14. SS policijskega polka ter ju razporedili v Novem mestu in Ribniški dolini. Štab tega polka je šele 29. marca prišel v Ljubljano, naslednjega dne pa še SS podoficirska šola, ki je imela v svoji sestavi tudi do štirinajst čet. Tako sta bila na ozemlju 7. korpusa dva policijska bataljona tudi odslej. Srdito sta napadala NOV v sodelovanju s štirimi domobranskimi bataljoni, ki so jih oblikovali v juniju, in petim, sestavljenim v novembru.

Na Štajerskem sta najprej bila od policijskih enot le 2. bataljon 14. in 1. bataljon 25. SS policijskega polka. Ko za boj z enotami 4. operativne cone ni bil zadostna okrepitev gorski lovski polk »Treeck«, so pripeljali v novembru nove tri bataljone, 1. bataljon 17. ter 2. in 3. bataljon 19. SS policijskega polka, ki sta se vrnila iz Francije. Enote so pogosto premeščali, kot so pač narekovala taktične potrebe.

Že februarja 1944 je prispel na Gorenjsko iz Poljske 28. SS policijski polk »Todt«, ki je imel bataljone v Kamniku, Naklem in Brezjah ter štab v Stražišču pri Kranju, septembra pa se je namestil v Kamniku še posebni SS lovski bataljon, sestavljen iz pripadnikov raznih narodnosti Sovjetske zveze. Na Primskovem pri Kranju in pri Sv. Ani (zdaj Podljubelj) sta bili tudi po ena četa zaščitnega bataljona orožja SS, v Kamniku in Kranju pa po ena četa orožniškega motoriziranega SS bataljona.

Na slovenskem in avstrijskem Koroškem je boj proti NOV vodil 13. SS policijski polk s tremi bataljoni, ki so jih pogostoma angažirali tudi drugod, za osposobitev nižjih poveljnikov in določenih vojakov iz vrst vseh enot, ki so sodelovale v protipartizanskem boju, pa so v Stični na Dolenjskem 20. septembra 1944 ustanovili posebno šolo, ki je trajala štiri tedne.

Čeprav sta imela oba štaba za uničevanje tolp nasprotnika, ki je bil enotno organiziran na vsem slovenskem ozemlju isti cilj, je bilo njuno sodelovanje v vsem 1944. letu slabotno, saj sta le poredkoma organizirala skupne akcije. To je zlasti koristilo 9. korpusu, katerega ozemlje je bilo v pristojnosti obeh.

Vermanšaft

Po končanih bojih s 14. divizijo je nemško vodstvo na Štajerskem sicer demobiliziralo okoli devetsto vermanov, ki so se že pet mesecev zvesto bojevali za nemške koristi proti narodnoosvobodilni vojski, vendar je že konec marca spet morale zbirati alarmne čete. Zdaj so jih združili v bataljone,* ki so sestavljali vermanski polk »Untersteiermark«, katerega štab je bil najprej v Slovenjem Gradcu, kasneje pa v Mariboru. Vermanske čete so varovale industrijske in komunikacijske objekte, skupaj s policijo pa delale enodnevne akcije po okolici. Ko je prišlo do večje partizanske aktivnosti, so včasih spravili na noge enega ali več bataljonov za širše zasnovane ofenzive.

Poleti 1944 je NOV zavzela več vermanskih postojank in začel se je proces razpadanja vermanšafta. Polk je zategadelj moral v septembru 1944 zmanjšati število čet od 25 na 15, ustanovili pa so še tri rezervne čete in pri štabu polka topniško baterijo, izvidniško četo in orožarsko šolo ter posebno alarmno četo »Trifail« v Trbovljah.

Z ustanovitvijo vermanskega polka »Untersteiermark«, ki je združeval mobilizirane pripadnike štajerskega hajmatbunda, ni prenehala dejavnost vermanšafta po vaseh. Vojaški zavezanci so še naprej hodili na vaje in opravljali občasno tudi druge naloge po navodilih orožniških postaj povsod tam, kjer osvobodilno gibanje še ni preprečilo takšne dejavnosti. Ko je bil 25. sept. 1944 s Hitlerjevim ukazom ustanovljen

* Bataljone so razporedili po okrožjih: 1. bataljon »Marburg« z devetimi četami v okrožju Maribor-okolica, 2. bataljon »Petau« s tremi, pozneje petimi četami, in 3. bataljon »Cilli« s štirimi, nato sedmimi četami, v celjskem okrožju, 4. bataljon »Rann« s štirimi četami pa v okrožju Brežice.

nemški Volkssturm, ki naj bi omogočil totalni odpor armadam protihitlerjevske koalicijske na nemških tleh, je po sklepu gauleiterja postal v slovenski Štajerski omenjeni vermanski polk njegov prvi poziv. Drugi poziv so bili moški od 18. do 45. leta starosti, ki so jih v gospodarstvu mogli pogrešati le za kratek čas, tretji mladina letnikov 1927—1929, se pravi, med petnajstimi in sedemnajstimi leti starosti, četrti poziv pa manj sposobni moški vseh letnikov, namenjeni za krajevno zaščito. Tako so razen vermanskega polka oblikovali še 49 bataljonov Volkssturma, ki pa so bili večidel le na papirju.

Jedro vermanšafta so bili priseljeni domači Nemci, ki so jim pomagali maloštevilni nemško in avstrijsko navdahnjeni Slovenci. Število vermanov, ki so prebegli k narodnoosvobodilni vojski, je vedno bolj naraščalo. Zategadelj je čedalje bolj postajal vojaška formacija, v kateri je večina služila le zato, da bi se izognila tegobam vojne.

Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini

Že v jeseni 1943. leta uvedeno dvojno poveljevanje domobranskih čet je nemški okupator v letu 1944 še bolj izpopolnil. Operativni štab za uničevanje tolpe je namreč prek posebnega izgraditvenega štaba (Aufbaustab für Slowenische Landwehr) usmerjal delo organizacijskega štaba slovenskega domobranstva, določal ustroj domobranstva ter dovoljeval ustanavljanje novih čet in njihovo razporeditev, po drugi strani pa so njegovi oficirji in podoficirji kot inštruktorji v četah nadzorovali izpolnjevanje navodil in stanje enot. Čeprav prideljeni nemški oficirji in podoficirji ponavadi niso neposredno poveljevali, so odločilno vplivali na uporabo čet v boju. Domobranske čete niso imele lastnih sredstev za zvezo. Sodelovanje med sosednjimi enotami in s sredstvi za ognjeno podporo so organizirali Nemci.

Ko je decembra 1943 število moštva že doseglo 10.500 mož in se nekoliko izurilo s pomočjo nemških inštruktorjev, so ukinili bataljone in oblikovali bojne skupine. Prva je bila v Ljubljani z devetimi četami, druga pa na Škofljici pri Ljubljani. Imela je sedem čet, njen štab pa so sredi januarja 1944 premaknili v Velike Lašče. Tretjo bojno skupino so ustanovili v Novem mestu. Imela je osem čet in šest posadnih vodov. Četrta bojna skupina, ki je združevala pet čet, je bila na Vrhniki, iz čet, ki so varovale železniško progo Ljubljana—Rakek, pa so v Borovnici oblikovali še peto bojno skupino. Nato so januarja 1944 iz dveh čet v Kočevju oblikovali še šesto bojno skupino, naslednjega meseca pa tudi sedmo v Grosupljem. Poveljstva bojnih skupin so bila zelo majhna in so imela le organizacijsko in disciplinsko vlogo.

Omeniti moramo še preureditev šolskega bataljona v Ljubljani v 1. šolsko skupino, sestavljeno iz šestih čet, 2. šolsko skupino pa so kmalu po njeni ustanovitvi že 15. januarja 1944. ukinili. V Ljubljani sta bili tudi dve topniški bateriji, opremljeni z italijanskim orožjem. Ko so ustanovili še tretjo, so eno baterijo poslali v Velike Lašče. Na progi Ljubljana—Rakek in odseku Ljubljana—Škofljica je patroljiralo pet oklepnih vlakov z domobranskim moštvom, ki so jim poveljevali nemški podoficirji.

Kaže, da je nemški okupator želel uspostaviti še strožji nadzor nad domobranstvom, kajti konec februarja so na podlagi ukaza višjega vodje SS in policije v 18. vojaškem okrožju zmanjšali število bojnih skupin na štiri, pri čemer pa so upoštevali tudi njihove taktične naloge. V Ljubljani so oblikovali posebno šolsko skupino v sestavi devet pehotnih, šest šolskih in ene pionirske čete ter dveh topniških baterij, ki je zasedala obroč bunkerjev okoli Ljubljane in urila novince. Na Vrhniki so imeli skupino za zavarovanje železniške proge Ljubljana—Rakek, ki je združevala dvanajst čet in je bila podrejena nemškemu komandantu na Vrhniki, v Novem mestu pa zaščito okraja Novo mesto z enajstimi četami in nekaj posadnimi vodi, ki je bila

podrejena 1. bataljonu 14. SS policijskega polka. Posebno operativno skupino so oblikovali iz prejšnje 2., 6. in 7. bojne skupine. Ta skupina ni imela posebnega štaba, temveč je bila neposredno podrejena organizacijskemu štabu, v operativnem pogledu pa najbližjim nemškim policijskim enotam.

Toda takšna organizacija je bila hudo defenzivna. Zato so 26. marca iz dveh pehotnih in nove težke čete sestavili udarni bataljon in ga preizkusili v boju z narodno-osvobodilno vojsko pri Ljubljani in v Suhi krajini. Na podlagi izkušenj tega bataljona, s ciljem potisniti enote 7. korpusa vstran od strateških komunikacij in v notranjost partizanskega svobodnega ozemlja, so ozemlje Ljubljanske pokrajine razdelili med te nove bojne skupine in v vsaki oblikovali po en udarni bataljon. Področje Ljubljane, Ljubljanskega barja, doline Krke do Žužemberka, na severu pa do Moravč, je zajemala severna šolska skupina z oznako »N« (Nord), na območju Polhograjskih Dolomitov in Notranjske je bila zahodna skupina za zavarovanje železniške proge z oznako »W« (West), v Ribniški dolini, Kočevski in delu Suhe krajine je bila srednja operativna skupina z oznako »M« (Mitte), na ostalem delu Dolenjske, zadolžene tudi za Belo krajino, pa je bila vzhodna skupina, zaščita okraja Novo mesto, ki je imela oznako »O« (Ost). Dne 16. maja so določili sestavo udarnih bataljonov, in sicer bataljona »N« v Ljubljani, »W« na Rakeku, »M« v Grosupljem in »O« v Trebnjem. Vsak bataljon je imel razen svojega poveljniškega sestava še enega nemškega oficirja in tri podoficirje kot inštruktorje, ki so vodili šesttedensko urjenje in so bili neposredno podrejeni nemškemu policijskemu generalu Rösenerju. Bataljon so sestavljale tri pehotne in ena težka četa ter pionirska desetina in desetina za zvezo. Štel je okoli 620 mož.

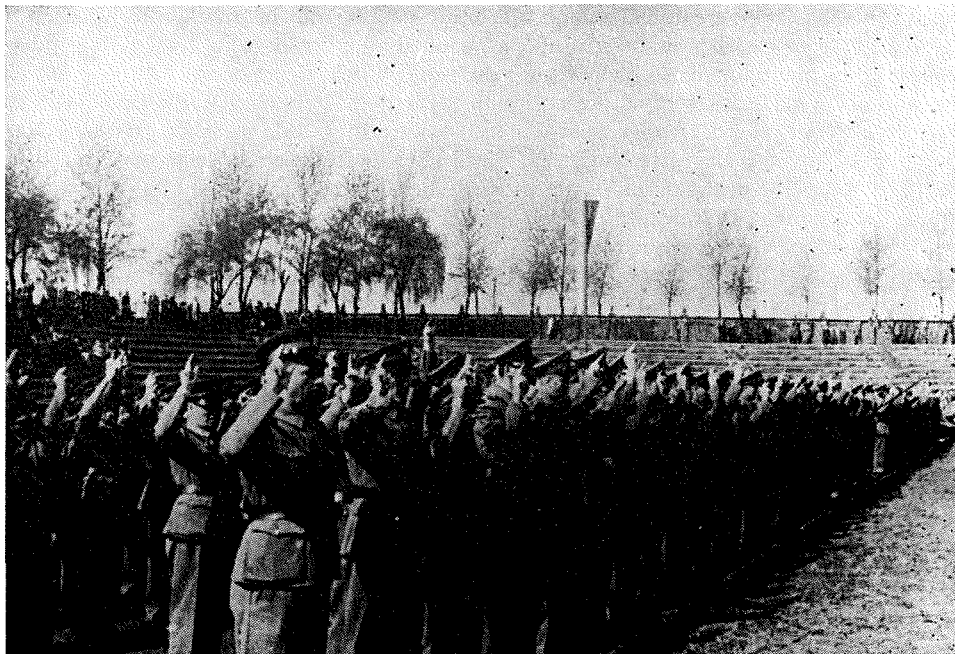
Ko so bataljon »N« premestili iz Ljubljane v Stično, »M« iz Grosupljega v Višnjo goro, bataljon »O« pa v Št. Vid pri Stični, so te osredotočene moči oblikovale bojno skupino »Schumacher«, imenovano po nemškem oficirju operativnega štaba za uničevanje tolp kapetanu Erichu Schumacherju, ki je bil najstarejši inštruktor domobranskih udarnih bataljonov.

V juliju 1944 so bataljone oštevilčili. Bataljon »N« je postal prvi, »W« drugi, »M« tretji in »O« četrti bataljon, hkrati pa so zamenjali nekatere čete. V udarnih bataljonih je bilo moštvo mlajših letnikov, tiste čete, ki niso bile v njihovi sestavi, pa so postale posadne in so branile le postojanke ter preiskovale njihovo bližnjo okolico. Včasih so tudi moštva takšnih čet delno uporabljali v ofenzivnih akcijah.

V septembru 1944 so ob priliki širših operacij sestavljali iz moštva postojank Velike Lašče, Ribnica in Kočevje bojno skupino »Schmitz« pod poveljstvom komandirja 11. čete 3. bataljona 14. SS policijskega polka. Po 10. novembru je ta skupina dobila stalnejšo obliko kot alarmni bataljon, ki so ga kasneje preimenovali v 5. bataljon slovenskega domobranstva.

Domobranski bataljoni so bili tako glede oborožitve in številčnosti kot glede svoje notranje organizacije enakoredni nemškim esesovskim policijskim bataljonom. Ker so poznali jezik in zemljišče in so bili v boju zagrizeni, so bili za ta namen še uporabljivejši in so mogli zadajati še hujše udarce. Tako je okupator vsaj delno dosegel cilj vzdrževati zasedbo slovenskega ozemlja in voditi boj proti upornemu ljudstvu s pomočjo dela okupiranega naroda samega.

Slovensko domobranstvo je v Ljubljanski pokrajini doseglo višek razvoja poleti 1944. Štelo je nekaj čez 12.000 mož, ki so bili razporejeni v 63 čet in štiri baterije. Dvanajst strelskih in štiri težke čete je sestavljalo udarne bataljone, 43 čet je bilo posadnih, štiri pa posebne, in sicer po ena pionirska, zvezna, rekonvalescentna in delovna četa. Od štirih baterij so bile tri topniške, ena pa železniška, razdeljena po oklepnih vlakih.

Prisega zvestobe Hitlerju Slovenske domobranske legije 20. aprila 1944 v Ljubljani

Od poletja dalje se je številčnost čet spričo srditih bojov postopno zmanjševala. Udarne bataljone, ki so imeli najhujše izgube, so popolnjevali iz moštva posadnih čet.

Ugotoviti moramo tudi to, da v vsem 1944. letu domobranski bataljoni in čete niso delali akcij zunaj meja bivše Ljubljanske pokrajine, čeprav sta tudi Gorenjska in Štajerska spadali pod isti policijski operativni štab za boj proti NOV. Širjenje domobranstva v te pokrajine ni bilo v soglasju z okupatorjevo dotedanjo politiko in njegovimi daljnosežnejšimi načrti. Zato je reakcionarno politično vodstvo v Ljubljani, ki je kljub tesnemu sodelovanju z okupatorjem vendarle računalo na njegov vojaški in politični zlom, skušalo hkrati z razpredanjem proti okupatorju na zunaj skrivne »ilegale« četniških enot, ki naj bi bile jedro jugoslovanske kraljevske vojske v primeru prihoda zahodnih zaveznikov v Slovenijo, razširiti domobranstvo vsaj v spremenjeni obliki tudi v Slovensko Primorje in na Gorenjsko.

Gotovo je, da so bili daljnosežni cilji okupatorjeve politike do Slovencev ter omejena prozahodna usmerjenost precejšnjega dela vodilnega kadra domobranstva in političnih reakcionarnih krogov v Ljubljani tisti osnovni razlogi, zavoljo katerih okupator ni dovoljeval oblikovati višjih taktičnih enot, polkov in brigad, ter večjih enot težkega orožja. Kljub neprecenljivim uslugam, ki so jih nudili okupatorju, so domobranci tudi v 1944. letu smeli opravljati le vlogo pomožne nemške policije.

Slovenski narodni varnostni zbor v Slovenskem Primorju

Spričo enotnosti slovenskega prebivalstva Slovenskega Primorja in njegove podpore osvobodilnemu gibanju, se Slovenski narodni varnostni zbor, katerega organizacijski štab je bil v Trstu, nikakor ni mogel opomoči. V avgustu 1944 je štel komaj 1782 mož, kar je bilo manj kot v juliju, pa tudi vedno številnejši so bili prebegi v NOV

ali v Ljubljansko pokrajino. Tako so bile kljub propagandi in prisilnemu novačenju njegove čete zelo slabotne, bojni duh pa na nizki ravni. Nekatere čete so bile pravzaprav le na papirju, saj so šteje komaj dvajset, ali celo devet mož.

Razen čet na Razdrtem, Črnem vrhu pri Idriji in Veharšah nad Godovičem so bile čete SNVZ razporejene v postojankah, v katerih je bila nemška posadka. Ker so enote 9. korpusa prvi dve kmalu po njuni ustanovitvi razbile, se je obdržala brez nemške pomoči le posadka na Veharšah, pa še ta le zategadelj, ker je bila del trdnejše mreže postojank v Dolomitih.

Slovenski narodni varnostni zbor je okupator najprej uporabljal za zaščito objektov in oporišč. Šele septembra 1944 je višji vodja SS in policije v operativni coni Jadransko Primorje Odilo Globocnik ukazal, naj se njegove čete osredotočijo na območju Postojna—Ilirska Bistrica, kjer se bo oblikovala višja taktična enota, sposobna tudi za boj proti NOV. Z ukazi z dne 24. in 27. oktobra so ukinili dotedanje bojne skupine, ki so združevale več bližnjih postojank, in oblikovali 1. slovenski udarni polk SNVZ s štirimi bataljoni. Vsak bataljon naj bi imel tri strelske in eno težko četo. Reorganizacija je bila počasna in je nikoli niso izvedli do kraja. Za popolnitev bataljonov bi zaradi pomanjkanja moštva namreč morali opustiti postojanke, pa tudi ustreznega moštva za težke čete ni bilo dovolj. Končno se je okrnjeni polk v začetku decembra razporedil na prostoru Postojna—Idrija—Col—Dornberk in dobil nalogo zaščite komunikacij in boja proti 9. korpusu. Drugi bataljon je ostal v Postojni in postal šolski. Tja se je iz Trsta preselil tudi štab polka. Za boj proti NOV so lahko oblikovali le eno taktično skupino v moči kakih petsto mož. Po navadi so jo uporabljali na odseku Col—Predmeja. V primeru akcije so ji dodelili oddelek nemških radiotelegrafistov.

Gorenjsko domobranstvo

Željam reakcionarnega političnega vodstva v Ljubljani, da bi se Slovensko domobranstvo razširilo tudi na Gorenjsko, nemški okupator dolgo ni hotel ustreči. Šele številni prebegi iz nemške vojske v NOV in stiska, kako obvladati širjenje partizanstva, so ga prisilili, da tudi na Gorenjskem dovoli ustanavljanje manjših enot, ki jih bo sestavljalo slovensko moštvo in ki bodo vsaj formalno imele lastna poveljstva. V zimi 1943/1944 so takšne enote najprej nastale ob postojankah obmejne carinske zaščite v Poljanski dolini in severnem delu Polhograjskih Dolomitov, pomladi 1944 pa tudi v Škofji Loki, Kranju in okoliških vaseh. Slednje so bile podrejene okrajnim izpostavam državne tajne policije, ki so jim posredovale tudi orožje in opremo.

Da bi povečal številčno moč teh postojank in Gorenjskemu domobranstvu, ki so mu dali ime Gorenjska samozaščita (Oberkreiner Selbstschutz), zagotovil trdnejše jedro, je okupator dovolil ljubljanskemu domobranskemu vodstvu, da pošlje na Gorenjsko tiste domobrance, ki so bili tja pristojni že 1941. Prenehali so tudi z vpoklici v nemško vojsko. S takšnimi raznovrstnimi ukrepi so dosegli, da se je do septembra 1944 razvilo petnajst, do konca leta pa dvajset majhnih postojank, ki so skupno šteje približno tisoč mož.

Postojanke Gorenjskega domobranstva so imele značaj vaških straž. Za ofenzivnejši boj proti NOV so oktobra 1944 v Kranju ustanovili udarno četo v moči okoli sto mož, ki je sodelovala tudi v decembrski ofenzivi proti enotam 4. operativne cone na območju Velike planine in Zgornje Savinjske doline. V začetku novembra je Gorenjsko domobranstvo dobilo skupno poveljstvo, ki ga je vodil nemški policijski oficir.

V svoji dejavnosti so gorenjske domobranske postojanke tesno sodelovale z izpostavami gestapa in so bile zlasti zelo prizadevne v uničevanju terenskih organizacij

Četniki, vojščaki kralja Petra, so se po hudih zločinih, ki so jih izvršili nad svojim ljudstvom, znašli na slepem tiru

OF in KPS, kurirskih zvez in drugih manjših partizanskih enot in ustanov na terenu, širših ofenzivnih akcij proti brigadam in odredom 9. korpusa pa so se njihovi pripadniki zlasti radi udeleževali kot vodiči, tolmači in poznavalci krajevnih razmer.

Če skušamo ugotavljati osnovne značilnosti okupatorjeve politike vodenja vojne proti upornemu slovenskemu ljudstvu v 1944. letu, potem moramo najprej podčrtati dejstvo, da je bila hkrati z neuspelo veliko ofenzivo, ki je zajela Ljubljansko pokrajino, Slovensko Primorje in Gorenjsko, dokončno pokopano tudi njegovo upanje, da je mogoče zatreti narodnoosvobodilni boj Slovencev na tak vojaški način. Zategadelj so postali nosilci boja posebej v ta namen izurjeni policijski bataljoni, katerih naloga je bila, da hkrati z vojaško akcijo temeljito uničujejo tudi množično terensko organizacijo Osvobodilne fronte, ki je te enote podpirala in iz katerih so le-te črpale svojo moč. Minimalni cilj okupatorja je bil zaščititi osnovne komunikacije in središča ter narodnoosvobodilno vojsko potisniti od njih v gorate predele, maksimalni pa čimbolj širiti ozemlje, na katerem bo terenska organizacija uničena in zagotovljen vpliv okupatorja in njegovih pomagačev, vsaj vzdolž smeri Ljubljana—Novo mesto—Brežice, Ljubljana—Kočevje, Postojna—Gorica—Podbrdo—Bohinjska Bistrica, na Štajerskem in Kočevskem pa preprečiti nastajanje osvobojenih partizanskih ozemelj. Tako je vojna na Slovenskem dobivala še bolj totalen značaj in novo ostrino.

Devetnajst nemških policijskih bataljonov, ki jim je v Ljubljanski pokrajini pomagalo do pet domobranskih udarnih bataljonov, se je naslanjalo na mrežo postojank, ki so bile utrjene, kolikor so dovoljevale tedanje tehniške možnosti. Mesta in

druge kraje, v katerih so bile sovražnikove posadke, so policijski organi ob pomoči belogardističnih reakcionarnih organizacij čedalje bolj nadzorovali. Celo ljudi, za katere je obstajal le sum, da sodelujejo z osvobodilnim gibanjem, so brez sodnega postopka pošiljali v koncentracijska taborišča ali na prisilno delo. Moškega prebivalstva, ki bi bilo še doma, razen na Gorenjskem in Štajerskem, skoraj ni bilo več, okupatorjev nadzor in teror pa je porastel do te mere, da so bile v Ljubljani in drugih mestih skoraj povsem zatrte oblike množičnega političnega organiziranega dela. Kljub temu pa so se ohranila jedra osvobodilne organizacije, seveda strogo zakonspirirana, obveščevalne točke in preskrbovalni kanali. Ostali so še številni člani osvobodilnega gibanja in njihovi somišljeniki. Ti so si pomagali drug drugemu, do okupatorja in domobrancev pa širili tih odpor.

Iz neizmernega sovraštva do osvobodilnega gibanja so začeli najbolj zagrizeni slovenski kontrarevolucionarji, ki so se jim celo metode okupatorja in domobranske policije zdele preveč blage, tajno in na zverinski način pobijati aktiviste OF in druge svoje nasprotnike, na kraju zločina pa zaradi strahovanja puščati znak »črne roke«. Črno roko zasledimo od aprila 1944 dalje, najprej na Gorenjskem, nato pa tudi drugod.

Okupatorjevi poskusi, da bi na najrazličnejše načine in skladno z razmerami pritegnil v boj proti NOV čimveč Slovencev, v Slovenskem Primorju pa tudi Italijanov, ki jih je novačil po severni Italiji, izkoriščujoč pri tem prirodne ljudske težnje, da se izognejo nevšečnostim, ki jih prinaša vojna, so bili le delno uspešni, dasi je uporabljal tudi prisilo. Ceni se, da je znašalo najvišje število Slovencev, ki jih je uspel vtakniti v vojaško suknjo za boj proti lastnemu narodu, na vsem slovenskem ozemlju v 1944. letu okoli 18.500 mož. V NOV in PO Slovenije je bilo tedaj več kot dvakrat toliko Slovencev, v NOV in PO Jugoslavije, če upoštevamo močne prekmorske enote v Južni Italiji, pa več kot trikrat toliko.

Okupator je na eni strani spretno izkoriščal nasprotja med reakcionarnimi političnimi skupinami znotraj slovenskega in sosednjega italijanskega naroda ter nasprotja med reakcionarnimi vrhovi obeh narodov, po drugi plati pa jih je skušal na ustrezen način pomirjati, da bi si pridobil podporo obeh. Tako je, na primer, dovoljeval razmestitev italijanskih neofašističnih bataljonov in divizionov le v obalnem pasu, na južnem Krasu, v Gorici ter na ozemlju zahodno od Soče, hkrati pa je dovolil sedež organizacijskega štaba SNVZ v Trstu, njegovo policijsko enoto v Gorici itd., in ni dovolil širjenja teh enot proti Postojni ali v Ljubljansko pokrajino. Toda kljub temu, če je na ozemlju, ki ga je prej zasedala Italija, kazal na zunaj drugačno lice, se njegova politika ni v ničemer spremenila na Štajerskem.

Opomba

Prispevek je iz monografije »Slovenija v NOB 1941—1945«, ki jo pod uredništvom Zdravka Klanjščka pripravlja Vojaški zgodovinski inštitut — oddelek v Ljubljani.

Zdravko Klanjšček

Zavezniško bojišče in slovenski osvobodilni boj v poletju 1944

Ta uspešna in doslej največja korpusna akcija v Slovenskem Primorju je ugodno odjeknila v zavezniških krogih. Poveljnik zavezniških sil v Sredozemlju feldmaršal Wilson je poslal maršalu Josipu Brozu Titu brzojavko s pohvalo in priznanjem.²⁸

Tudi odredi so razvili živahno diverzantsko aktivnost na komunikacijah. Gorenjski partizanski odred je uspešno rušil progo Jesenice—Ljubljana in Jesenice—Bohinjska Bistrica, Južnoprimorski odred Postojna—Trst in Trst—Tržič (Monfalcone), Briško-beneški odred pa progo Gorica—Videm (Udine) in v Soški dolini. Idrijsko-tolminski odred je uničeval ceste na Tolminskem in Kobariškem, Dolomitski pa na idrijsko-postojnskem območju. Zlasti sta se odlikovala Briško-beneški in Južnoprimorski odred. Prvi je 16. junija v Žagi pri Bovcu razorožil 105 italijanskih vojakov, ki so potem stopili v italijanski partizanski bataljon »Mazzini«. Dne 21. junija je med Gorico in Plavami uničil nemški potniški avtomobil in dva tovornjaka, 26. junija v sodelovanju z 2. bataljonom 2. brigade narodne obrambe je zavzel italijansko postojanko Pevmo pri Gorici, 29. junija pa je pod Sabotinom v hudem boju uničil šest tovornjakov vojaštva in potniški avtomobil ter pri tem pobil 110 in ranil 50 Nemcev. Južnoprimorski odred je v diverzantskih akcijah na železniških progah Trst—Tržič—Červinjan (Cervignano) v dneh 13., 20. in 28. junija in Št. Peter na Krasu—Sežana v dneh 14. in 26. junija uničil štiri in poškodoval dve lokomotivi ter dvajset vagonov.²⁹

V ofenzivi na komunikacije je NOV in POS do začetka julija 1944 onemogočila promet na železniških progah Karlovac—Novo mesto—Ljubljana, Grosuplje—Kočevje, Trebnje—Sevnica, Opčine—Rihemberk—Gorica, Ajdovščina—Dornberk in Jesenice—Podbrdo—Gorica, znatno pa je bil omejen na progi Ljubljana—Trst. Nemci so bili prisiljeni velik del svojih transportov preusmeriti na progo Celovec—Beljak—Trbiž—Videm in Ljubljana—Jesenice—Trbiž—Videm.

Po napadu na Baško grapo so izčrpane brigade 9. korpusa nekaj dni počivale, štab korpusa pa se je posvetil organizaciji vojaškega zaledja, ki je imelo tedaj vipavsko, idrijsko in tolminsko vojno področje. Ob robu osvobojenega ozemlja razporejene brigade so napravile nekaj uspešnih akcij. Vojkova se je 11. julija spet spustila v Baško grapo ter uničila manjši postojanki za zaščito proge pri Panterju in Zapolerju, v noči na 14. julij pa je demonstrativno napadla oporišči Hudajužno in Klavže.³⁰

Nekaj dni nato, v noči na 19. julij, se je spustila v sotesko Bače 18. brigada, ki je prej napadala Deskle v Soški dolini. Uničila je postojanko Lušin, porušila 30 metrov dolg obližnji železniški most ter ujela 22 italijanskih kvislinških vojakov.³¹ Hkrati so partizanski odredi napadali železniški promet in naprave, nekateri celo daleč v Furlaniji, Idrijsko-tolminski odred pa je 10. julija zavzel italijansko postojanko v Kamnem pri Kobaridu. Predalo se je petdeset vojakov.³²

V noči na 19. julij se je začela naslednja korpusna akcija. To pot je bil cilj napada nova domobranska postojanka Hotavlje v Poljanski dolini. Napad je uspešno izvedla 16. brigada »Janka Premrla-Vojka« iz 31. divizije, brigade 30. divizije pa so varovale akcijo pred intervencijskimi silami sovražnika iz Škofje Loke, Idrije, Lučin in Rovta ter imele tudi boje z njihovimi kolonami, ko so hotele pomagati napadeni postojanki.³³

Na silovit partizanski napad na Baško grapo, ki so mu sledile ponovne uspešne akcije na komunikacije, sta nemška štaba za boj proti NOV v Trstu in Ljubljani odgovorila z ofenzivo, katere prvi del je trajal od 19. do 23. julija, drugi pa od 26. julija do 12. avgusta. Ko so v Škofjo Loko, Poljansko dolino in Idrijo prispele predvidene sile 136. in 139. rezervnega polka 188. divizije gorskih lovcev, enote polka »Brandenburg«, 28. SS policijskega ter pravkar prispelega 10. SS policijskega polka³⁴, okrepljene s tanki in topovi, so skupaj z redno razmeščenimi nemško-kvislinškimi posadkami iz Dolomitov in tolminsko-goriškega območja začele 19. julija t. i. poletno ofenzivo, najprej na Cerkljanskem, potem pa še v Trnovskem gozdu in v okolici Čepovana.

V naslednjih štirih dneh so se razvneli izredno hudi boji enot 30. divizije in Vojkove brigade 31. divizije nad Ledinami in Žirmi, na Cerkljanskem vrhu in na hribu Škofje vzhodno od Cerknega. Partizanske enote so se umaknile na šebreljsko območje, kjer je na Oblakovem vrhu južno od vasi Šebrelje prišlo do hudega boja v srečanju z nemškim bataljonom »Heine« iz Idrije.³⁵

Brigade so se umaknile na Banjščice in v Čepovansko dolino, nemške čete pa so po štirih dneh počitka in urejanja prenesle svojo ofenzivo v Čepovansko dolino in v Trnovski gozd. Ena sovražnikova kolona je napadala iz Bače po dolini Idrije, štiri iz Soške doline proti Gornjemu in Srednjemu Lokovcu, Čepovanu in Lokvam, ena iz Idrije proti Čepovanu in ena iz Ajdovščine proti Predmeji. Enote 30. divizije in 16. brigade so branile pristope v Čepovansko dolino in zahodni del Trnovskega gozda, 3. brigada »Ivana Gradnika«, ki je bila dotlej v Vipavski dolini in ki je 22. julija v sodelovanju z Južnoprimorskim odredom zavzela postojanko SNVZ v Rihemberku (danes Branik) ter zajela 98 vojakov, pa je branila svobodno ozemlje na južnem robu Trnovskega gozda, na prostoru Predmeja—Otlica. V zelo hudih bojih, v katerih sta obe strani imeli precej izgub, je Nemcem uspelo zavzeti Čepovan, Lazno, Lokve in Trnovo, ter do konca julija potisniti brigade vzhodno od teh vasi. Nemci so do 9. avgusta z manjšimi oddelki še preiskovali Trnovski gozd. Iskali so skrivna partizanska skladišča. Močnejša sovražnikova kolona je iz Lokev napadla položaje 3. brigade »Ivana Gradnika« pri Mali Lazni in se prebila čez Predmejo na Col. Nato se je začela umikati v svoja izhodišča v Soški dolini tudi glavnina nemških sil. Poslednje boje je imela 19. brigada »Srečka Kosovela« pri Predmeji z Nemci, ko so se s Cola prebijali prek Otlice in Predmeje ter čez Krnico v dolinske postojanke.³⁶

Ves čas poletne nemške ofenzive je bila 7. brigada »Franceta Prešerna« 31. divizije na Gorenjskem, kamor je odšla že 16. julija, da bi mobilizirala v okolici Jesenic. Čez Selško Soro in Jelovico je prišla 19. julija na Pokljuko, v noči na 20. julij pa se je z Mežaklje spustila v predmestje Jesenic in v delavskem taborišču

mobilizirala okrog štiristo delavcev, toda ob vrnitvi se jih je ob spopadu z Nemci na Mežaklji razbežalo kakih 140. Med mobiliziranimi je bilo tudi okoli petdeset Francozov, od katerih so pozneje oblikovali posebno francosko četo v sestavi 16. brigade »Janka Premrla-Vojka«. Medtem ko je njen 3. bataljon krenil z mobiliziranimi na Cerkljansko, je glavnina 7. brigade šla na Jelovico in 24. julija brez uspeha napadala nemško postojanko v Otočah, nato pa se je premaknila na območje Črnega vrha nad Polhovim gradcem. Do 13. avgusta, ko se je spet zbrala brigade v Cerknem, je mobilizirala še 83 moških.³⁷

Razen številnih diverzantskih akcij proti železniškemu in cestnemu omrežju, telegrafsko-telefonskim zvezam in manjših spopadov s sovražnimi enotami je dejavnost partizanskih odredov 9. korpusa v drugi polovici julija in prvi polovici avgusta obsegala tudi druge pomembne akcije. Gorenjski odred je na primer 19. julija porušil manjšo tovarno v Britofu pri Kranju in demoliral hotel Park na Bledu, v katerem je bila uprava nemške tajne policije za Gorenjsko, Briško-beneški odred je pri Dolgi njivi, na cesti Gorica—Tolmin skoro uničil 3. avgusta nemško avtomobilsko kolono ter pri tem pobil in ranil 85 Nemcev, Južnoprimoski odred pa je iztiril oziroma delno onesposobil kompozicije na železniških progah, 25. julija med Sežano in Divačo, 26. julija pa med Gorico in Tržičem ter med Nabrežino in Opčinami, 3. avgusta med Devinom in Stivanom, 7. avgusta med Gorico in Tržičem ter Tržičem in Opčinami, 10. avgusta pa spet med Gorico in Tržičem.³⁸

Deveti korpus je 1. avgusta 1944 štel 7770 borcev in bork. Od tega je bilo v štabu in prištabnih enotah, v zvezi in delavnicah 799, v 30. diviziji 1732, v 31. diviziji 2682, v petih odredih skupno 2177, v zalednih organih pa 380. Korpus je imel tedaj štiri topove in havbice, šest težkih in devet lahkih minometov, 52 težkih in 342 lahkih strojnic ter 355 brzostrelk in 5248 pušk.³⁹

Toda skrivni partizanski bolnišnici »Franja« na Cerkljanskem in »Pavla« v Trnovskem gozdu, obe izreden dosežek iznajdljivih, prizadevnih in požrtvovalnih slovenskih zdravnikov in drugega osebja, ki je skrbelo za zdravljenje ranjencev, sta bili spričo vsakodnevnih hudih bojev prenapolnjeni z ranjenci in invalidnimi rekonvalescenti. Prav tak položaj je bil tudi v drugih dveh manjših primorskih bolnišnicah. Zato se je štab 9. korpusa, čim je bila možna njihova evakuacija v južno Italijo, lotil te zahtevne naloge. Pod njegovim vodstvom je evakuacijo sijajno in z veliko iznajdljivostjo izvedla 16. avgusta 31. divizija, dve brigadi 30. divizije pa sta jo štitali. Osemdeset nepokretnih ranjencev in invalidov so transportirali največ na rokah borcev prek Vojskega, Otlice, Cola in Podkrajja, nato pa čez železniško progo Ljubljana—Postojna v Loško dolino. Odtod jih je 7. brigada »Franceta Prešerna« pospremila še v Kočevski Rog, ker zasilno letališče Nadlesk v Loški dolini ni bilo varno zaradi domobranskih vdorov. Odpeljali so jih v Italijo z letali.⁴⁰

Po petih dneh počitka so enote 31. divizije 24. avgusta krenile na Pivko, glavnina 30. divizije pa se je po opravljeni nalogi zaščite transporta ranjencev premaknila v Vipavsko dolino, kjer sta 18. in 19. brigada uspešno napadali nemške kolone iz zased na cesti med Gorico in Ajdovščino. Sedemnajsta brigada »Simona Gregorčiča« je že prej, 7. avgusta 1944, krenila s Krnice nad Šempasom proti severu z nalogo, da pod vodstvom skupnega operativnega štaba z Briško-beneškim in Idrijsko-tolminskim odredom okrepi osvobodilni boj na Tolminskem, Bovškem in v Slovenski Benečiji, kjer so bile dotlej največkrat le enote omenjenih dveh odredov. Toda ko se je 20. avgusta ta brigada povzpela iz taborišča nad vasjo Krm vzhodno od Kobarida na območje planin Pretovče, Sleme in Javorica, so jo tesno obkolile enote 136. rezervnega polka gorskih lovcev, okrepljene s pripadniki SNVZ in italijanskega alpinskega polka »Tagliamento«, ki so zasledovale Idrijsko-tolminski odred. V hudem

boju v obroču je imela 21 padlih, 20 ranjenih in 34 pogrešanih, sovražnik pa le sedem padlih in osem ranjenih.⁴¹

Operativni štab za zahodno Primorsko spričo tega hudega poraza ni mogel začeti z delom. Znova so ga formirali šele v začetku novembra 1944.⁴²

Ker je široko območje Gorenjskega odreda ločevala Sava na dva dela in močno ovirala uspešnejše širjenje osvobodilnega boja, so na povelje glavnega štaba NOV in POS, ki je s skrbjo zasledoval tudi snovanje postojank gorenjskega domobranstva, 27. avgusta 1944 reorganizirali Gorenjski partizanski odred v dva, v *Škofjeloški* na desnem bregu in *Kokrški partizanski odred* na levem bregu Save, v Predjani pri Postojni pa so 30. avgusta od Bohinjčanom dobro znanega 3. bataljona 7. brigade »Franceta Prešerna« oblikovali še *Jeseniško-bohinjski partizanski odred*, ki se je v začetku septembra premaknil na svoje območje, v poključsko-bohinjski kot. V drugi polovici avgusta so nekoliko reorganizirali tudi korpusno zaledno oblast. Vipavsko vojno področje se je preimenovalo v goriško, imelo je odslej komande mesta Dornberk, Ajdovščina, Sežana, Senožeče in Gorica, tolminsko vojno področje je postalo kobariško s komandami mesta Kobarid, Tolmin, Vojsko in Breginj, idrijsko vojno področje pa je imelo komande mesta Idrija, Cerknjo in Čepovan. Dne 4. septembra 1944 so organizirali še gorenjsko vojno področje s komandami mesta Jesenice, Kranj, Škofja Loka in Žiri, pozneje pa še Bled, Tržič in Radovljica. V istem mesecu so osnovali tudi samostojno komando mesta Trst.⁴³

Ko so bile enote 9. korpusa v začetku avgusta zapletene v boje s sovražnikom v Trnovskem gozdu, je 15. četa SNVZ z nemško pomočjo vzpostavila novo postojanko na Črnem vrhu, ki naj bi hkrati z oporišči v Idriji, na Colu in v Vipavi tvorila črto, katere naloga je bila preprečevati vdore enot 9. korpusa iz Trnovskega gozda in Dolomite in v širšo okolico železniške proge Ljubljana—Postojna—St. Peter (Pivka). Postojanka naj bi tudi okrepila vpliv kvislinskih enot v tem delu Primorske. Seveda bi njeno uničenje zavrlo širjenje domobranstva in znova omogočilo večjo operativno svobodo korpusa. Po temeljitih pripravah je štab korpusa ukazal, naj jo brigade napadejo 1. septembra. Za neposredni napad je določil 3. udarno brigado »Ivana Gradnika«, 7. udarna brigada »Franceta Prešerna« je varovala smer proti Godoviču, 16. brigada »Janka Premrla-Vojka« pa proti Logatcu in Hotedršici, medtem ko je 18. udarna brigada »bazoviška« zaprla smer od Idrije, 19. brigada »Srečka Kosovela« pa od Cola in Ajdovščine. Po dveurnem topniškem ognju iz sedmih topov in havbic korpusne artilerije je ob 8. uri zjutraj 3. brigada v naskoku vdrla v vas. Boji in naselju so za vsako posamezno utrjeno hišo trajali do 18. ure, ko so v boj uvedli tudi divizijsko rezervno, bataljon 19. brigade, in je postojanka padla. Sovražnik je zlasti močno interveniral iz Idrije, kjer je položaje branila 18. SNOUB, in iz Logatca, kjer je bila 16. SNOB. Obe sta posredovalne kolone zavrnil. Na Črnem vrhu naj bi po korpusnih poročilih padlo 84 pripadnikov 15. čete SNVZ, 38 pa so jih ujeli, po domobrantskih podatkih pa jih je padlo 107, ušlo pa 25. Partizani so imeli 15 mrtvih in 34 ranjenih borcev. Zaplenili so tudi precej orožja. To je bila ena od največjih zmag 9. korpusa. Glavni štab NOV in POS je izrekel posebno priznanje in pohvalo celokupnemu njegovemu sestavu.⁴⁴

Po razglasu protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije o pomilstvi vseh tistih pripadnikov kvislinskih enot, ki niso zagrešili zločinov proti narodu in ki se do 15. septembra 1944 javijo enotam NOVJ, je prišlo v 9. korpus okoli 1450 novincev in pogostejši so postali posamični prebegi iz sovražnikovih oporišč. Toda v Dolomitih, kjer tedaj skoroda že ni bilo več osvobodilnih organizacij in aktivistov OF, je poziv AVNOJ naletel na gluha ušesa. Domobrantske posadke so zagrizeno verovale svojemu vodstvu in upale, da bodo do bližnjega konca vojne z nemško

pomočjo uničile NOV, nato pa oslanjajoč se na vplivne reakcionarne kroge na zahodu, prevzele oblast na Slovenskem. Ker so medtem zahodni zavezniki z veliko naglico osvobajali Francijo in do 15. septembra že prekoračili reko Seino, je bilo namreč mogoče pričakovati, da se bodo nemške sile hitro in v najbližji prihodnosti umaknile z italijanskega bojišča in iz Jugoslavije ter skrajšale tudi druga bojišča, da bi lažje branile sam rajh. Spričo prodora Rdeče armade prek Romunije v severni del Balkanskega polotoka ter napadov NOV Jugoslavije na komunikacije, ki vodijo iz Grčije in Albanije v donavski bazen, je bila okoli 300.000 mož močna dobro oborožena nemška armadna skupina »E« v nevarnosti, da bo odsekana. Dne 1. septembra je dobila ukaz, naj se postopno umakne iz Grčije in organizira bočno bojišče na črti, ki naj bi se raztezala glede na izstop Bolgarije iz fašistične trojne zveze in njene vojne napovedi Nemčiji od severne Albanije čez Skopje do bolgarsko-jugoslovanske državne meje in Zeleznih vrat na Donavi.⁴⁵

Vse je torej že kazalo na možnost hitrega razpleta vojnih dogodkov v Jugoslaviji. Štab 9. korpusa in glavni štab NOV in POS sta menila, da je v takšnem občem položaju nujno potrebno v Slovenskem Primorju pokazati prisotnost slovenske NOV v vseh njegovih predelih, hkrati pa zlasti zadajati udarce največji nevarnosti resnične svobode Slovencev, slovenskemu kvislinštvu.

S tem v zvezi je NOV in POS v vseh slovenskih predelih zahodno od stare jugoslovansko-italijanske državne meje ukinila partizanske odrede. Južnoprimorski odred se je 5. septembra 1944 vključil v 18. SNOUB »Bazoviško«, na osnovi ukaza štaba 9. korpusa z dne 4. septembra 1944 pa je prišel v sestavo 17. SNOB »Simona Gregorčiča« Briško-beneški odred in 1. bataljon Idrijsko-tolminskega odreda. Njegov 2. bataljon so dodelili 19. brigadi »Srečka Kosovela«. Seveda to ni pomenilo, da bo odslej opuščena taktika manjših akcij na tistih področjih, kjer se večje enote niso mogle dalj časa zadrževati. Na takšnih območjih naj bi delovali samostojni bataljoni teh brigad, večinoma sestavljeni iz moštva ukinjenih odredov. Z omenjeno reorganizacijo so ostale na ozemlju, ki je nekoč pripadalo kraljevini Italiji, le brigade. Kaže, da so partizanski štabi pričakovali, da zavezniške sile ne bodo voljne priznati, da so partizanski odredi redne enote NOV Jugoslavije.⁴⁶

Po napadu na Črni vrh dne 1. septembra 1944 se je 30. divizija premaknila na Kras, njena 17. SNOB je bila ob dolini Soče, 31. divizija pa je krenila proti Dolomitom z nalogo, naj njene udarne skupine vdirajo na to partizanom sovražno področje. Niso bile uspešne. Domobranska obveščevalna in izvidniška služba sta premike teh skupin odkrili, posadke oporišč pa so se z njimi zagrizeno in spretno borile. Tako se je 7. septembra izjalovil napad udarnih skupin 7. brigade »Franceta Prešerna« na Suhi dol in Horjul, 16. brigade na Koreno ter napad udarne skupine 3. brigade »Ivana Gradnika« na četniški štab v Žibršah. Kmalu so posegli v boj tudi Nemci iz Poljanske doline, da bi okrepili bojni duh domobranskih posadk glede na že omenjeni 15. september. Tako je imela 16. brigada boje od 10. do 13. septembra okoli Gorenje vasi in Poljan. Dne 14. septembra je nemško garnizijo v Idriji okrepil še 2. domobranski udarni bataljon z Rakeka. V Gorenjo vas je prišlo tudi okoli 900 mož 2. bataljona 28. SS policijskega polka »Todt«. Medtem ko je moštvo 4. domobranskega bataljona, katerega čete so bile razporejene po oporiščih v Dolomitih, postavilo zaporno črto med Veharšami in Lučinami, so nemško-domobranske kolone, skupno kakih 2500 mož, začele koncentrično prodirati proti položajem 7. in 16. brigade ter Dolomitskega odreda, da bi jih obkolile na prostoru Ledine—Vrtnik—Zirovski vrh. V srditih bojih, v katerih sta imeli obe strani precejšnje žrtve, so brigade zavrnilе sovražne napade. Nato se je Prešernova brigada premaknila na Praprotno brdo, Dolomitski odred pa proti Kladju. Tudi sovražnik se je vrnil v Idrijo in Gorenjo vas.⁴⁷

Prisotnost glavnine 30. divizije na Krasu, v neposredni bližini Trsta, morda pa tudi veličastni ljudski zbor v spomin bazoviškim žrtvam na Branici 6. septembra, so takoj pritegnili sovražnikovo protiakcijo. Poleg dotedanjih oporišč ob železniški progi Gorica—Sežana so hoteli postaviti še enega na Štanjelu. Ker so ga narodno-osvobodilne enote branile, so se med 7. in 11. septembrom razvneli hudi boji z nemškimi in italijanskimi kvislinškimi enotami iz Trsta in Sežane. Brigadi sta napade odločno zavrnila ter dvakrat razbili sovražne kolone. Njuno uspešno obrambo je štab korpusa izkoristil za udarec po sovražnem prometu. Dva bataljona 18. brigade sta ostala na Štanjelu, druge enote pa so se v noči na 12. september premaknile v Vipavsko dolino in na cesti Gorica—Ajdovščina napadle večjo nemško motorizirano kolono. Med bojem, ki je trajal do večera tega dne, so prizadejale sovražniku precejšnje izgube v moštvu in materialu. Nato se je glavnina 18. brigade »bazoviške« s štabom 30. divizije vrnila na Štanjel, 19. brigada pa je krenila v Baško grapo.

Obramba Štanjela je močno odjeknila na Krasu. Štab za boj proti partizanom v Trstu je 15. septembra znova poslal sedem kolon iz bližnjih oporišč, skupaj več kot 2500 mož, ki naj bi 18. brigado razbile in uničile. Po uspešnem odbujanju napadov so se njene enote izmuznile in se prek Velikih Zabelj premaknile na drugo stran Vipavske doline, v Kamno v podnožju Trnovske planote.⁴⁸

Med dinamičnimi boji na Krasu je 17. brigada »Simona Gregorčiča« v dolini Soče v noči na 11. september ob sodelovanju italijanskega bataljona »Mazzini« uničila postojanko italijanskih fašistov in železniško postajo v Plavah ter električno centralo v Ložicah pri Anhovem. Predalo se je 95 vojakov italijanske narodnosti, ki so potem stopili v italijansko divizijo »Garibaldi Osoppo«. Devetnajsta brigada »Srečka Kosovele«, ki je v Baški grapi imela nalogo v sodelovanju s 14. udarno tržaško garibaldinsko brigado⁴⁹ v noči na 16. september napasti obnovljene postojanke v Hudajužni, Koritnici in Kneži, ni uspela. Napad so ponovili naslednjo noč, ko pa so opazili, da se zbirajo v Sv. Luciji sovražne čete, je štab 30. divizije ukazal prekinitve akcije.⁵⁰

Enaintrideseta divizija pa je po smernicah štaba 9. korpusa znova krenila v ofenzivno akcijo v Dolomite. Vojkova brigada in Dolomitski odred naj bi napadla in uničila gorenjski četniški odred, ki je taboril pri Samotorici, zahodno od Horjula, Gradnikova brigada nemško postojanko na Sv. Katarini, južno od Medvod pri Ljubljani, Prešernova pa naj bi jima varovala hrbet in pritiskala na posadke v Idriji, Gorenji vasi, Lučinah in Suhem dolu. Hkrati naj bi okrepljena 19. brigada demonstrativno napadla Hotedršico. Načrt so začele izvajati v noči na 23. september. Toda tudi to pot se je pokazalo, da so njihove sile in sredstva premajhna, da bi mogle resneje načeti organizirano in dobro povezano domobransko-nemško obrambo Dolomitov. Gradnikova ni mogla zavzeti utrjene postojanke na Sv. Katarini, zato pa je poslala inženirce z močno zaščito na železniško progo Ljubljana—Jesenice in jo pri Medvodah porušila na štiriindvajsetih krajih. Naslednjo noč se je premaknila čez Poljansko dolino, potem pa na Žirovski vrh. Vojkova brigada je sicer razpršila maloštevilni četniški odred, vendar so jo zjutraj naslednjega dne kmalu začele bližnje domobranske posadke obkoljevati, brž ko so ugotovile, da sta partizanski enoti v nekakšni pasti sredi prostora St. Jošt—Suhi dol—Lučine—Črni vrh—Polhov Gradec. Po hudih bojih, ki so trajali ves dan, sta se brigada in odred pod zaščito noči umaknila prek Žirovskega vrha na Cerkljansko. Tudi Prešernova brigada, ki je zato, da bi ščitila hrbet, šla na Pasjo ravan, je 26. septembra doživela napad sovražnika iz Gorenje vasi, Lučen in Črnega vrha nad Polhovim Gradcem. Po hudih bojih se je v noči na 27. september umaknila na Martinj vrh.⁵¹

Vdor v Dolomite je bil kljub pičlim rezultatom vendarle uspešen. Prenesel je ofenzivnost 9. korpusa v osrčje ozemlja, ki so ga doslej suvereno nadzorovale do-

mobranske in četniške enote. Močno je omajal njihovo notranjo trdnost, hkrati pa je nakazoval, da druge poti razen njihovega popolnega uničenja ne bo, saj se ponujeni roki, naj zapustijo pot narodne izdaje do 15. septembra 1944, niso odzvale.

Trideseta divizija je do konca septembra delovala po brigadah. Devetnajsta brigada »Srečka Kosovela« je bila z bataljonom tržaške udarne brigade v Dolomitih pod poveljstvom štaba 31. divizije, 17. SNOB »Simona Gregorčiča« je bila v dolini Soče, Slovenski Benečiji in Reziji razporejena delno po bataljonih, 18. brigada je bila na Krasu, glavnina tržaške brigade pa v Čepovanski dolini. Tudi minersko-sabotažni vodi brigad so bili ves čas zelo aktivni. Med številnimi manjšimi akcijami so pomembnejši podvigi treh minersko-sabotažnih vodov 18. brigade. Prvi je 18. septembra miniral železniško progo med Št. Petrom na Krasu in Košano, tretji pa je 24. septembra že drugič razstrelil tire med Červinjanom in Ronkami pri Tržiču. Uničila sta dve lokomotivi in štiri vagona, 22 pa poškodovala. Patrulja tržaške brigade je 25. septembra minirala progo med Tržičem in Benetkami ter uničila lokomotivo in tri vagona. Takšnih akcij je bilo še mnogo tudi na drugih progah daleč v Furlaniji.⁵²

Omeniti je treba še, da so v Slovenski Benečiji zahodno od Nadiže 17. avgusta oblikovali italijansko divizijo »Garibaldi Natisone«, ki je imela dve brigadi. Ko se je 21. avgusta vključila vanjo še brigada »Osoppo«, je ta divizija prevzela ime »Garibaldi Osoppo«. Bila je podrejena komiteju nacionalne osvoboditve Italije (Comitato Liberazione Nazionale Italiano — CLNI), njene enote pa so sodelovale z Briško-beneškim odredom, oziroma po njegovi ukinitvi, s 17. SNOB »Simona Gregorčiča.« Toda 27. septembra so nemške enote, doslej neznane sestave, napadle osvojenozemlje divizije med Nadižo in pontebško železniško progo ter razbile njeno brigado »Osoppo«. Drugi dve brigadi in 4. bataljon 17. brigade so se po hudih bojih izognili obkolitvi in razbitju.⁵³

Osvoboditev Zgornje Savinjske doline

Hkrati ko so na ozemlju 7. in 9. korpusa divjali opisani siloviti spopadi, je tudi na ozemlju 4. operativne cone in narodnoosvobodilni boj dobival čedalje večje razsežnosti. K temu je pripomogla zlasti uspešna partizanska mobilizacija, ki so jo vzpodbujali odločilni dogodki na svetovnih bojiščih in širjenje osnovnih organizacij OF v nekatere doslej še nezajete okoliše, prispevalo pa je tudi spoznanje, da je odhod v partizane manjše tveganje kot odhod v nemško vojsko.⁵⁴

Toda rast moči štajerskih narodnoosvobodilnih enot je odločilno zaviralo pomanjkanje orožja. Zato so morali neborožence pošiljati v 7. korpus, kar je hkrati pomenilo tudi krepitev strateškega jedra slovenske NOV. Z orožjem, ki je prihajalo z Dolenjskega, in tistim, ki so ga prinašala zavezniška letala, se je najprej okrepila 6. SNOUB »Slavka Šlandra«, brigade 14. divizije, ki so se zadrževale pretežno na Pohorju ter v predelih zahodno od njega, pa so se izdatneje oboroževale in krepile kasneje, ko je začela prihajati zavezniška pomoč po zraku tudi prek spuščališč na Pohorju. Še 1. avgusta 1944 izkazuje pregled glavnega štaba NOV in POS, da je ta divizija štela komaj 788 mož, 6. SNOUB 1141, 11. SNOB 260, Kozjanski odred 328, Kamniško-zasavski pa 229 borcev in bork. Skupno je 4. operativna cona tedaj imela 3413 borcev in bork.⁵⁵

Na podlagi ukaza vrhovnega komandanta NOV in PO Jugoslavije, ki ga je ujel prek radia »Slobodna Jugoslavija«, naj vse enote takoj preidejo v ofenzivo glede na izkrcaje zavezniških sil v zahodni Franciji, je štab 4. operativne cone že 7. junija ukazal 14. diviziji, naj razvije svoje ofenzivne operacije v jugovzhodnem delu Po-

horja od ceste Maribor—Slovenske Konjice—Mislinja—Paški Kozjak—Vojnik, 11. SNOB »Miloša Zidanška« pa na severozahodnem delu Pohorja. Napadajo naj komunikacije in vermanšafstske postojanke ter mobilizirajo. Podobno nalogo sta dobila 6. SNOUB »Slavka Šlandra« na Moravškem in Kozjanski odred na Kozjanskem.⁵⁶

Toda 1. SNOUB »Toneta Tomšiča«, ki je imela v Savinjski dolini več spopadov, in 2. SNOUB »Ljube Šercerja«, ki se je vračala z Moravškega z orožjem, ki ga je dodelil glavni štab NOV in POS, nista mogli čez zapore, ki jih je postavil sovražnik ob cesti Celje—Šoštanj—Črna. Dne 8. junija je bataljon 11. SNOB »Miloša Zidanška« na cesti Puščava—Fala iz zasede napadel nemški vojaški oddelek na dveh tovornjakih in mu po partizanskih virih zadal izgube 62 padlih in več ranjenih. Naslednjega dne je del te brigade napadel vlak Maribor—Dravograd med Rušami in Falo in ga v boju prsi ob prsi zavzel. Padlo je 32 sovražnih vojakov, 12 pa so jih ujeli.⁵⁷

Nato sta se po smernicah štaba 4. operativne cone 14. divizija in 11. SNOB »Miloša Zidanška« lotili v soglasju z že omenjenimi občimi cilji NOV in POS naloge prekinitev prometa na železniški progi in cesti Celje—Maribor. Tomšičevi brigadi so zaupali rušenje železniškega mosta pri Zbelovem, zahodno od Poljčan, Šercerjevi uničenje bližnjega predora pri Lipoglavu, Bračičevi brigadi pa rušenje železniškega mosta čez Savinjo pri Tremerju, južno od Celja, hkrati pa naj bi porušila podporne zidove na progi. Tomšičeva brigada je potem, in sicer v noči na 19. junij pregnala sovražnikovo stražo na mostu pri Zbelovem, vendar zaradi nepravilno postavljenega in uporabljenega razstreliva ni uspela uničiti mostu. Uničila pa je 14 tirnic in na dveh mestih porušila železniški nasip. Šercerjeva brigada je močno poškodovala predor na obeh izhodih ter prisilila bližnjo stražarsko postojanko, da se je predala, Bračičeva, ki je tedaj štela komaj 165 mož na mestu oziroma 216 po spisku, pa se ni mogla lotiti mosta pri Tremerju, ker ga je branila čez sto mož močna sovražna posadka s štirimi protiletalskimi in dvema gorskima topovoma. Kljub temu, da je štab 4. operativne cone ugotavljal, da bi bili rezultati boljši, če bi poveljstva bolje pripravila akcije, je bil uspeh pomemben, saj proga, ki so jo potem napadale tudi druge partizanske enote, ni delovala več kot mesec dni.⁵⁸

Eno noč prej, med 17. in 18. junijem, sta 11. SNOB »Miloša Zidanška« in četa iz zaščite štaba 4. operativne cone porušili železniški nadvoz in predor med Zgoranjim Doličem in železniško postajo Mislinja ter most čez Mevljo v Stražah na progi Celje—Dravograd, hkrati pa tire pretrgali na najmanj 18 mestih. Ista brigada je 22. junija porušila most čez Šentviški potok med Vuzenico in Vuhredom ter tire te proge na petnajstih mestih. S temi akcijami je bil za dalj časa prekinjen tudi promet na železniških progah proti Koroški.⁵⁹

Hkrati so bili zelo aktivni tudi 6. SNOUB »Slavka Šlandra« in Kamniško-zasavski odred na Moravškem ter Kozjanski odred na Kozjanskem. Dne 3. junija je skupina njenih borcev uničila žičnico in pogonske naprave hrastniškega rudnika, dva dni pozneje pa je napadla orožniško postojanko na Sv. Katarini (zdaj Čeče). Postojanka je bila po napadu tako porušena, da se je posadka morala naseliti v vaški cerkvi.

Brigadni bataljoni so nato naredili več akcij na domžalskem in kamniškem področju, od katerih so zlasti pomembne akcije na železniški progi Ljubljana—Kamnik in tovarne v Duplic, na Viru in Količevem.

Po smernicah namestnika političnega komisarja glavnega štaba NOV in POS Viktorja Avblja-Rudija, ki se je mudil na Moravškem, so enote te brigade že zvečer tistega dne, ko so zvedeli za anglo-ameriško izkrcanje v Normandiji, začele ovirati promet na cestah. Te akcije so se nadaljevale do 14. junija.⁶⁰

Napad Slandrove brigade na nemške tovornjake v Črnem grabnu med Krašnjo in Lukovico

Kaže, da so se zdaj mogla, na podlagi dogovorov na vrhu in spričo uspehov slovenskih partizanskih čet v napadih na komunikacije, hitreje reševati vprašanja zavezniške pomoči v orožju, strelivu in razstrelivu. Tudi na področje 4. operativne cone je prispel posebni predstavnik angleške vojaške misije, da bi organiziral sodelovanje med letali in spuščališčem, ki so ga pripravili v bližini Češnjic na Moravškem. Prva zavezniška pošiljka je prispela v noči na 16. junij in je obsegala strojnice, puške, strelivo in razstrelivo, naslednjo noč pa druga pri Straži. Novo orožje je omogočilo oborožitev novincev, ki so ga morali uporabiti že naslednjega dne, 18. junija, proti napadajoči enoti SS-policijskega polka »Todt«. Ta se je po dinamičnih spopadih morala umakniti v hiše Zgornjih Kosez, kjer so jo partizani obkolili. Obkoljene je rešila šele pomoč.⁶¹

Brigada je oblikovala še en bataljon. Toda že 23. junija so nemške enote, zbrane v Šentjurju in zasavskih postojankah, začele vdirati na svobodno moravsko območje in terorizirati prebivalstvo, brigadne enote pa so postavljale zasede sovražnim kolonom. Razporedile so se na širšem prostoru in niso dovolile odločilnega spopada z močnejšim sovražnikom. Minirale so nekaj mostov in delale akcije na prostoru od Kamnika do Save. Brigada je hkrati uspešno mobilizirala in je po poročilu štaba 4. operativne cone 15. julija 1944 štela že 1180 borcev in bork. V petih bataljonih je imela 245 neoboroženih.

Oba odreda, Kamniško-zasavski in Kozjanski sta še naprej delovala vsak na svojem območju. Prvi je 11. junija napadel manjšo vermanšaftsko postojanko v Lokah pri Zagorju in jo zavzel, 20. junija je pregnal v Lešah nad Savo pri Litiji kolono SS-policije, hkrati pa je intenzivno rušil železniško progo Litija—Zidani most. Za-

radi pogostih diverzantskih akcij in uničenih vlakov je bil že prej nereden promet na tej progi popolnoma prekinjen od 21. do 27. junija. Kozjanski odred je počasi toda vztrajno pritiskal na sovražnika. Dne 9. junija je zavzel in uničil orožniško postajo, nato pa še porušil most v Jurkloštru ter napravil več cestnih zasek na kozjanskih cestah. Dne 21. junija so enote tega odreda vdrle v tovarno čevljarskih kalupov v Šmarju pri Sevnici, zaplenile 29 pušk in močno poškodovale naprave. Zamenarili niso tudi prometa. Na odseku Breg—Sevnica so porušili 250 metrov tira.⁶²

Ko so tudi na Pohorju zavezniška letala odvrгла nekaj orožja, streliva in opreme, je prišlo 26. junija do hudih bojov 2. SNOUB »Ljube Šercerja« pod Roglo, oziroma 29. junija 1. SNOUB »Toneta Tomšiča« na Stari Glazuti. Boji so imeli celo frontalni značaj, brigadi pa sta naglali sovražnika z odločnimi juriši, nato pa v naslednjih dneh prešli v nove napade na sovražnikov promet ter manjše postojanke in objekte. Med njimi je treba omeniti uničenje tovarne bakrene žice in tulcev v Slovenski Bistrici, ki jo je 7. julija napadla Bračičeva brigada.

Partizanska junijska ofenziva na komunikacije ter okrepljena aktivnost na vsem ozemlju 4. operativne cone, ki je dobila precejšnjo gmotno podporo s pošiljkami zavezniškega razstreliva, je okupatorja presenetila in ga nekoliko potisnila v defenzivo. Močnejše je moral varovati prometne objekte na osnovnih cestnih in železniških linijah in je pravzaprav le odgovarjal na partizanske akcije. Toda osnovno veliko enoto 4. operativne cone, 14. divizijo, je še vedno hromilo hudo pomanjkanje orožja. Iz poročila štabu cone z dne 14. julija je razvidno, da je razpolagala le s 325 puškami, od tega s petimi protitankovskimi, 19 pa je bilo avstrijskih tipa »Mannlicher« in lovskih. Potrebovala je še vsaj 500 pušk, saj je imela kar 461 neoboroženih borcev.⁶³

Treba je bilo vseeno preiti še odločneje v ofenzivne akcije. Dne 27. junija 1944 so iz po ene čete 11. SNOB »Miloša Zidanska« in 1. SNOUB »Toneta Tomšiča« ter iz že omenjenega Lackovega bataljona ustanovili *Pohorski partizanski odred*, ki je imel dva bataljona, po dve četi, brigada pa je konec junija odšla na nov sektor proti Savinjski dolini. V začetku julija je že bila severno od Gornjega grada, 14. julija pa so ji dodelili bataljon Šlandrove brigade, da bi jo okrepili. Odslej sta ti dve tesno sodelovali.⁶⁴

Ne da bi opustile napade na komunikacije in sovražni promet, so vse enote 4. operativne cone nadaljevale z mobilizacijo. Izkoristiti je bilo treba slabost okupatorja in mobilizacijske možnosti Štajerske ne samo za okrepitev enot cone, temveč tudi strateško središnega 7. korpusa v Ljubljanski pokrajini, kjer je vedno bolj naraščala domobrankska aktivnost, novincev pa več ni bilo dobiti. Štab 4. operativne cone je v soglasju z glavnim štabom določil enotam nova operativna področja. Štirinajsta naj bi v prihodnje delovala na območju Maribor—Dravograd—Šoštanj—Celje—Haloze, 6. in 11. brigada pa na prostoru Savinjska dolina—Celje—Zidani most—Kamnik. Ugotovili so, da je številčna slabost enot cone največja ovira njihovih še večjih mobilizacijskih zmogljivosti.

Glavni štab NOV in PO Slovenije je 23. julija v svojem direktivnem pismu naročil štabu 4. operativne cone, da je treba na vsak način izkoristiti ugoden politični in vojaški položaj za razvijanje maksimalne mobilizacije. Tudi vermane in nemške vojake naj pozivajo, da zapustijo postojanke ter predajo orožje. Naj gredo domov, če niso pripravljeni prestopiti z orožjem vred na partizansko stran. V mobilizaciji slovenskih fantov in mož je treba posvetiti pozornost zlasti industrijskim centrom. Opozarjal je, da pojavi skrivanja vojaških zavezancev pred mobilizacijo s tem, da se zatekajo na delo v nemška industrijska podjetja, pomenijo pravzaprav nasledanje politični liniji četniško-belogardističnega sporazumevanja z okupatorjem in jih tako treba tudi razkrinkavati.

Mobiliziranje, ki jih ni mogoče takoj oborožiti, je treba pošiljati 7. korpusu po vseh možnih kanalih, kajti zadrževanje neoboroženec v enotah je vsestransko škodljivo. Hkrati je treba napraviti vse, da enote pridobijo čim več orožja. Tudi na Štajerskem je treba takoj začeti organizirati vojaške zaledne oblasti, ki bodo razbre-menile enote v mobilizacijskih in preskrbovalnih zadevah.

Kombinirane operacije okrepljenih enot 4. operativne cone je treba voditi tako, da bodo nastali nujno potrebni otoki osvobojenih ozemelj, ki bodo potem služili kot baza za organizacijo enot in življenje ustanov ter dvignili zaupanje prebivalstva v NOV in ljudsko oblast. Glavni štab je menil, da takšna osvobojena ozemlja lahko nastanejo v Zgornji Savinjski in Mozirski dolini, na območju Solčave in Gornjega grada, na širšem območju Pohorja in na Moravškem, ki se lahko razvije v smeri Kamnika in Domžal. Da bi se te naloge mogle uresničiti, je treba brigade okrepiti tako, da bodo šteje vsaj po 750 mož.⁶⁵

Glavni štab je hkrati poudarjal, da taktika partizanskih odredov ne sme biti enaka brigadni in naj se le-ti ne spremenijo v zaledno vojsko. S svojimi lahko gibljivimi bataljoni naj nadzorujejo celotno ozemlje cone. Kamniško-zasavski odred naj ima en bataljon na prostoru Kamnik—Mengeš, drugega v bližini revirjev, tretji pa naj opravlja transportno službo čez Savo. Odred naj tudi okrepi diverzije na železniških progah in industriji. Kozjanski odred naj težišče svoje dejavnosti prenese na železniško progo Celje—Rogatec, en bataljon pa naj deluje v Halozah. Odgovarja tudi za prehode čez Savo vzhodno od Zidanega mosta in za uničevanje železniške proge Zidani most—Dobova.

Dalje je ukazoval glavni štab, naj na severnem delu Štajerske delujeta dva odre-da, Pohorski južno od Drave in Lackov odred severno, na Kozjaku in v Slovenskih goricah. Njegova naloga je prodreti čez Muro v Prekmurju ter vzpostaviti tam partizanske čete in organizacijo Osvobodilne fronte. Okrepiti je treba tudi sodelovanje s Koroško grupo odredov, ki pa naj se usmeri proti severu čez Dravo in onesposobi promet na železniški progi Dravograd—Celovec.⁶⁶

(Nadaljevanje)

Opombe

²⁸ Partizanski dnevnik z dne 18. julija 1944 v AIZDG.

²⁹ Zbornik VI/14, dok. št. 51, 66, 72, 91, 92, 96, 107 in 112.

³⁰ Stanko Petelin, Vojkova brigada, str. 338—342.

³¹ Franjo Bavec-Branko, Bazoviška brigada, str. 290—294.

³² Minersko-sabotažni vodi aktivnega Južnoprimorskega odreda so 4. julija pri postaji Ronki na železniški progi Tržič—Cervinjan uničili dve lokomotivi in štiri vagoni, šest pa poškodovali. Štiri dni kasneje so pri Proseku pri Trstu razorožili 36 italijanskih vojakov, 10. julija pa na progi Gorica—Trst uničili lokomotivo in dvanajst vagonov vojaškega blaga, po partizanskih virih pa pobili in ranili skoro 150 sovražnih vojakov. Ze naslednji dan je ta odred med Divačo in St. Petrom na Krasu uničil tovorni vlak z 18 vagoni goriva, 13. julija pa med Nabrežino in Opčinami iztiril drug tovorni vlak, poln avtomobilov in nemške vojske. Briško-beneški odred je izvedel nekaj uspešnih akcij v dolini Soče, 11. julija je na robu Furlanske nižine, med Mošo in Koprivo na železniški progi Gorica—Krmim, uničil lokomotivo in dva vagona. Tudi Dolomitski partizanski odred je bil delaven, saj je v tem času napravil okoli 15 diverzantskih akcij na komunikacijah in telegrafskotelefonskih linijah na idrijsko-postojnskem področju (Zbornik VI/15, dok. št. 11, 14 in 27).

³³ Stanko Petelin, Vojkova brigada, str. 343—349.

³⁴ 10. SS policijski polk so ustanovili julija 1942 v južni Rusiji, pomladi 1944 je bil v Galiciji, nato pa so ga po popolnitvi poslali 12. julija v Gorico za boj proti NOV v Slovenskem Primorju. Kaže, da je bil njegov prihod posledica povečanega pritiska slovenskih osvobodilnih sil na komunikacije.

³⁵ Ko se je dolga kolona partizanskih enot in štabov 21. julija zvečer pomikala iz Čerknega in po dolini Idrijece proti Dolenji Trebuši, se je hkrati od Bukovega vračala po isti poti kolona bataljona »Heine« v Idrijo. Predhodnici obeh kolon sta se srečali pri vasi Reka. Ker nobena stran ni mogla razviti sil, sta obe krenili v hrib, partizanska kolona zato, da bi čez Oblakov vrh dosegla Vojsko, nemška pa Spodnjo Idrijo. Ko sta na Oblakovem vrhu spet trčili druga na drugo, se je med obema kolonama razvil srdit boj v srečanju. Partizani so obdržali pobudo v rokah in so omogočili umik na Vojsko. (Franjo Bavec, Bazoviška brigada, str. 295—305).

³⁶ Zbornik VI/15, dok. št. 34, 50, 51, 54, 57, 66, 78, 99, 100 in 104; VI/16, dok. št. 27; Stanko Petelin. Med Triglavom in Trstom, str. 308—341.

³⁷ Zbornik VI/15, dok. št. 50, 100 in 104; Stanko Petelin-Vojko, Vojkova brigada, str. 386—394; Stanko Petelin, Med Triglavom in Trstom, str. 308—309.

³⁸ Zbornik VI/15, dok. št. 54, 57, 61, 80 in 100.

³⁹ Zbornik VI/15, dok. št. 46.

⁴⁰ Hkrati je šlo čez progo Ljubljana—Postojna več sto novincev italijanske narodnosti, ki jih 9. korpus ni mogel oborožiti. (Zbornik VI/16, dok. št. 31).

⁴¹ Zbornik VI/15, dok. št. 126, 133 in 175; VI/16, dok. št. 6 in 15. Po partizanskih virih naj bi Nemci imeli 15 padlih in 50 ranjenih, po poročilu nemškega 136. polka pa partizani 123 padlih, 80 ranjenih in 37 ujetih. Najprej so ranili, nato pa še ujeli tudi komandanta brigade Franca Uršiča-Joška. Sovražne enote so v tolminskih planinah ostale do 22. avgusta.

⁴² Zbornik VI/15, dok. št. 126, prip. 15.

⁴³ Zbornik VI/15, dok. št. 96; Lojze Požun, Zaledna vojaška oblast v zahodnih predelih Slovenskega Primorja, Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, Ljubljana 1958, letnik II, str. 161—163.

⁴⁴ Zbornik VI/15, dok. št. 139; VI/16, dok. št. 5, 15, 16 in 43. Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 335—351.

⁴⁵ Drugi svetski rat, Pregled ratnih operacija, knj. 4, Beograd 1967, str. 509—512, 546—549. Železniške in cestne komunikacije čez Alpe in slovensko ozemlje so bile tedaj v veliki meri že uničene, nesigurne, slabo propustne, predvsem pa maloštevilne za velike premike enot. V septembru 1944 je kolikor toliko redno delovala le pontebška železniška proga, pa še ta je bila pogostno napadana od zavezniških letal. Tudi brennerska železniška proga je bila prekinjena. Uspešni napadi na komunikacije v Sloveniji so torej hkrati, ko so preprečevali manever večjih nemških sil čez slovensko ozemlje, pravzaprav tudi postavljali nemško poveljstvo pred alternativno nadaljevati v Italiji boj proti angloameriškim silam ali kapitulirati, hiter in organiziran umik pa zaradi neustreznih komunikacij in dejavnosti slovenske NOV ni bil možen.

⁴⁶ Zbornik VI/16, dok. št. 15 in 34; VI/16, dok. št. 31 in 33.

⁴⁷ Zbornik VI/16, dok. št. 21, 29, 43, 52, 58, 77, 82, 83, 91 in 92; Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 352—358; Stanko Petelin, Prešernova brigada, str. 420—435; Stanko Petelin, Vojkova brigada, str. 386—395.

⁴⁸ Zbornik VI/16, dok. št. 33, 37, 49, 51 in 52.

⁴⁹ Ta brigada je bila 12. oktobra 1944 preimenovana v 20. udarno tržaško brigado »Garibaldi« (20a Brigatta Triestina d'Assalto Garibaldi), številko 14 pa je odslej nosila prej 20. zaščitna brigada glavnega štaba NOV in POS.

⁵⁰ Zbornik VI/16, dok. št. 36 in 53.

⁵¹ Zbornik VI/16, dok. št. 58, 67, 68, 73, 77, 80, 82, 83, 91 in 92; Stanko Petelin, Gradnikova brigada, str. 359—363; Stanko Petelin, Vojkova brigada, str. 395—400; Stanko Petelin, Prešernova brigada, str. 436—446.

⁵² Zbornik VI/16, dok. št. 91, 92 in 106. Število napadov na železniške proge je bilo na sploh v mesecu septembru zelo visoko. Štab nemškega 97. armadnega korpusa za posebno uporabo je v poročilu z dne 21. novembra 1944 navedel, da je bilo na njegovem območju v septembru 119 napadov, in sicer v reški provinci 19, goriški 10, istrski 3, ljubljanski 15, tržaški 18, videmski pa 54. (NAW-N-T 311, film 196, posn. 385 in 386).

⁵³ Zbornik VI/16, dok. št. 106. Dnevnik divizije »Garibaldi Natisone« navaja, da je v ofenzivi na divizijo, ki je štela okoli 3300 mož, sodelovalo 29.000 sovražnih vojakov, ki so imeli v teh bojih 430 mrtvih in 120 ranjenih, divizija pa je imela 55 padlih, 50 ranjenih in 170 ujetih. Očitno so podatki o sovražnikovi silah in izgubah pretirani. Glej tudi Aldo Bressan, Luciano Giuricin, Fratelli nel sangue, Rijeka 1964, str. 378—380.

⁵⁴ Tone dr. Ferenc, Slovenska NOB in okupator, referat na posvetovanju v Ljubljani, januar 1972.

⁵⁵ Zbornik VI/15, dok. št. 46. Cona tedaj še ni razpolagala z nobenim topom ali srednjim minometom. Imela je 19 lahkih minometov ter 11 težkih in 161 lahkih strojnic, 196 brzostrelk, 9 protitankovskih pušk, 359 pištol in 1602 puški.

⁵⁶ Zbornik VI/14, dok. št. 27 in 36; Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada, str. 359—361.

⁵⁷ Zbornik VI/14, dok. št. 41.

⁵⁸ Zbornik VI/14, dok. št. 62, 120 in 124.

⁵⁹ Zbornik VI/14, dok. št. 75 in 98.

⁶⁰ Načrtovali so tudi skupno akcijo enot 4. operativne cone in 7. korpusa na most čez Savo v Poganku pri Litiji in nekatere druge objekte na železniški progi Ljubljana—Zidani most—Zagreb, vendar je do izvedbe te zamisli prišlo šele kasneje (Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada, str. 359—361).

⁶¹ Umaknili so se šele zvečer. Brigada je zaplenila lahko strojnico, 19 pušk, dve brzostrelki in tri pištole ter precej opreme in streliva.

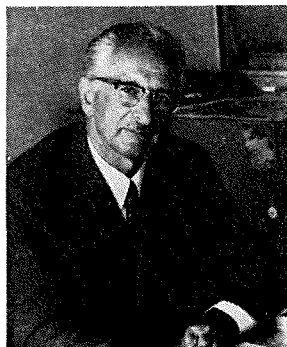
⁶² Zbornik VI/14, dok. št. 84, 98, 124 in 136.

⁶³ Zbornik VI/14, dok. št. 120; VI/15, dok. št. 4; Fasc. 334/II v AIZDG.

⁶⁴ Štab 4. operativne cone se je bavil z zamisljo, da oblikuje še eno brigado iz Kamniško-zasavskega odreda in še eno divizijo iz vseh treh štajerskih brigad. Do tega ni prišlo.

⁶⁵ Navodilo glavnega štaba NOV in PO Slovenije z dne 23. julija 1944, Zbornik VI/15, dok. št. 21.

⁶⁶ Prav tam.

Rado Zakonjšek

Revirska četa pri Pošebalu

V sredini avgusta leta 1941 je prišlo enajst ali dvanajst partizanov v Šmiklavž, ki so se potem utaborili na kmetiji mojega strica. Z malimi izjemami so tu ostali vse do začetka oktobra 1941. To je bil zdesetkan ostanek prej številčno zelo močne revirske čete, nastale po združitvi trboveljske in zagorske skupine partizanov. Četa, ki je štela po napadu na orožniško postojanko v Zagorju 9. avgusta 1941 že okrog osemdeset borcev, je bila le slabo oborožena. Kljub temu pa je v kratkem času svojega obstoja naredila nekaj pomembnih akcij, ki so nemške okupatorje močno razdražile.

V začetku avgusta se je četa, katere komandir je bil Zagorjan Ciril Grozdnik, politični komisar pa Lojze Hohkraut, znani revolucionar iz Trbovelj, zadrževala pri kmetih in v gozdovih Šentlenarta na Vrheh. Gostoljubni in radodarni, toda več ali manj revni hribovski kmetje so nudili partizanom vsega, kar so premogli, v glavnem pa je za četo skrbela organizacija spodaj v revirjih.

12. avgusta navsezgodaj je bila četa napadena. Močno okrepljeni oddelki nemške policije so jo namreč iskali že več dni in končno jim je uspelo priti do nje. Iznenaden napad je četo precej zmedel. Glavnina se je po napadu umikala proti Čemšeniški planini, večji del partizanov pa se je že ob napadu porazgubil. Malo pred napadom se je v četo vrnil kurir s sporočilom, da bo četa dobila pošiljko orožja z Dolenjskega, le da mora priti ponj onkraj Save k Sv. Križu, kjer je bil prehod čez mejo. Tako je komandir Grozdnik še to dopoldne odšel z večjo patroljo po to orožje. Preostalo skupino pa je vodil komisar Hohkraut preko Marija Reke in Mrzlice proti Kalu, od tam pa kmalu naprej čez Savo, kjer se je nato s četo utaboril pri naselju Matica v bližini Dobovca pod Kumom. Že po nekaj dneh so Nemci napadli Hohkrautovo skupino in jo razbili. Del teh borcev je odšel čez mejo, nekaj pa se jih je vrnilo na svoje domove. Na svoje domove so se vrnili tudi člani Grozdnikove patrolje, ki so na meji zaman čakali, kdaj se vrne njihov komandir, ki je odšel naprej na Dolenjsko. Večino teh, ki so se vrnili domov, pa so potem Nemci polovili in postrelili.

Iz Hohkrautove skupine pa je ostalo pod Kalom enajst ljudi, ki so se potem kmalu premaknili v hribe k Sv. Miklavžu nad Taborom.

Pri spopadu na Vrheh sta bila ranjena dva borca: Lojze Vresk v nogo, Pavle Baloh pa v roko. Baloh je odšel na Dolenjsko, Vresk pa, ki je močno krvavel, je našel zavetje pri bližnjem kmetu, nedaleč od Lenarta. V nadaljevanju se bom zadrževal pri tej mali skupini borcev Revirske čete, ki je ostala na Štajerskem in iz

katere se je pozneje razvila močna Revirska četa, ki se je oktobra 1941 vključila v Štajerski bataljon.

Bilo je v času, ko hribovci žanjejo pšenico. S stricem Andrejem sva nekega vročega popoldneva zlagala pšenično snopje v kozolec. Zatopljena v delo nisva niti opazila, kako se kozolcu bliža moški s palico, na katero se šepajoč opira. Zagledala sva ga šele, ko je bil že tik ob vozu s snopjem.

»Bog daj srečo!« je pozdravil in se zagledal v strica, ki je stal zgoraj v štantu. Še preden mu je kdo odgovoril, je že nadaljeval: »Kako lepo klasje! Oče, čimprej ga omlatite in skrijte, drugače vam bodo Nemci žito pobrali!«

Stric je porinil snop med late in se sestopil na hlapca.

»Mislite, da bodo jemali žito?« je vprašal zaskrbljeno.

»Bojo, bojo, boste videli. Čimprej omlatite, vam pravim. Pa dobro skrijte. Če ne, boste živeli na karte, res; pravijo, da bodo kmetom pobrali žito, ki ga potrebujejo za vojsko, njim pa potem dali karte, na katere bodo dajali slabo moko, tudi krompirjevo, saj jo poznate, ali ne?«

Pogovor je tekel dalje tako dolgo, da je bil voz prazen. Midva s stricem sva se odpravila na njivo k žanjicam po novo snopje, možakar pa je ostal pri hiši. Ne vem več, ali je za to prosil ali mu je stric sam ponudil, potem, ko je povedal, da je bil pred nekaj dnevi ranjen pri nekem nemškem napadu.

»Ravno tamle pri cerkvi sem jo staknil!« je pokazal s palico skozi štant. Od tu se namreč prav lepo vidi k Šentlenartu na Vrheh.

Tiste čase smo pogosto slišali pokanje pušk. Med ljudmi so se vedno bolj širile govorice, koliko ljudi je že po hostah, ki se upirajo Nemcem. Na Pohorju, so pravili, so se spustili padalci in da je tam že prava vojna. Tisti, ki nismo bili za Nemce in takih je bilo po naših hribih največ, smo z veseljem in kar z nestrpnostjo požirali take govorice. Vlekli smo na ušesa in prisluškovali, kadar je kje zadrdrala brzostrelka ali mitraljez. Pokalo je po širnih gozdovih Velike Reke. Ženske, ki so prihajale na obisk, so vedele povedati, kako so Nemci spet in spet vlačili svoje mrtve in jih nalagali na kamion tam pod Mrzlico. Vendar ni bilo tako. Nemške policijske patrolje so zares pogosto hodile tam okrog, da bi polovile komuniste, ki so se umaknili v gozdove. Komunisti so prišli iz Hrastnika, Trbovelj, Zagorja, iz Griž, Zabukovce in iz Prebolda v Savinjski dolini ter se zatekli v varno zavetje gozdov. Nemške patrolje so kar tako za strah spuščale goste rafale v temne gozdove. Mrtvi sovražniki pa so bili zaenkrat le v pripovedovanju ljudi.

Neznani prišlek je postal hitro domač pri hiši. Zvečer je pripovedoval, kako so jih Nemci napadli pri Šentlenartu v torek zjutraj, 12. avgusta. Prišli so od druge strani, kot pa so jih pričakovali in jih zato močno iznenadili. Povedal je, da je bil ranjen še eden od partizanov in to v roko, pa ne hudo.

»Kličite me za Lojza,« je rekel domačim, »pišem se Vresk. Vreskov Lojz mi pravijo v dolini.« Bil je začuda zgovoren. Jezik mu je tekel kar naprej. Njegove prijazne rjave oči so izražale dobrodušnost in vedrino. Nikakega strahu, skrbi ali žalosti ni bilo v njih. Bil je srednje velik, precej močan. »Izučen sem za mesarja, sedaj pa sem delal pri knapih. V mojem poslu ni bilo dela,« je še povedal.

»Vresk se pišete?« se je čez čas oglasil stric. »Ali imate kakega brata?«

»Seveda imam, dva. Poznate katerega, a — že vem, Vilča najbrž poznate, on je večkrat hodil tu čez v Prebold, od koder ima ženo. Žandarji so ga imeli že skozi na piki, zaradi komunizma. Zato se je večkrat umaknil v hribe.«

Stric se je dobro spominjal visokega suhega fanta, ki pa je bil nekoliko bolj resen kot tale Lojz. Kadar je takole jeseni ali že na zimo kuhal žganje v mali kleti pod kaščo, se mu je večkrat oglasil kak ponočnjak. S poti zgoraj nad hišo so taki po-

Domačija Andreja Zakonjška, po domače pri Pošebalu v Smiklavžu

potniki opazili ogenj, ki je gorel pod kotlom in to je tega ali onega privabilo. Vilč je bil največkrat sam, le redkokdaj je pripeljal s seboj kakega tovariša. Medtem ko so sosedje, ki so se takole med žganjekuho nagnetli v klet, žlampali žganje, ga Vilč in njegovi kolegi niso pili. Pač pa je zelo rad pospravil stričevo malico. Z Vilčem sta imela pogovore dolgo v noč. Stric Andrej je veliko čital in marsikaj vedel, a to kar mu je pravil Vilč, to pa je bilo zanj novo. Pravil mu je o tem, kakšne krivice se godijo delavcem, kako jih kapitalisti odirajo. Razlagal mu je, kako je težko v dolini, toliko mladih ljudi je brez dela. Še in še mu je pravil marsikaj, in o marsičem, o čemer stric v njegovih časopisih ni bral. Vilč se je tudi zanimal, kako je z njimi, s kmeti. Andrej pa mu je pravil, s kakimi težavami se ubadajo. On, Andrej na primer, je prevzel močno zadolženo posestvo. Bratom in sestram je moral izplačati doto, šestnajst let se že ubada z dolgovi, pa se nikakor ne more izkupati iz njih. Naj še tako gara in stiska, nič ne pomaga. Ne more si pomagati, kot da je privezan na galeji.

Nekoč je Vilč pripeljal s seboj svojo ženo Marjetko. Ona je bila sestra treh bratov Hribarjev iz Prebolda. Med pogovorom je vzdihnila: »Tudi midva bi rada imela družino, otroke. Pa kam naj jih dava? On je kar naprej brezposeln, pa še preganjajo ga. Je to kakšno življenje?«

O tem je Andrej potem večkrat razmišljal in takole sklepal:

»Težko živim, vendar vsaj streho imam nad glavo in lačen tudi nisem.«

Ni še minilo teden dni, odkar je prišel Vresk k hiši, ko nekega večera plane teta Treza v hišo:

»Zgoraj v gmajni je cela gruča ljudi, kaj naj bi to bilo?«

Lojz pa se je nasmejal, kot da se mu je izpolnilo veselo pričakovanje.

»Teta, to so pa naši! Čisto zagotovo morajo biti naši!« In že je hitel skozi kuhinjo na plano.

Ni bilo dolgo, ko so se spet odprla vrata in skozi nje so prihajali drug za drugim. Sami mladi možje in nekaj fantov z njimi. Le eden od njih je bil že nekoliko v letih. Ta je imel dežnik. Vsi so imeli puške, jugoslovanske mavzerice, drugače pa so bili v civilu. Domači smo se umaknili k peči, oni pa so posedli okrog mize. Nenaden obisk toliko ljudi nas je presenetil. In že je hitel Lojz predstavljati:

»Nikar se ne ustrašite, to so naši, sami fejest fantje: tale je Jože Umek, ki mu pravimo Zepl, knap, to je Nande Šušter, malar po poklicu, ta je Rudi Knez, najboljši športnik v revirjih, kličemo ga Silas; ta je Ciril Curk, ta je Milan Mrzel, tile pa so najmlajši: Tone Ribič, pravimo mu Ribca, tale je Tone Vratanar, kličemo ga Antonesko, ta pa je Lojze Juvan. Vidiš, na tebe sem pa pozabil,« in pokazal je na najstarejšega, »to je Alojz Župančič, stari knap, ki nikamor ne gre brez marele.«

Lojz je prišel k hiši brez vsakega orožja, tudi pištole ni imel, ti so pa imeli vsak svojo puško. Navzočnost toliko tujih ljudi in skladovnica pušk, ki so bile naložene na skobelniku pri vratih, je vplivala na nas domače nekoliko grozljivo. Vendar je pogovor kmalu stekel in ni bilo dolgo, ko se je spet oglasil Lojz Vresk, pogledal fante po vrsti in nato teto Trezo:

»Kaj pa zdaj, fantje, ste morda lačni?«

Teta se je nasmehnila in vstala: »Malo potrpite, bom že nekaj skuhala.« Vstala je in odšla v kuhinjo. Stric je tudi odšel in se kmalu vrnil s hlebom kruha in ga položil na mizo. Vresk je hitro dal roko nanj in pogledal strica:

»Je cel hleb naš?«

Stric je pokimal. Vresk je prijel za nož in dejal: »Takole fantje, kot smo že vajeni: devet vas je, torej razdelim hleb na devet kosov.« Skrbno je najprej pomerjal z nožem, da bi vsakemu odrezal enako velik kos. Vsi ostali so ga tiho opazovali in čakali. Kmalu so zasadili zobe vsak v svoj kos kruha, stric pa je medtem prinesel še štefan hruškovca.

Ko so pospravili še veliko skledo koruznih žgancev, ki jo je teta postavila na mizo, se je Vresk obrnil k stricu in ga vprašal, če bi lahko tudi tile fantje ostali nekaj časa pri njegovi hiši. Stric je pristal, samo pripomnil je, da bodo morali biti previdni.

Zjutraj sem peljal Vreska, Silasa in šoštarja v bližnji Cvikl. Cvikl je mali, kakor upognjen hrbet oblikovan grič, ki se razteza od naše hiše proti jugu. Po obeh straneh Cvikla, kakih dvesto metrov spodaj, teče potoček, ki se v Medvedovem grabnu zliva v potok Konjščico. Tam, kjer se začne rob Cvikla spuščati proti Medvedovemu grabnu, smo se ustavili in vsi trije so bili zato, da se četa tu utabori. Tu so potem res taborili. Od nekje so prinesli šotor in ga tu postavili. Kadar je bilo deževno vreme, so vsi skupaj prišli pod streho v listnjak na koncu hleva. S teto so se dogovorili, da jim bo kuhala. Tako je Lojze Vresk ostajal največkrat v kuhinji, kjer je lupil krompir in pomagal pri drugih opravilih. Rana se mu je hitro celila. Ženske so mu jo obvezovale z obkladki, prepojenimi z žganjem, v katerem je bila namočena arnika.

Z nastanitvijo čete na domačiji mojega strica Andreja, se je pa tudi moj vsakdan temeljito spremenil. Od aprila sem namreč pri njem živel napol ilegalno. Po odhodu iz Celja, tik pred prihodom Nemcev, se nisem nikjer več prijavil. V času tik pred okupacijo sem imel v Celju s kulturbundovci neke konflikte in so me tako

dobro poznali, zaradi tega je bilo bolje, da sem jim šel izpred oči in s poti še predno so zavladali v mestu. V tem času smo se znašli v mojem kraju kar trije ilegalci. Okupacija nas je prignala nazaj na naše domove. K našemu sosedu Kisovarju se je vrnil domov domači sin Lipče, ki je bil sicer zaposlen kot krojaški pomočnik v Trbovljah, in januarja leta 1941 z drugimi komunisti odgnan v Bileće. V zaselek Zaglink poleg Ojstriške vasi se je vrnil Ivan Kozmelj, ki je bil zaposlen kot mizar v Kragujevcu. Pri Štruklju, kakor se je reklo po domače mali kmetiji, kjer je bil doma Kozmelj, je bilo bolj malo kruha za vse, vendar so Ivana radi sprejeli medse. Tako Kozmelj, kot Lipče Jurhar sta se v poletju 1941. leta podala v intenzivno politično delo na terenu. Kmalu sem se jima pridružil tudi jaz in tako smo nato skupaj ob večerih obiskovali kmečke in druge domove, ter se z ljudmi pogovarjali pozno v noč. Ne da bi mi sami imeli kakšno konkretno oporo ali zagotovilo, smo ljudem vseeno zagotavljali, da bo nekoč zopet vse dobro. Saj so bili ljudje zelo črnogledo razpoloženi, nekateri že kar na robu obupa. Obdelovali smo tudi tiste, za katere je bilo čutiti, da se jih oprijemlje hitlerjanska propaganda. V tem protipropagiranju se nam je pridružil tudi bivši občinski tajnik Lojze Križnik, ki se je ob prihodu Nemcev tudi umaknil v svoje hribe.

S prihodom revirske čete na naš teren pa je naše delovanje dobilo konkretnjšo obliko. Treba je bilo poskrbeti, da borci ne bodo lačni. Pri Pošebalu, kjer so taborili, ni zrastle toliko žita, da bi bilo sedaj kruha še za novih deset ali tudi več ljudi, saj so prihajali vedno še novi. Ti ljudje, mislim borce, so bili v stalnem gibanju, vedno po nekih poteh. Človek bi mislil, da bodo sedaj tu v gozdu ležali in lenarili, toda ne. Zanje noč ni pomenila spanje, niti ni bil dan za to namenjen; kako je s tem, sem spoznal šele pozneje, ko sem bil tudi sam v partizanih. V skupinah po dva ali trije so odhajali eni v to, drugi v drugo smer. Če je šel Silas z enim ali dvema tovarišema na javko h »Turškemu kamnu«, je odšla druga skupina v Planinsko vas ali pa še naprej, v Trbovlje, Zagorje, ali na ono stran Save. Stalno je bilo treba vzdrževati zvezo z ljudmi v revirjih, z javkami, s kurirji, s komitejem itd. Le redkokdaj so bili vsi v taborišču, ali pa pri nas v hiši, kamor so se zlasti ob večerih prav radi zatekli. In to nenehno gibanje je vplivalo, da so bili kar naprej lačni. Te ljudi se sploh ni dalo nasititi, jedli bi kar naprej. Hleb kruha je kar »izhlapel« v nekaj kratkih minutah.

Tako sva potem z Lipčetom organizirala nabavo hrane, predvsem moke in zabele v vaseh spodaj v Savinjski dolini. Pri kmetih v Ojstriški vasi, v Taboru in Lokah sva dobivala moko in druge stvari, nakar smo to znosili v hrib. Ljudje so radi dajali. Pavla Kučer, po domače Zakojšča, ki je imela družino z nad desetimi člani, mi je ob neki priliki dala za fante velik lonec zabele. Veliko sem znosil od Jožeta Golavška-Ramšaka in njegove žene. Oba sta bila zelo dobrih rok za partizane. Pa Jurij Bukovec in njegova žena, po domače Štajner sta mi vedno kaj dala za fante. S tobakom in cigaretami pa tudi z denarjem sta me zalagala Cukalova fanta Milko in Lojze. Za cigarete ta četa ni bila nikoli v zadregi. Cevljar Franc Kos in njegova žena Amalija sta zato redno zbiralala denar in drugo za partizane. Polagoma se je razvedelo med ljudmi, da je v Šmiklavžu četa partizanov, vendar do tistih, ki so bili nezanesljivi, to ni prišlo. Tako je imela četa poldrugi mesec mirno zatočišče v teh hribih.

Ob koncu avgusta je prišel v četo Lojze Hohkraut. Prevzel je spet vodstvo čete, sedaj kot komandir. V tem času so prinašali borci, ki so hodili na javke, dolge zavitke, katerim so pravili salama. V resnici pa so bili v teh zavitkih letaki, natisnjeni na Žrebljevem hribu onkraj Trbovelj; včasih pa so prinesli literaturo tudi iz Ljubljane. Vse to smo temeljito prečitali, nato pa razdeljevali naprej med ljudi, ki so vse to hlastno brali.

Ob večerih sva hodila z Lipčetom poslušat radio k Štajnarju. Včasih sva vzela tudi katerega iz čete s seboj, največkrat je bil to Hohkraut. Ko sva se potem pozno vračala, je stari Kisovar še bedel in prvo njegovo vprašanje je bilo:

»Kaj je pa povedala tista radija?«

Naravnost hlatal je za novicami, ki sva mu jih pripovedovala, včasih sva jih še malo olepšala. Kakor mnogi, tudi stari Kisovar ni mogel Nemcev živih videti. Strašno jih je sovražil! Zato je pa tudi vsa vojna leta pomagal partizanom s čimer in kadarkoli je mogel. Borba mu je med vojno vzela tri sinove, toda mož ni klonil!

V času, ko se je četica nahajala pri Pošebalu, je intenzivno izpolnjevala svojo vojaško-politično vlogo. Sredi Trbovelj je likvidirala nemčurja in izdajalca Franca Tausla, ob neki drugi priliki požgala rudniško barako, izvedla je več sabotaž ter hodila v zasede na cesto Trbovlje—Prebold.

Nepozabno mi je ostalo srečanje s Fricem Keršičem-Galom. Ko sem bil neko jutro pred hišo, slišim, kako zgoraj v gmajni nekdo požvižgava. Nikdar poprej še nisem slišal dvoglasno požvižgavati, ta pa je žvižgal dvoglasno, da ga je bilo veselje poslušati. Pogledam in vidim moškega, ki stoji za debelim kostanjem in mi daje z roko znamenje, naj pridem k njemu. Ko sem prišel blizu, sem videl, kako velik in močan možakar je in njegov obraz je bil tak, da je takoj osvojil človeka. Prosil me je, naj ga povežem s četo in ker do tedaj še nismo imeli opravka z vohuni in gestapovsko zalego, sem mu res takoj dal zvezo.

Fric je tudi ilegalec in partijski funkcionar v revirjih, kjer je delal kot politični aktivist na terenu. Odslej je pogosto prihajal k nam v Šmiklavške hribe in vedno me je razveselil njegov čudoviti napev izza starega kostanja zgoraj nad hišo.

Nekega dne sva z Lipčetom pripravila sestanek Hohkrauta z najinimi prijatelji in sodelavci spodaj v dolini. V nedeljo zvečer smo vsi trije krenili v dolino. Ko smo prišli na travnik pod Ramšakovo domačijo, ni bilo tam še nikogar. Polegli smo ob robu gozda in nismo dolgo čakali, ko se je po ozki stezi preko travnika pripeljal kolesar, za njim pa še drugi in tretji. Ne spominjam se več, koliko jih je bilo. Samo nekaterih se spomnim: Ludvika Plavšaka iz Tabora, iz Ojstriške vasi sta prišla Polde Župančič in Franc Jesenik. Bili pa so še nekateri drugi. Lojze Hohkraut je razlagal o pomenu in ciljih osvobodilne vojne. Plavšaku se je zazdelo, da vse to razlaganje že predolgo traja pa ga je prekinil rekoč:

»Prijatelj,« je dejal, »povej nam, kaj vse potrebuješ, da se dogovorimo.«

»Tovariši, mislim, da moramo vedeti, kakšni so naši cilji in šele potem lahko govorimo, kako bi prišli do njih. Mislim pa,« je nekoliko pomislil, »dobro bi bilo, če bi ustanovili odbor osvobodilne fronte za področje vaše vasi ali občino. Kaj mislite? Take odbore snujemo sedaj po vsej okupirani Sloveniji.«

Tako je bil ta večer postavljen odbor, ki je zelo uspešno deloval do konca leta 1941.

Ko smo se potem mi trije vračali nazaj v Šmiklavž, je Lojze omenil, da so mu ljudje, s katerimi smo se sestali, všeč in da bi se z njimi še rad kdaj sestal. Poslej je bil teren vse do dolinskih vasi čvrsto povezan v odporiškem gibanju in revirska četa, ki je zlagoma rasla iz desetih že do dvajsetih borcev, je imela široko zaledje za preskrbo, medtem, ko je vojaške in druge akcije izvrševala na drugi strani hribov, na področju revirjev.

Nekoč me je Hohkraut povabil, da naj pridem v njihovo taborišče, da bom nekaj videl. V resnici ni minil dan, da bi ne bil vsaj enkrat pri njih. Tokrat pa me je radovednost še posebej gnala, da sem delo kar pustil in odšel z njim.

Sredi taborišča so imeli razgrnjeno šotorsko krilo, na njem so pa ležali deli težkega mitraljeza in seržerji municije. Povedali so mi, da je to protiavionski mitraljez, ki da so ga prejšnji večer prinesli iz Planinske vasi. Pravzaprav so ga že poprej

našli na Žebļjevem hribu, kjer je imela jugoslovanska vojska postavljeno svojo protiavijsko baterijo. Občudoval sem težko mrho in vpraševal, kdaj bodo to orožje uporabili. Povedali so, da mitraljez nima podstavka in ugibali, kako bi prišli do njega. Spomnil sem se na Kisovarjevega Viktorja, ki je bil izučen mehanik in se ponudil, da bom podstavek priskrbel. Skicirali smo črtež, kako naj bi podstavek izgledal, določili mere tako, da bi se ga dalo montirati.

Viktor je bil v tistem času zaposlen v Celju in je vsako nedeljo prihajal domov. Tu in tam je v svoji harmoniki pretihotapil iz mesta kakšno pištolo ali pa municijo. Ko sva mu z njegovim bratom Lipčetom povedala, kaj želiva, je takoj obljubil, da bo podstavek naredil. Rekel je le, da tega ne bo delal v Celju. Pomislil je in rekel Lipčetu: »Veš kje bom to naredil? Pri Pepelovih bomo to naredili. Zakaj bi jaz to v Celju delal in se izpostavljal nevarnosti, ko bi to reč spravljaj iz Celja.«

Pri Pepelovih v Ojstriški vasi je bila mehanična delavnica in v tej delavnici sta potem Viktor in Pepelov Konrad naredila tisti podstavek.

Ta mitraljez pa ni nikoli bil v akciji. Bil je pretežak, da bi ga lahko nosili na akcije, pa ga je četa zakopala v bližini taborišča in ko smo ga nekoč pozneje iskali, ga nikakor nismo mogli najti. Tako je še danes tam zakopan.

Bližala se je jesen in noči so postajale hladne. Organizacija v dolini jim je posredovala sporočilo Gvida Počivavška, da lahko poberejo vse odeje iz njegovega hotela na Sv. Planini. In tako se je cela četa odpravila na Planino zvečer 21. septembra. Vabili so me, da naj grem z njimi, ker pa je močno deževalo, sem ostal doma. Počivavšek je imel na Planini velik in lep hotel, ki ga je zgradil malo pred vojno. Hotel »Ana« je stal na lepi razgledni točki, odkoder je bil čudovit razgled daleč naokrog. Na skrajni levi se je videlo v Savinjsko dolino, na Mrzlico, Kal, proti jugu na Kum in druge dolenske griče, zlasti pa je bil lep razgled pod vzhodje hotela, kjer so kakor na dlani strnjena naselja Trbovelj in Zagorja. Iz hotela se je videlo moravško gričevje z Limbarsko goro in še naprej proti Ljubljani. Novi hotel, zgrajen ves iz lesa je bil punčica v očeh Počivavškove družine in njen ponos.

V hotelu je bila tisti čas še vsa oprema, tudi posteljnina. Toda četa je pobrala samo odeje. V taborišče, k Pošebalu so prinesli fantje okrog 50 dragocenih odej iz kamelje dlake, ki so nam potem naslednjo zimo odlično služile.

Ko sem bil nekoč spet v dolini, mi je Ivan Kozmelj zaupal, da bi se dalo dobiti večjo količino ročnih bomb, ki so pripravljene v nekem skrivališču blizu vojaškega skladišča na Gorici pri Celju. Dal mi je tudi zvezo, vendar se danes ne spominjam več, kdo je bil vmesni člen v tej zvezi. Ko sem se vrnil domov, sem takoj poiskal Silasa, ki je bil tedaj komandir Revirske čete. Silas je bil navdušen, čeprav je bila vest takšna, da ji je bilo težko verjeti. Takoj drugi dan je odredil dva borca, Cirila Curka in Gubca, da sta šla po tiste bombe. Kozmelj je povedal, da so bombe v neki jami nedaleč od tistega skladišča. Nam vsem se je zdela stvar precej neverjetna. Silno težko je namreč bilo priti do orožja, že ena sama granata je bila dragocenost. Tam nekje pa naj bi nas čakala kar cela jama bomb! Toda Curk in njegov tovariš sta vseeno šla na pot.

Ko sta se potem naslednji dan proti večeru vrnila, vsa zmučena, Curk s starim pletenim kovčkom pod pazduho, nismo mogli verjeti, da je res. Kovček je bil poln bomb, znanih kragujevčank. Bilo jih je kakih petdeset. Vsak borec je dobil po dve, druge pa so zakopali poleg taborišča v Cviklu. Vsi smo z zanimanjem poslušali Curka in Gubca, ki sta pripovedovala, kaj vse sta doživela na tem potovanju. Proti Gorici je šlo kar v redu, zveza je delovala in kmalu sta bila tam. Neki tovariš, ki ju je čakal na zvezi, je šel potem z njima in jima pokazal jamo, kjer so bile bombe. Čeprav vso pot nista kaj dosti verjela, da bosta dobila bombe, sta si vseeno pri neki hiši sposodila tisti pleteni kovček. Spremljevalec ju je hitro zapustil, onadva pa sta

naložila poln kovček bomb, tako da sta ga komaj dvignila. Kako bosta prenesla tako težak tovor nad dvajset kilometrov daleč? Pogumna mlada človeka nista pomišljala. Nekje blizu Petrovč sta naletela na kmeta z vprego. Prisedla sta na voz. Tako sta se peljala skozi Žalec. Med pogovorom je kmet pokazal z bičem na kovček:

»Za kaj vama pa bodo tiste hruške?«

Zdaj sta šele opazila, da je kovček natrgan in da silijo bombe skozi pletenje. Ko sta kmalu nato izstopila, je kmet zaklical za njima:

»Pa veliko sreče, fanta!« in udaril po konjih.

Dolga pot je še bila pred njima in ko sta videla, da se bliža obcestni postaji velik rdeč avtobus, kakršne so Nemci takoj ob okupaciji pripeljali s seboj iz rajha, sta sklenila, da gresta na avtobus. Še prej sta zamašila vrzel v kovčku, v žepu pa sta imela že vsak po eno bombo. Za vsak primer. Avtobus ju je odložil blizu Grajske vasi. Tu se je njuna pot odcepila od glavne ceste in krenila sta proti hribom. Gredeč sta se oglasila pri kmetu Štajnerju, s katerim sta se poznala že od prejšnjih nočnih obiskov. Zaupala sta mu, kaj nosita v kovčku.

»Prmej dunaj, zdaj jih pa boste!« Morala sta mu namreč pokazati bombe. Revirska četa je imela stalno zvezo tudi s političnim aktivom Savinjske doline. Tako so se nekega večera domenili, da bosta Savinjska in Revirska četa skupaj napadli postojanko Werkschutz — obratne straže rudnika v Zabukovici. Če bo akcija uspela, bodo dobili nekaj orožja.

V petek, 22. avgusta so Revirčani krenili od Pošebala mimo Jesenika v hribe nad Preboldom, kjer so se naslednji dan sešli s Savinjčani, ki so prišli iz Dobrovelj. Napad je bil določen za nedeljo zvečer. Ko so se Revirčani potem v torek spet vrnili k Pošebalu, so povedali, da se je napad izjalovil. Ves potek akcije je bil zamišljen na presenečenje. Ena izmed skupin napadalcev — v tej so bili večinoma revirčani, bi se morala priplaziti prav do stražarja poleg Werkschutz komande in ga likvidirati, nakar bi zmetali skozi okno in vrata stavbe nekaj bomb, nato pa še sami vdrli v stavbo in jo zavzeli. Ko se je skupina borcev, v kateri so bili Silas, Antonesko, Ribca in Curk, katere je vodil Savinjčan Nadi Raček še potihoma plazila proti stražarju, jih je ta opazil in naredil alarm. Partizani so nato obstreljevali okna in vrata toda tudi iz stavbe je bilo močno streljanje. Sedaj ni bilo možno več misliti na to, da bi jo zavzeli. Ena od skupin je s strelom ubila drugega stražarja, ki je stal med rudniškimi vozički. Posvetil je z baterijo, v tem pa ga je že zadel strel iz partizanove puške naravnost v luč in skozi njo v trebuh. Vzeli so mu puško, stražar pa je drugi dan v bolnišnici umrl. Kljub temu, da je akcija propadla, pa je vseeno vzbudila velik odmev po vsej Savinjski dolini.

Po akciji so se čete vračale nazaj čez hribe nad Preboldom. Drugi dan je Savinjsko četo, ki se je za en dan utaborila na Žvajgi, malem sedlu nad preboldsko tovarno, zadela huda nesreča. Pri čiščenju pištole je eden izmed borcev ustrelil drugega, da je bil takoj mrtev.

V začetku septembra leta 1941 je nemška policija pridrla v Šentlenart na Vrheh, obkolila Krvavičnikovo domačijo in aretirala vse domače: štiri sinove in že močno priletno mater. Nemce je pripeljal k hiši mlad fant iz Trbovelj, bivši partizan, ki se je ob razbitju Revirske čete pri Šentlenartu, čez nekaj dni oddvojil od čete, se naposled javil nemški policiji in kmalu nato postal izdajalec. Revirska četa se je namreč nekaj dni pred razbitjem zadrževala tudi pri Krvavičniku. Pri preiskavi v Krvavičnikovi hiši so odkrili Nemci še partizana Dušana Krena, ki se je ob času nemškega napada zadrževal v hiši.

Ta dan so aretirali tudi Krvavičnikovega soseda Jerneja Turenška pod obtožbo, da bi kot blokfirer moral prijaviti partizanske obiske in njihovo gibanje na tem področju. Spotoma so na Planini aretirali še Marijo Goršek in Ančko Deželak iz

Počivavškovega hotela in sosedno gostilničarko Zofijo Zavrašek. Njenemu sinu Aleksandru pa se je zadnji hip posrečilo uiti. Ista policijska patrulja je aretirala tudi kmeta Jožeta Novaka iz Kleka nad Trbovljami. Pri njem je bila partizanska javka in zbiralnica hrane za partizane. Vsi so bili žrtve podle izdaje.

Zofija Zavrašek je že naslednje leto umrla v Auschwitzu, Novaku se je posrečilo uiti iz trboveljske bolnišnice, kjer se je zdravil, Krvavičnikova mati pa se je po osvoboditvi vrnila napol slepa domov. Njeni štirje fantje pa so bili streljani že septembra leta 1941.

Ko so člani Revirske čete dobili obvestilo, da bodo 17. septembra 1941. leta v prostorih zopora pri Figabirtu v Trbovljah streljali talce, med njimi tudi enega od Krvavičnikovih, je Silas vzela s seboj še dva borca in z njima odhitel proti Trbovljam. Upal je namreč, da bo z brežine nad zaporom s streljanjem pregnal policiste in morda omogočil obsojencem, da se bodo razbežali in morda ušli.

Silas žal ni imel sreče, komaj je s svojo patruljo prihitel v bližino cerkve v Lokah, so počili strelji in padlim talcem ni bilo več rešitve. Ustreljeni so bili: Stanko Kuder (Krvavičnikov), Dušan Kren, frizerski pomočnik iz Trbovelj, Srečko Pogorelnik, kmečki sin iz Šmartna in španski borec Franc Drobnič, ki se je nedolgo prej vrnil nazaj v domovino. To je bilo prvo streljanje talcev v Trbovljah. S tem so hoteli okupatorji zastrašiti tedaj že močno uporne revirje.

Novica o aretaciji na Vrheh in na Planini se je hitro razširila. Ko je moj stric za to izvedel, se je tudi zbal. Od tistega dne naprej je bil vseskozi vznemirjen in zaskrbljen. Nekega dne me je prosil, naj vplivam na fante, da bi se predstavili kam drugam. Bal se je, da bo tudi tu prišlo do izdaje. Fantje so namreč kar podnevi hodili okrog.

Pogovoril sem se s Hohkrautom, ki je takoj pristal, da se četa prestavi kam drugam. Skupaj sva potem iskala primeren teren in končno našla neko jamo pod previsno pečino nedaleč od malega kmeta Ivana Marko po domače Dolinski. V tej votlini se je potem namestila četa, ki pa je tedaj štela že osemnajst članov. Tu pa niso zdržali dolgo. V soboto ponoči na 25. september so šli na prehranjevalno akcijo v vas Zakl, nedaleč od Gomilskega. Tam so na zaplenjenem Vasletovem posestvu zaplenili precej živeža in mlado telico, katero so odgnali s seboj. O akciji se je drugi dan, v nedeljo izvedelo po vsej Savinjski dolini. Ljudje so govorili, kako je bilo vse črno partizanov, ki da so se pripeljali s kamioni. Ljudje niso mogli skriti navdušenja.

Zaplenjeno telico so potem zgoraj v jami zaklali in po nekaj dneh so bili že zopet v našem Cviklu. Vresku je uspelo pregovoriti Andrejevo ženo Trezo, da jim bo še naprej kuhala in naposled je le pristala. Tako dobre oskrbe s hrano namreč niso imeli nikjer!

Stric Andrej pa je bil vedno bolj zaskrbljen, da se mi je že smilil. Tudi meni ni bilo prav, da so se vrnili in najraje bi jih spet odpravil kam drugam. Saj sem imel silno rad te fante, toda to je bilo preveč.

Zvečer 1. oktobra, bila je sreda, sva v kleti pod kaščo mlela sadje za mošt, nato smo prešli in po večerji odšli spat. Drugi dan sva se s stricem odpravljala na njivo pod hmeljsko sušilnico orat. Ne vem, zakaj sem tik pred tem še stopil na hribček nad kaščo in pogledal proti Cviklu. Tam ni bilo nikogar. Ko pogledam proti sedlu, na katerem stoji kapelica, vidim, kako se neke postave plazijo tik za robom sedla in preskakujejo od drevesa do drevesa. Postal sem pozoren, se pomaknil za hrib in odto opazoval. Videl sem, da so ti ljudje v uniformah in bilo mi je jasno: Nemci so! Pokličem teto Julko, jo pošljem v hišo, naj obvesti še druge in Vreska, ki je bil nekje v hiši.

V hiši je seveda nastalo hudo vznemirjenje. Vresk jo je pobrisal skozi kamrino okno, toda v peči se je v loncih kuhalo meso za partizane. To meso je bilo od telice,

ki so jo partizani privedli s seboj. Ženske so hitro znosile vroče lonce v klet in jih porinile pod sode s pijačo. Na hitro so še pregledale, če je vse v redu. Medtem pa je bila hiša že obkoljena.

Naprej so se dogodki razvijali s filmsko naglico, le da je bil režiser iznenada započete drame nemški esesovski oficir. Najprej se je morala zbrati vsa družina pred hišo, on pa se je vstopil pred vežna vrata in bral imena, ki so bila na seznamu, pritrjenem na vratih. Vse naokrog so bili razpostavljeni policisti mrkih obrazov z naperjenimi puškami proti družini, ki je v strahu trepetala pred svojim domom. Ko je naduti oficir preveril seznam z navzočimi domačini, je zarenčal proti stricu: »Kje so banditi?«

Stric je tajil, da ne ve za nikakršne bandite, nikoli jih še ni videl in sploh ne ve, kdo naj bi to bili. Oficir pa je še in še silil vanj, toda stric je vztrajal pri svojem. Vse je že kazalo, da ne bo nič hudega, ko prihiti nek policist z malo pištolo v roki in jo da oficirju ter pove, kje jo je našel. Zdaj pa je oficir pobesnel in skočil pred strica:

»Verfluchte Kerl, du bist ein Bandit, ja wohlh!« in že je nameril, da ga bo s pištolo po glavi.

Vse je kazalo, da je pogibel tu, ko je stopila teta Treza pred oficirja in mu skušala v slabi nemščini dopovedati, da je to pištolo najbrž izgubil nečak, ki je zbežal pred njimi. V resnici pa je pištolo izgubil Vresk, ko je skočil skozi okno. Teta je to vedela, vendar je upala, da bo na ta način rešila moža. Oficir jo nekaj časa sploh ni hotel poslušati, temveč je še kar naprej rohnal nad stricem. Potem pa je le pogledal teto in vprašal, kje je tisti nečak, ki je izgubil pištolo. Stopil je spet k vratom, pokazal na seznam ter vprašal, kako to, da mojega imena ni na seznamu. Povedali so mu, da prihajam domov samo občasno in da sploh ne vedo, kod vse hodim in kaj počnem, ker nikomur nič ne povem. Oficir še vedno ni verjel, temveč je silil v strica ter mu potiskal v roko pištolo, naj pokaže, kako se z njo ravna. Stric pa je trdil, da še nikoli ni imel takega orožja v rokah in ga torej sploh ne pozna. Končno je oficir zapovedal, naj naredijo preiskavo v hiši.

Ves čas preiskave je morala družina mirno stati pred hišo. Ženske je skrbelo, da bi Nemci našli v kleti meso, strica pa, da bi našli na podstrešju njegovo pištolo, ki jo je imel že dolga leta pri hiši. Podaril mu jo je brat Jože, ki je bil finančar. Preiskava je dolgo trajala. Oficir, ki je vodil preiskavo, je hotel vedeti, kje so moje reči. Teta mu je pokazala mojo omaro. Pobrali so mi vse obleke, tudi športno obleko, nahrbtnik in gojzarje, kar vse sem imel pripravljeno za odhod v partizane, kamor sem nameraval prej ali slej iti. Pobrali so mi tudi vse knjige, ki sem jih znosil iz Celja, da bi jih rešil pred Nemci. Stričevo pištolo pa sem imel že nekaj časa skrito v hmeljski sušilnici.

Mesa niso našli, pištole tudi ne. Vseeno pa so strica aretirali in je moral z njimi. Odnjali so ga v Trbovlje in ga zaprli v zasilni zapor v Figabirtovi kleti. Prostora je bilo morda za deset ljudi, natlačениh pa je bilo okrog štirideset zapornikov.

Jaz sem potem, ko sem videl, da se plazijo Nemci proti naši domačiji, stekel za hribom v Cvikel in obvestil Hohkrauta. Hohkraut je takoj razporedil borce na položaje, proti hiši pa postavil dva stražarja, če bi Nemci slučajno rinili proti taborišču. Bil sem ves nestrpen. Videli smo, da je vse polno policije okrog domačije, kaj pa se pri hiši dogaja, nismo mogli ugotoviti. Šele, ko se je kolona policije odpravila navzgor proti sedlu, sem videl, da ženejo s seboj strica. Presunilo me je in planil sem proti Hohkrautu:

»Pojdite za njimi, prosim, pa jim iztrgajte strica! Napadite jih!« sem prosil in že skoro izgubil vsako razsodnost, ko sem videl, da vsi skupaj omahujejo. »Pa pravite, da se ne bojite Nemcev!« sem jim oponesel.

Nemcev je bilo dosti več, kot pa partizanov, pa tudi oborožitev enih in drugih se ni dalo primerjati. Hohkraut je že pristal, da krenejo za njimi, ko je videl, kako me je prizadelo: da je stric, ta dobričina padel v njihove kremplje. Vendar je bilo bolje, da niso šli za njimi, lahko bi bilo še več žrtev.

Jaz nisem šel več domov. Skupaj s četo smo se pomaknili po pobočju Cvikla navzdol v Medvedov graben in tam v neki kotanji počakali noči. Proti večeru sem šel k sosedu Pubarju, da bi zvedel, kako je doma. Nekdo je šel k Pošebalu in kmalu sta prišla Andrejeva hčerka Micika in moj brat Tine. Od njiu sem potem izvedel vse, kako je bilo. Malo me je prizadelo, ko sta mi povedala, kako je teta name zvalila tisto o pištoli, kar je bilo povod, da so strica aretirali. Ona je vedela, da sem s tem dnem moral v popolno ilegalno. Pozneje je bilo dostikrat hudo, ko sem moral slišati od znancev in sosedov, da sem jaz kriv vse nesreče domače hiše, kar pa ni bilo res.

Mici je povedala, da so potem, ko so Nemci odšli, znosile tiste lonce z mesom nazaj v peč in skuhale meso za četo. Medtem, ko sta bila Micika in Tine pri meni, sta prišla na zvezo k Pošebalu Tone Žnidaršič in Janez Pečnik, ne da bi vedela, kaj se je tu prej podnevi dogajalo. Teta jima je dala skuhanu meso, ki sta ga prinesla do Pubarja, nakar smo vsi trije odšli k ostalim v Medvedov graben. Med večerjo je Žnidaršič povedal Hohkrautu, da mora s četo takoj odriniti v Dobrovlje.

S Kisovarjevimi Lipčetom sva potem še isto noč vodila četo navzgor mimo Krivca, Zimoharja in Pubarja čez Pošebalov Čeren in navzdol mimo Kisovarja v Savinjsko dolino. Nama je bilo naročeno, da morava ostati na tej strani doline, da bova prestregla kurirje, ki so bili doslej prihajali na javko k Pošebalu. Zmenili smo se za novo javko na malem sedlu na Klancu nad Kisovarjevo planino.

Ko sva se poslovila od čete, ki je krenila preko Savinjske doline proti Dobrovljam, sva zavila nazaj v Šmiklavške hribe in si nad Škrabarjem v grmovju poiskala ležišče. Zjutraj naju je zbudil dež. Bilo je v petek, 3. oktobra leta 1941.

Miha Klinar

Rdeča rapsodija

Setveni spev

*Moli in delaj in bodi ponižen,
moli in delaj in bodi ponižen,
moli in delaj in bodi ponižen,
moli in delaj in bodi ponižen,*

ponižen

ponižen

ponižen

ponižen!

*Kot očeta in mater spoštuj gospodarja,
za vsako drobtino mu bodi hvaležen!*

*Kdor ni hvaležen, kdor ni ponižen
ga po božji pravici pravica posvetna
kaznuje*

preganja

z nesrečo

udarja.

*Moli in delaj in bodi ponižen,
ponižen*

ponižen

ponižen

ponižen!

Molil si, delal si,

bil si ponižen,

garal kot živina

v petek in svetek

v petek

in svetek,

v svetek

in petek

bogatil gospodarje,
sam pa si stradal,
stradal in hiral,
prenašal krivice,
a v duši,
joj, v duši
te žgalo je,
žgalo je.

Leto za letom
bič črne pravice
se ti zajedal je
v razbičano dušo
vse globlje,
vse globlje.
Leto za letom
kakor ledina
se ti je duša
v grudo drobila
pod plugi krivice —

drobila
se v rovih,
ob plavžih
drobila se
letom za letom —
ali nenadoma
RDEČA BESEDA
zrno za zrnom
v dušo trpečo
kakor v prst plodno
ti pala je, pala je —

RDEČA BESEDA
zrno ob zrnju
ti v duši trpeči
vzkalila je
in rdečo pšenico
v rovih pod zemljo,
ob plavžih in strojih
na železnih ozarah
rodila je

in ČRNI SIROTNIK

*kot zmajal bi s pleči
si hlapčevsko breme
z duše trpeče
odvrgel, odvrgel
in z rdečim ponosom
gospodi in bogu
se prvič, se prvič
postavil po robu,
se prvič
se prvič
postavil
po robu*

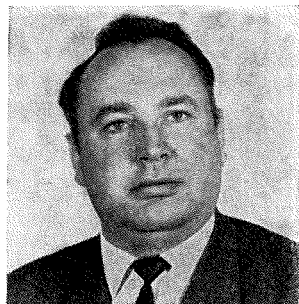
RDEČI UPORNIK

Oj!

*zaprl si rove,
pogasil si plavže,
jeklo iz martinovk
se je izteklo,
kačam ognjenim,
razigranim od plesa
črni fakir
si nehal igrati.
Popustile so žice
razglášene strune,
činele valjarn
so nehale peti,
bobni v žebljarnah
postali so gluhi.
Veter nad dimniki
sive vrvi je porezal,
dolino zajela
je mrakobna tišina,*

TI, PUNTAR SIROTNIK,

*pa rdečo svetlobo
si v krvi začutil
VEČNI UPORNIK.*

Dr. Tone Ferenc

Poslednji meseci življenja narodnega heroja Radeta Končarja

(Prispevek k življenjepisu)

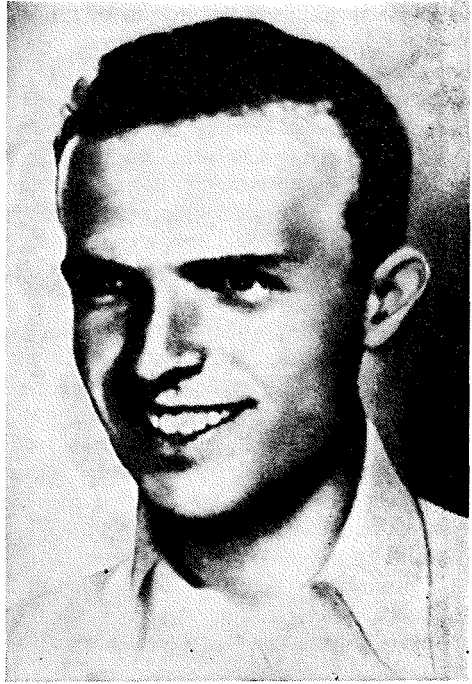
Eden najhujših udarcev, ki jih je italijanski okupator zadal narodnoosvobodilnemu gibanju na Hrvaškem, je bilo ujetje sekretarja CK KPH in člana politbiroja KPJ Radeta Končarja-Brka. O tem, o poslednjih mesecih življenja Radeta Končarja in o njegovi junaški smrti je bilo že nekaj napisanega, zlasti v knjigi Milosti ne tražim.¹ Ob pregledovanju arhivskega gradiva italijanskega notranjega ministrstva sem v fondu generalne direkcije javne varnosti, ki ga hrani osrednji državni arhiv v Rimu,² naletel na vrsto dokumentov, ki prikazujejo, kako so si ustaši v Zagrebu prizadevali, da bi jim italijanske oblasti izročile ujetega Radeta Končarja. Našel sem tudi nekaj drugih dokumentov, ki imajo kakšen nov podatek, koristen za natančnejši prikaz poslednjih mesecev Končarjevega življenja. Da bi imel bralec celovitejšo podobo, v tem članku nisem upošteval samo na novo odkritih dokumentov, temveč tudi tiste, ki so že znani in večinoma tudi že objavljeni.

Rade Končar se je rodil v Končarjevem Kraju v Liki 28. oktobra 1911. Izučil se je za kovinarja in se je zelo mlad vključil v revolucionarno delavsko gibanje. Leta 1934 so ga sprejeli v KPJ in po odkritju partijske organizacije v Beogradu ga je sodišče za zaščito države obsodilo na leto strogega zopora, ki ga je prebil v Sremski Mitrovici. Nato je delal v Zagrebu in so ga leta 1936 ponovno zaprli in mučili v beograjski Glavnjači in na Adi Ciganliji. Ko so ga po sodni obravnavi leta 1937 izpustili, je po navodilih Partije odšel v Zagreb, kjer se je zaposlil v Siemensovi tovarni električnih naprav (sedaj tovarna »Rade Končar« v Zagrebu) in leta 1938 vodil veliko stavko. Tisto leto je postal tudi član mestnega komiteja KPH v Zagrebu. Leto pozneje, decembra 1939, je postal sekretar CK KPH, na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940 v Zagrebu so ga izvolili za člana politbiroja CK KPJ. Po fašistični okupaciji Jugoslavije in ustanovitvi kvislinške tvorbe t. i. Neodvisne države Hrvatske, je Rade Končar na čelu KPH vodil priprave na oboroženo vstajo in se konec septembra 1941 tudi udeležil znanega posvetovanja političnih in vojaških voditeljev narodnoosvobodilnega boja v Stolicah pri Krupnju. Kmalu po vrnitvi iz Srbije je v začetku oktobra odšel v Dalmacijo, da bi dalmatinskim komunistom pomagal pri ustanavljanju partizanskih odredov in povezovanju le-teh z bosanskimi in hercegovskimi partizanskimi enotami.³

Po prihodu v Split (prispele je z vlakom, skrit med paketi v poštnem vagonu)⁴ se je Rade Končar nastanil v Vrhmanuški ulici 29 (sedaj Tolstojeva ulica) in takoj začel uresničevati naloge, zaradi katerih je prišel tja. Najprej je razčlenil delo pokrajinskega komiteja KPH za Dalmacijo, ki sta ga vodila sekretar Vicko Krstulović in organizacijski sekretar Ivan Amulić, člana mestnega komiteja KPH za Split, politične in organizacijske razmere v KPH v Dalmaciji, stanje partizanske vojske, partijske tehnike itd. »Iz dneva v dan, skoraj vedno imam po dva sestanka. Nisem še bil prost niti en dan. Zdaj sem vsaj približno dojel položaj,« je poročal Končar iz Splita centralnemu komiteju KPH 22. oktobra 1941.⁵ V vojnem poročilu je opisal posamezna področja dela partijske organizacije v Dalmaciji, pokazal na glavne pomanjkljivosti in navedel, kaj so ukrenili, da bi izboljšali razmere. Niso zanemarili niti partizanske dejavnosti v samem Splitu. Do tedaj je bilo v mestu že nekaj manjših napadov na italijanske vojake, večji je bil 20. oktobra na Narodnem trgu in je imel italijanski okupator nekaj mrtvih in ranjenih.⁶ Italijanski prefekt za splitsko pokrajino Paolo Zerbino je po teh akcijah 21. oktobra odredil za Split policijsko uro od 18. do 6. ure, drugi dan pa obljubil nagrado od 10.000 do 50.000 lir za tistega, ki bi pomagal odkriti storilce.⁷ »Torej, kot vidite, se je zadeva z akcijami zaostrila in mi jih nameravamo širiti naprej, in sicer na pokrajino, da ne bi bil ves pritisk Italijanov usmerjen proti Splitu«, je pisal R. Končar v že navedenem poročilu.⁸

Za obletnico velike oktobrske revolucije je splitska udarna partizanska četa izvedla več oboroženih napadov na italijanske vojake v raznih delih mesta, vendar je bilo tisti večer ranjenih tudi nekaj civilnih oseb, medtem ko je bil nek otrok zadet smrtno (v Brankovem prilazu), drugi pa je umrl zvečer v bolnišnici.⁹ V poročilu, ki ga je poslal centralnemu komiteju KPH 10. 11. 1941 je Rade Končar zapisal: »Od vrženih bomb je bil ubit otrok naše simpatizerke in drugi ranjen, več civilnih oseb je bilo laže ranjenih. Ranjeni so bili štirje fašisti; eden je že umrl in kot kaže, bosta umrla še dva. Fašistična tolpa je izkoristila proti nam uboj otroka in ranitev meščanov. [...] Mi smo raziskali, kako se je to zgodilo in ugotovili, da so to tovariši storili v samoobrambi. Hoteli so udariti na italijansko patroljo, medtem pa so jih Italijani opazili in začeli preganjati. Da bi si rešili glave, so naši vrgli dve bombi, ki sta dva ranili, vendar je bil ubit otrok, ki je bil na ulici. Druga bomba je ranila dva fašista.«¹⁰ Splitska kvestura, ki je raziskovala ta spopad, je poročala takole: »Ob 17.20 uri 7. novembra 1941 sta dva agenta javne varnosti kraljeve kvesture v Splitu ob obhodu Plinarske ulice opazila tri osebe, ki so se jima zdele sumljive in sta jih začela spremljati. Ko so se obrnili v Brankov prilaz in opazili, da jih agenta javne varnosti spremljata, so vrgli bombo, ki je ranila dva majhna otroka, ni pa poškodovala agentov. Tri osebe so ugotovljene: Krasić Milivoj, Matošić Vojko in Jelaska Milivoj, prvi je vrgel bombo — Matošić in Jelaska sta prijeta, medtem ko se Krasić še vedno skriva.«¹¹

Končarja je smrt dveh otrok zelo prizadela in je zato sklenil pripraviti nov napad, ki bo prizadel le okupatorje. »Bilo je potrebno to napako popraviti in ljudstvu pokazati, da naše akcije niso proti otrokom in meščanom, kot to prikazuje okupator, temveč proti njemu. Zato sem v nedeljo, to je včeraj, osebno skupaj s sekretarjem mestnega komiteja organiziral akcijo, katere glavni namen je bil razbiti italijansko godbo, ki gre vsak večer po splitskih ulicah in igra »Giovinezza« in druge fašistične pesmi. In res smo našli tri hrabre tovariše (Veljka Nevškovičana-Bugara, Nikolo Trebotića in Života Katunarića-Cvija — op. T. F.), jih postavili na določena mesta in ko je prišla italijanska godba, ki je štela okrog 40 do 50 ljudi, so padle tri bombe.«¹² V tej poslednji večji bombaški akciji na Corso d'Italia (sedaj Ulica prvoboraca) v Splitu.

*Revolucionar in narodni heroj
Rade Končar*

ki jo je vodil komandir splitske udarne partizanske čete Ante Roje, je po okupatorjevih podatkih imela vojska 24 ranjenih, od katerih je eden umrl, in dva huje ranjena; ranjeni sta bili tudi dve civilni osebi. Aretirali so 143 oseb.¹³ Kljub temu, da so od udarne partizanske čete enega borca pri umiku ranili in ujeli¹⁴ in da je bilo tudi sedaj ranjenih nekaj civilnih oseb, je bil Končar, ki je v razdalji sto metrov opazoval napad, z napadom zelo zadovoljen. »S to akcijo sem popolnoma zadovoljen; to je obenem tudi poslednja bombaška akcija v mestu«, je drugi dan poročal centralnemu komiteju KPH. »Zdaj bomo nadaljevali z akcijami zunaj mesta. Z bombami bomo napadli tovarne avtomobile pri vhodu v mesto, dalje, zažigali bomo skladišča z živežem in obleko, slamo in drvmi za italijansko vojsko; ladje bomo polili z bencinom in napravili številne druge akcije, ki ne bodo škodile prebivalstvu. Pri tem ni sentimentalnosti,« je nekoliko vznosen napovedoval nove akcije.¹⁵

Italijanskega okupatorja je ta partizanska akcija zelo prizadela; poleg izgub je bil to zanj tudi hud moralni udarec, saj je bila akcija sredi glavnega mesta zasedene pokrajine, in sicer šele ob pol šestih zvečer. Mussolini je čez dva dni naročil guvernerju Bastianiniju, »da morajo vse aretirane po napadu na oddelke »Cacciatori delle Alpi« smatrati kot talce, medtem ko morajo krivce takoj postaviti pred posebno sodišče.«¹⁶ Bastianini je takoj odgovoril Mussoliniju, da je ukazal izpolniti njegove ukaze.¹⁷ Dne 18. novembra 1941 je vodja urada javne varnosti pri guvernerju Dalmacije Stracca Mussolinijev ukaz posredoval splitskemu prefektu in ga nato že drugi dan prosil za seznam talcev.¹⁸ Za sedaj nam nista znana niti odgovor niti seznam talcev. Znano pa nam je, da je čez dva meseca — kot bomo videli, se je med tem marsikaj zgodilo — vodja italijanske policije Carmine Senise naročil guvernerju Dalmacije, naj po višjem ukazu »talce za znani napad na oddelek Cacciatori delle Alpi omejijo le na najvidnejše predstavnike« in ga prosil, naj mu sporoči, kako bo

to storil in ali je potrebno, da bi preostale talce nato premestili v druge zapore in katere.¹⁹ Da je moralo biti talcev zelo veliko (takrat so aretirali 143 oseb), zvemo iz Straccovega sporočila splitskemu prefektu, naj število talcev omeji na okrog štirideset oseb.²⁰ Ne vemo, kako so v Splitu izpolnili to naročilo, velja pa si zapomniti njegov datum.

Že kmalu po Končarjevem prihodu v Split so na pokrajinskem komiteju KPH za Dalmacijo razčlenili politične razmere v pokrajini in si razdelili naloge — nekdo naj bi šel v južno, drugi v srednjo Dalmacijo itd. Končar se je zavezal, da odide v Šibenik in tam reši predvsem vprašanje odnosa kandidata CK KPH Faba Mrša, ki je s svojim vplivom onemogočal Vodičanom in Zatonjanom odhod v Šibenski partizanski odred. Oditni je nameraval tja že 26. oktobra in se kmalu vrniti,²¹ vendar je odšel na pot šele 14. novembra. Kaže, da je ob tej priložnosti obiskal tudi borce, ki so konec oktobra odšli v partizane na območje Zatonja.²² Ko se je Končar 17. novembra okrog 14. ure vrnil v Split, se je srečal z nekaterimi političnimi delavci, tudi z Vickom Krstulovićem. Ta ga je opozoril na spremenjene razmere v mestu. Zaradi varnosti mu je predlagal, naj ne gre več v svoje dotedanje bivališče, temveč z njim. Vendar je Končar to zavrnil, ker je mislil, da je v hiši, v kateri je stanoval tudi italijanski oficir, varen. Na nevarnost, ki mu preti, je Končarja opozoril tudi Andrija Božanić-Stevo, ki mu je tudi ponudil svoje stanovanje. Bilo je nekaj minut pred začetkom policijske ure — okrog 18. ure, ko je Končar prišel v svoje stanovanje v Vrhmanuški ulici. V stanovanju ga je čakala zaseda karabinjerjev in agentov javne varnosti. Domneva se, da se je italijanskemu oficirju, ki se mu je Končar predstavil kot trgovec, zazdela sumljiva Končarjeva odsotnost in je to sporočil policiji, ki je preiskala stanovanje. Da bi se izognil aretaciji, je Končar pri osebni preiskavi dal agentom denarnico in izkaznice ter se napravil kot da gre na stranišče, a je stekel po stopnicah na ulico. Tekel je po Vrhmanuški in Istrski ulici v Vrazovo ulico (sedaj Smodlakina ulica) z namenom, da se skrije pri Mariji Cecić, ki je bila članica mestnega komiteja KPH za Split. Ker so bila vrata njene hiše zaklenjena, je tekel dalje in skušal preskočiti neko ograjo, vendar ga je zadela krogla iz policijske puške ali pištole v stegno desne noge. Tako so ga ujeli.²³ Končar je pozneje v pismu iz šibeniškega zapora 20. maja 1942 opisal, kako so ga prijeli.²⁴

Splitski prefekt Paolo Zerbino je 20. novembra z brzojavko sporočil guvernerju Dalmacije v Zadru in notranjemu ministrstvu v Rimu, da so ujeli Ivana Rejca. Končar je imel namreč več lažnih osebnih izkaznic, kar ga je v preiskavi zelo bremenilo. Takole je poročal prefekt v svoji brzojavki: »07622 j. v. Ko so dne 17. t. m. okrog 16.30 agenti javne varnosti iz tukajšnje kvesture nameravali preiskati stanovanje tako imenovanega Ivana Rejca, starega 38 let, delavca, stanujočega v Splitu, v Vrhmanuški ulici 29, je ta skočil skozi okno svojega stanovanja in začel bežati. Ker se na klic »Stoj!« ni hotel ustaviti, so agenti začeli streljati za njim s puškami in so ga zadeli v desno nogo. Ranjenega so odpeljali v tukajšnjo bolnišnico in menijo, da bo okreval v 15 dneh. Pri njem so našli razne izkaznice s fotografijo in legitimacijo, ki jo je izdala ta kvestura 28. oktobra t. l. na ime Rejc Ivan, sin pokojnega Antona, rojen v Splitu 25. nov. 1903. Druga legitimacija je na ime Redovic Marin, sin Antona in Marije Grubiša, rojen v Splitu 6. avgusta 1911 s prepustnico na ime Udović Marin, rojen v Splitu 6. avgusta 1911 z žigom in podpisom funkcionarja za izstavitev.«²⁵ Italijanski policiji torej tri dni zatem, ko je ujela Končarja, ni uspelo zvedeti, za koga gre. Kot bomo videli, ji to ni uspelo še precej časa.

Kaj se je ta čas godilo z ranjenim in ujetim Končarjem v splitski bolnišnici, ni mnogo znanega. Nekaj malega o tem zvemo iz poročila, ki ga je pokrajinski komite KPH za Dalmacijo 22. novembra 1941 poslal centralnemu komiteju KPH.²⁶

»Nek tovariš je takoj drugi dan [to je 18. novembra — op. T. F.] odšel v bolnišnico, da bi ga videl. Našel ga je, kako leži z iztegnjenimi nogami v mavcu. Tovariš Brko je povedal temu tovarišu, naj nam pove, da ga je ugonobila izkaznica. Naslednji dan [to je 19. novembra — op. T. F.] je bil v bolnišnici tovariš Makso [Roko Peračić — op. T. F.] in Brko mu je dejal, da je ranjen v desno nogo nad kolenom, da ima to kost razbito in da so ga operirali. To je sedaj vse, kar vam lahko povemo za gotovo.«²⁷ Končar je v svojem pismu iz šibeniškega zaporu povedal, da so ga zasliševali še tisti večer. V zaslišanju je trdil, da je Ivan Rejc, bivajoč v Zagrebu, odkoder je prišel po olje v Split in da si je lažni izkaznici ter prepustnico za Šibenik kupil od nekoga za sto lir, ker na pravo izkaznico, glasečo se na ime Ivana Rejca, ne bi dobil prepustnice za Šibenik. Toda drugi dan je policija zvedela od občine, da v Splitu ni takšnega Rejca. Zvečer so ga zasliševali še o tem, katera ženska mu je prinašala kosilo v stanovanje, zakaj je potoval v Šibenik in odkod je dobil dva listka s podatki o ladjedelnici in izvirih nafte pri Dunaju. Vztrajal je pri trditvah, da je res Rejc, da ne pozna ženske in tudi ne ve za nobena listka. Tretji dan mu je zdravnik odstranil iz noge kroglo.²⁸ Pokrajinski komite KPH za Dalmacijo je takoj, ko je zvedel, kaj se je zgodilo s Končarjem, sklenil, da ga bo skušal rešiti iz fašističnih krempljev. To je imel za veliko politično dolžnost, saj je bil Končar politični sekretar CK KPH in član politbiroja KPJ in se je pokrajinski komite dobro zavedal, da bo fašistični okupator v zaostrenih političnih razmerah Končarja ubil. »Ko smo za vse to zvedeli, smo ukrenili vse mogoče, da bi ga rešili iz bolnišnice. Sklenili smo, da ga na vsak način iztrgamo iz rok krvnikov-fašistov. Velika težava je v tem, da so tovarišu Brku operirali nogo in ne more sam hoditi, pa bi zategadelj radi počakali, da se rana nekoliko zaceli (on sam je potem, ko mu je Makso rekel, da bomo tudi mi napravili »operacijo«, odgovoril: »Ali ni morda nekoliko prerano?« vendar z druge strani mislimo, da bodo italijanski fašisti poizvedovali o njem v Zagrebu in bi ga pred našo akcijo osamili. Po tem lahko sami vidite, v kakšnem položaju smo.«²⁹ Ko je pokrajinski komite končal to poročilo, je dobil novico, da so Končarja 21. novembra zvečer prepeljali iz civilne v vojno bolnišnico, ki je bila v splitskem semenišču. Zvedel je tudi, da se je od tod drugi dan popoldne skušal rešiti s skokom skozi okno iz drugega nadstropja.³⁰ Več o tem zvemo iz brzogavke splitskega prefekta Paola Zerbina guvernerju Dalmacije v Zadru in notranjemu ministrstvu v Rimu dne 23. novembra 1941, ki se glasi:

»07622 j. v. Kot nadaljevanje sporočila z dne 17. t. m. sporočam, da je oseba, ki je bila prijeta in ugotovljena kot Rejc Ivan, sin Antona, nekoč izseljena v Argentino in je zategadelj niso mogli prepoznati bratje pravega Rejca Ivana. Pri preiskavi stanovanja prej imenovanega so našli podatke, med drugimi tudi o ladjedelnici, po čemer bi lahko sklepali, da gre za sovražnega vohuna. Po sporazumu s tukajšnjim admiralom so tako imenovanega Rejca prepeljali v tukajšnjo vojaško bolnišnico, da bi olajšali možnost zasliševanja in onemogočili morebitne stike s tujimi osebami. Po takojšnji operaciji za uravnavo zloma desne stegenice so le-to dali v mavec in jo imobilizirali v postelji. Toda izognil se je budnosti vojaškega bolničarja in se ob 14.30 uspel odvezati ter doseči okno, skozi katerega se je prekucnil na dvorišče. Obležal je z zlomljeno levo temenico, s poškodbami, zaradi katerih so se njegove razmere poslabšale. Tako imenovani Rejc je bil v času prejšnjih napornih dolgih zasliševanj, ki so bila od trenutka prijettja do dopoldanskih ur včeraj, 22. t. m., negativen. Po brezumnem poskusu je v zmedeni obliki napravil nekaj namigov na osebe, ki jih pozna, in dal izjavo, iz katere bi lahko sklepali, da se je poleg vohunjenja ukvarjal tudi s politično in teroristično dejavnostjo. S sodelovanjem mornariškega protivohunskega centra tečejo poizvedbe.«³¹

Ugotovimo torej lahko, da italijanski policiji celo do 23. novembra ni uspelo ugotoviti, koga ima v rokah; vedela pa je že, da ujetnik za gotovo ni Ivan Rejc. Po koncu Zerbinovega poročila lahko sklepamo, da se je Rade Končar pri zaslišanjih odlično držal in da je le pod pritiskom v njegovem stanovanju odkritega gradiva (po nekaterih podatkih naj bi poleg podatkov o splitski ladjedelnici našli tudi podatke o razmestitvi naftnih izvirov pri Dunaju)³² verjetno nejasno, megleno povedal, da se ukvarja z nekakšno vohunsko in diverzantsko dejavnostjo, vendar ni povedal nič določnejšega in še manj seveda to, kdo je in kaj je. Sam je pozneje v pismu iz šibeniškega zapora zapisal, da so ga četrty dan po prijettu okrog osmih zvečer prepeljali v vojaško bolnišnico, zvezali za posteljo in ga začeli tepsti in spraševati, kdo je ženska, ki mu je prinašala kosilo in kje je dobil navedena listka. Pretepali so ga dve do tri ure in s pretepanjem so nadaljevali drugi dan od osmih zjutraj do poldneva. »Ko so ga zmrcvarili in niso dobili priznanja, so mu na silo trpali v usta sol; uspeli so mu tako natrpali soli za polovico čaše 3 dcl, nakar so ga pustili, misleč, da bo ves izgorel od žeje povedal, kar so ga spraševali.« Ko so zasliševalci odšli na kosilo, mu je uspelo, da se je osvobodil vezi, nakar ga je začela zapuščati zavest. »Pozneje je nastopilo nenormalno stanje, tako mučen in obupno žejen od soli, ki so mu jo natrpali v usta, je padel v neko agonijo. Nič ne ve, kako se je zgodilo, da je padel skozi okno I. nadstropja,« je poročal v pismu.³³ Po tej lastni pripovedi, naj bi bil nato v nezavesti štiri dni. »Četrty dan, ko je prišel k zavesti, so ga vprašali, zakaj je hotel pobegniti skozi okno, ni verjel, da se je to zgodilo z njim, ker se ni ničesar spominjal. Po tem ga niso topli pet mesecev, pač pa sta ga neprestano stražila karabinjer in agent,« je zapisal v pismu.

Pokrajinski komite KPH za Dalmacijo se je zavedal, da bo iz vojaške bolnišnice ponovno huje poškodovanega Končarja še teže rešiti, vendar ni opustil prizadevanj za rešitev. »Prizadevamo si, da ga spravimo iz te bolnišnice, čeprav so pogoji precej težji«, je poročal centralnemu komiteju KPH 23. novembra 1941. Napravili so načrt za rešitev, izbrali dvanajst drznih in osvobodilnemu gibanju zelo vdanih komunistov, saj so vsi prej kot so jih seznanili z namenom akcije, dali posebno izjavo, da bodo sodelovali v akciji, v kateri bodo mnogo tvegali in je le malo možnosti, da bi se iz nje vrnili živi. Oblečeni v italijanske vojaške uniforme naj bi se v nedeljo, ko so vojaški bolničarji in stražarji pri maši, pripeljali z vojaškim sanitetnim avtomobilom v bolnišnico in odpeljali ujetnika. Če bi naleteli na odpor, bi se jih moralo deset žrtvovati tako, da bi s streljanjem zadrževali italijanske vojake, dva pa bi odpeljala Končarja.³⁴ Vendar te akcije niso mogli izpeljati, ker so Končarja premestili v neko drugo sobo, še bolj zastražili in začeli na širše poizvedovati o njem. Tudi pokrajinski komite KPH za Dalmacijo je moral pred sestavo novega načrta za reševanje Končarja prej zvedeti, kam so ga premestili.³⁵ Dne 26. novembra je ponovno poročal centralnemu komiteju KPH o svojih prizadevanjih za Končarjevo rešitev: »Kar se tiče Brka, si prizadevamo in organiziramo načrt za rešitev iz vojaške bolnišnice. Pogoji so precej težki, ker je stavba, v kateri leži (bivše semenišče) na pol bolnišnica na pol vojašnica. Vzpostavili smo že stik z vojaki iz bolnišnice in nam ne bo žal žrtev, da bi uspeli z načrtom.«³⁶ V tem poročilu je pokrajinski komite KPH tudi navedel svoje mnenje o tem, zakaj je fašistom uspelo ujeti Končarja. Menil je, da sta dva glavna vzroka: da je imel pri sebi več lažnih izkaznic in da je hranil dokumente v svojem stanovanju in ne pri Mariji Cecič, h kateri se je že preganjan nameraval zateči 17. novembra.³⁷

Toda trajalo je tri tedne, da je pokrajinskemu komiteju uspelo zvedeti, kje imajo fašisti zaprtega Končarja. O tem, kako mu je to uspelo in kaj je nameraval nato

storiti za Končarjevo rešitev, je 20. decembra 1941 poročal centralnemu komiteju KPH:

»Uspelo nam je vzpostaviti z njim stik in zvedeti natančno kje je, potem ko so ga prepeljali v vojaško bolnišnico. Tovarišica (Drina Delić — op. T. F.), ki je šla dvakrat v bolnišnico, da bi navidezno obiskala italijanske vojake, ga ni mogla najti. Tovarišica (Vule Delić — op. T. F.), ki se je namerno povežala z nekim oficirjem — zdravnikom iz bolnišnice, da bi kaj zvedela, ga je privedla do pogovora o Brki, vendar se je oficirju to zazdelo sumljivo in je zato morala speljati pogovor na druge reči. Danes popoldne mi je povedal tovariš Jović (Vicko Krstulović — op. T. F.), da mu je zagotovljeno, da je mogoče rešiti iz ječe kogarkoli za 5000 lir naravnost preko vodje fašistov v Splitu. Pri Italijanih je res precej korupcije in nam se zdi verjetno, da je to mogoče doseči. Sklenili smo, da mu takoj izplačamo 5000 lir in po osvoboditvi Brka še 5000 lir. Mi ne štedimo, samo da bi ga rešili. Ne bremeni ga nič drugega kot ponaredba prepustnice in izkaznic. Zato bi imel ta fašist formalen razlog, da ga osvobodi. Zelo nam je težko, ker vam ne moremo sporočiti boljših novic o Brku, vendar smo storili vse, da ga rešimo iz rok fašističnih krvnikov.«³⁸

Čez teden dni je pokrajinski komite KPH za Dalmacijo ponovno poročal centralnemu komiteju KPH o Končarju. »Predčerašnjim smo od tiste tovarišice, ki se je seznanila s tistim oficirjem, zvedeli za tovariša Brka, da je živ v vojaški bolnišnici in da je z zdravjem v redu. To je povedal oficir, vendar njej ni uspelo, da bi ga videla. Dodal je, da je nevaren in da ga v sobi stražijo karabinjerji. S tem v zvezi smo se tudi danes pogovarjali o možnosti, da ga rešimo. Raziskujemo, kakšne so razmere v bolnišnici, prizadevali si bomo storiti vse, kar bo mogoče, ker vemo, kako bi bila pomembna in koristna za Partijo uspešna akcija za osvoboditev tovariša Brka, vendar vam ne bomo obljubljali, da bomo storili več, kot so trenutne možnosti za to.«³⁹

Toda vsa prizadevanja pokrajinskega komiteja KPH za Končarjevo rešitev iz fašističnih krempljev so bila neuspešna. Ni uspel načrt o podkupu vodje fašistične stranke v Splitu in tudi druge zamisli so se pokazale kot neuresničljive, ker je imel okupator Končarja zelo zastraženega in je tudi onemogočil vsak stik med njim in zunanjim svetom. Kaže, da je bil Končar zaradi zdravljenja še ves december v bolnišnici. Pač pa je pokrajinski komite že doživel kritiko višjih partijskih organov zaradi Končarjeve aretacije. Tako ga je CK KPH kritiziral, češ da je dopustil, da je okupator prepeljal Končarja v vojaško bolnišnico in niso postavili zasede, ki bi ga poskušala rešiti. Kritika CK KPH, za katerega je bila izguba sekretarja velik udarec, bi bila upravičena le v primeru, če bi pokrajinski komite uspel izvedeti, da namerava okupator prepeljati Končarja v vojaško bolnišnico in kdaj se bo to zgodilo: upoštevati pa bi moral tudi to, da je bila takrat policijska ura in prepovedano gibanje po mestu. Sodim, da je bila neopravičena tudi kritika, da je pokrajinski komite KPH dovolil, da v vojaški bolnišnici Končar skoči skozi okno drugega nadstropja, saj je šlo za Končarjevo osebno odločitev oziroma — kot je pozneje sam pisal v pismu iz šibenskega zapora — za dejanje v agoniji.⁴⁰ Vendar je tudi centralni komite KPH kmalu doživel hudo kritiko ne samo zaradi Končarjeve aretacije, temveč zaradi preslabega varovanja političnega kadra na Hrvaškem sploh. Josip Broz-Tito je v začetku januarja 1942 ugotavljal »da smo v Hrvaški dobili najhujši udarec glede izgube kadrov«, kritiziral, da CK KPH »ni podvzel dovolj učinkovitih ukrepov, da bi onemogočil sovražniku takšne udarce« in glede Končarja povedal tole: »Zakaj ste npr. Brku dovolili, da vsak hip hiti v Split? Ali niste mogli poslati tja koga drugega, manj kompromitiranega, ki bi z vašimi dobrimi navodili lahko prav tako opravil ta posel? Če je Brko sam hotel iti, bi mu to enostavno morali prepo-

vedati in ga poslati kam na varnejše mesto, če je bilo njegovo bivanje v Zagrebu že nemogoče.«⁴¹

Tisti čas, ko je Končar ležal zastražen v majhni sobici v drugem nadstropju vojaške bolnišnice (v semenišču) v Splitu, so si razne italijanske ustanove zelo prizadevale, da bi odkrile njegovo identiteto. Ker so v njegovem stanovanju našli fotografijo njegove žene in zveste soborke v revolucionarnem delavskem gibanju Dragice Končar, rojene Stojić, so to fotografijo skupaj s Končarjevo fotografijo in z drugimi podatki 24. novembra 1941 poslali v Zagreb. Tam je imel svoj urad predstavnik italijanske policije pri ustaški policiji in generalni inšpektor javne varnosti (načelnik XI. cone OVRE) Ciro Verdiani. On je gradivo takoj posredoval ustaški policiji in ta se je z vso vnemo vrgla na delo. Do začetka januarja 1942 ji je uspelo ugotoviti, da gre za Radeta Končarja in je to takoj sporočila Ciru Verdianiju. Ta je 9. januarja 1942 poslal generalni direkciji javne varnosti v Rimu, generalni direkciji javne varnosti pri guvernerju Dalmacije v Zadru, kvesturi v Splitu in Gustavu Dattilu v Splitu tole poročilo:

»Predmet:

Tako imenovani Rejc Ivan, sin pokojnega Antona, aretiran v Splitu in tam storil samomor.

Osebo, navedeno v predmetu, katere fotografijo ste mi poslali z vašim poročilom 24. novembra lani, so prepoznali za komunista KONČARJA Radeta, sina Geca in Končar Stake, rojenega v Končarjevem Kraju, občina Plitvička jezera, okrožje Korenica, dne 28. oktobra 1911, poročenega s Stojić Dragico, hrvaško državljanko, bivajočo v Sremski Mitrovici, registriranega kot zelo nevarnega komunista.

Na račun navedenega je v aktih zagrebškega policijskega ravnateljstva za poudariti sledeče:

»Zelo nevaren komunistični agitator, sposoben organizirati in voditi katerokoli revolucionarno gibanje, član komunističnega vodstva in voditelj jugoslovanskega in hrvaškega komunističnega gibanja, organizacijski in ne misleči duh Komunistične partije Jugoslavije, organizator atentatov in sabotažnih akcij, zelo sposoben navduševalec množic, najbolj inteligenčen, najbolj premeten, najbolj zvit in najbolj bister komunist v Jugoslaviji; policija ga je večkrat aretirala, vendar mu je vedno uspelo zbežati iz ječe; večkrat so ga obsodili zaradi komunistične dejavnosti in ga je jugoslovanska policija iskala zaradi nasilnih dejanj in sabotaže ter širjenja letakov v Zagrebu za 1. maj 1939, številnega propagandnega komunističnega gradiva in več stotin letakov, ki so imeli napis: »Dol z oblastniki! Živela komunistična intervencija v Jugoslaviji in v vsem svetu! Dol s fašizmom!«

Po ustanovitvi Neodvisne države Hrvatske ga je njena policija zelo iskala, ker ga ima za oživitelja in vodjo hrvaškega komunističnega gibanja. Celó danes se je generalni ravnatelj policije po telefonu zanimal, da bi dosegel izročitev Končarja in njegove žene, ker je zvedel, da so ju naše oblasti aretirale v Splitu. Prosil me je tudi, naj sporočim tem oblastem smiselnost, da aretirajo tiste, ki so imeli stike z imenovanima iz kakšnih razlogov in ki ne morejo biti drugo kot privrženci komunističnega gibanja.

Končar ni bil nikdar zaposlen na zagrebškem mestnem uradu in geslo »Audax« je pomenilo psevdonim za stranko, ki jo vodi.

Na fotografiji ženske, ki ste mi jo svojčas poslali, je ugotovljena Končarjeva žena, ki je tudi zapisana kot zelo aktivna komunistka in ki jo išče hrvaška policija zaradi podtalne dejavnosti in pobega iz ječe; njene generalije so: Stojić Dragica,

hči Nikola in Helene Dragić, rojena v Jošanih pri Udbini (Hrvatska) dne 1. januarja 1915, hrvaška državljanka, nekdanj stanujoča v Zagrebu v Zlarinski ulici 6.

Po novicah iz hrvaške policije naj bi bila imenovana ženska v Splitu ali v nekem drugem kraju v Dalmaciji ali Pokolpju, ki sta priključena k Italiji, živi z lažnim imenom, tudi zaradi tega ker je njena navada, da vedno in povsod gre za možem. Ta policija predlaga, naj bi o tem zaslišali gospo Bogdanović, stanujočo v Splitu v Vrhmanuški ulici 29, ki je dajala gostoljubje Končarju, da bi ga skrila pred jugoslovansko ali italijansko policijo. Ni neverjetno, da ve, kje se skriva Stojićeva.

Imen Gojc Stjepan in Frančić Marin, ki ju je izgovoril Končar, policija in zagrebški anagrafski urad ne poznata.

Ime Kostanjšek, ki ga je povedal Končar med zaslišanjem, je zelo razširjeno v Zagrebu in zagrebška policija išče osem komunistov, ki imajo to ime.

Mihaljević Luka, major hrvaške vojske v aktivni službi, stanujoč v Zagrebu v Žerjavićevi ulici 4/II, je bil res ljubimec gospe Bogdanović, lastnice hiše, v kateri je bival Končar, vendar se zdi, da se po zlomu Jugoslavije ni več srečal z njo. Mihaljevića imajo tukaj za zelo dobrega Hrvata in ustaša, ki so ga že zasledovale jugoslovanske oblasti zaradi njegovih hrvaških nacionalističnih čustev.

Fotograf Dobrinčić Ivo, doma iz Zagreba, star 38 let, sedaj stanujoč v Splitu, bi se mogel istovetiti z Dobrinčić Ivom, o katerem v dokumentih zagrebške policije piše, da je bil leta 1924 aretiran zaradi komunistične dejavnosti. Da bi mogli z gotovostjo ugotoviti Dobrinčićevo istovetnost in njegovo dosedanje življenje ter bivališče, bi bilo potrebno zvedeti za popolne podatke o njem.

Kolikor je bilo mogoče zvedeti pri tukajšnjem policijskem ravnateljstvu, komunisti Borića Franca, ki je bil tam v odsotnosti obsojen na smrt in za katerega so zahtevali izročitev, tukaj niso aretirali.

Zelim vedeti, če je bila Stojić Dragica, žena Končarja Radeta, tam aretirana, in sicer zato, da bi odgovoril šefu policije na njegovo današnje vprašanje.«⁴²

Ta zanimivi dokument potrebuje nekaj pojasnil. Končarjeva žena Dragica Stojić ni bila v Splitu, temveč je tisti čas živela kot ilegalna partijska delavka v Zagrebu. Leta 1937 se je zaposlila v Siemensovi tovarni električnih naprav v Zagrebu in naslednje leto so jo kot vneta revolucionarko sprejeli v KPH. Leta 1939 jo je policija za nekaj časa zaprla, po prihodu iz ječe se je Stojićeva zaposlila v nekaterih drugih tovarnah, dokler ni 1. maja 1941 kot članica III. rajonskega komiteja KPH v Zagrebu postala ilegalka; zategadelj je morala večkrat menjati stanovanja, pred koncem leta 1941 je stanovala v Mikulićevoj 24 pri Bosi Žamec, kjer je prej nekaj časa ilegalno stanoval Edvard Kardelj-Ivan Turk. Tisti čas, ko je bil Rade Končar zaprt v Splitu, je pod srcem nosila njegovega otroka.⁴³

Čeprav so v Splitu in Zagrebu iskali podatke o ljudeh, katerih imena je med zaslišanjem, ki je bilo obenem tudi mučenje, izgovoril Rade Končar, jih niso našli, razen enega človeka (Luke Mihaljevića), za katerega pa so ugotovili, da je neoporečen. Kaže, da si je Končar imena kar izmislil ali pa je navedel imena ljudi, za katere je vedel, da jih policija ne bo dobila. Iz nekaterih drugih podatkov pa lahko sklepamo, da je ta imena povedal v nezavesti ali blodnji. Morda lahko le tako razumemo stavek iz poročila pokrajinskega komiteja KPH za Dalmacijo 22. novembra 1941: »Povedali so nam tudi to, da je med dolgimi zaslišanji prišlo do završenih izpovedi s strani tovariša Brka.«⁴⁴

Italijanski okupator je torej šele januarja 1942 zvedel, koga mu je 17. novembra 1941 uspelo ujeti in kdo se skriva pod lažnim imenom Ivana Rejca ali še pod enim ali dvema drugima lažnima imenoma. Verdiani je v svojem poročilu omenil, da

ustaško policijo zanima možnost, da bi ji italijanske oblasti izročile Končarja. Tako Verdiani kot ustaška policija v Zagrebu precej časa nista vedela, da je Končar po poskusu samomora ostal vendarle živ. V novem pismu generalni direkciji javne varnosti pri guvernerju Dalmacije v Zadru 29. januarja 1942 pa je Verdiani že sporočil imena oseb, ki bi jih bila ustaška policija pripravljena zamenjati za Končarja. Te osebe so bile: Franc Barić, ki ga je izredno sodišče za Dalmacijo v odsotnosti obsodilo na smrt, in Ivan Matko, ki ga išče kvestura v Ljubljani. Za oba naj bi ustaši že začeli pripravljati izročitev.⁴⁵

Franc Barić, sin Ernesta in Olge, se je rodil 24. marca 1921 v Splitu in ga je izredno sodišče za Dalmacijo obsodilo na smrt, vendar v odsotnosti, ker mu je prej uspelo pobegniti v Zagreb. Tam so ga ustaši aretirali. Ivan Matko, sin Ivana in Frančiške, se je rodil 5. maja 1919 v Ljubljani in je kot medicinec že poleti 1941 vstopil v partizane na Mokrcu. Potem ko je italijanskemu okupatorju konec oktobra uspelo razbiti partizanske enote na Notranjskem in na terenu ter v Ljubljani zajeti del njihovega moštva, se je Matko umaknil v Zagreb. Ustaši so ga novembra ali decembra 1941 aretirali in ga skupaj z Barićem ponujali italijanski policiji v zameno za Končarja. Kvestura v Ljubljani je do konca januarja 1942 zvedela, da so ustaši že aretirali Matka in je zahtevala njegovo izročitev.⁴⁶

Generalna direkcija javne varnosti pri guvernerju Dalmacije v Zadru je 9. februarja sporočila generalni direkciji javne varnosti v Rimu, Verdianiju in splitskemu prefektu, da soglaša z Verdianijevim stališčem o možnosti Končarjeve izročitve ustaški policiji, vendar šele po končani preiskavi. Pač pa bodo vzpodbudili vojaškega tožilca pri izrednem sodišču za Dalmacijo, da bi se zavzel za Barićevo izročitev in tudi za navodila glede Končarjeve izročitve in delne razveljavitve tistega, kar je predvidel splitski prefekt v noti z dne 31. januarja t.l.⁴⁷ Tudi generalna direkcija javne varnosti v Rimu je 13. februarja po ukazu šefa italijanske policije in notranjega ministrstva sporočila v Zagreb in Zadar, da soglaša z zamenjavo Radeta Končarja s Francem Barićem in Ivanom Matkom.⁴⁸ Tedaj je Verdiani 15. februarja že navedenim ustanovam v Rimu, Zadru in Splitu poslal tole pismo:

»Ekselenca državni sekretar in šef hrvaške policije, kateremu je bilo sporočeno, da je tako imenovani Rejc Ivan istoveten s Končarjem Radetom, sinom Geca, ki je bil aretiran v Splitu in je preživel poskus samomora, mi je odgovoril:

‘Zahvaljujem se za informacije z dne 29. januarja 1942, ki se nanašajo na Radeta Končarja in njegovo ženo Dragico Stojić.

Ustaško poveljstvo za varnost bo po diplomatski poti zahtevalo izročitev zgoraj imenovanih.

Prosimo vas, da bi nam sporočili, koga želite zamenjati za Končarja.

Prosimo vas tudi, da bi nam poslali novo fotografijo, da bi zagotovili Končarjevo istovetnost.’

Sklicujem se na svoje pismo z dne 29. januarja in na tisto, ki ga je poslalo ministrstvo s št. 441/01548 z dne 13. t. m. glede izročitve Franca Barića in Ivana Matka.

Zanimal sem se že, ali imajo v Splitu Končarjevo fotografijo.

Sicer pa prej kot karkoli drugega sporočimo šefu hrvaške policije, kolikor bi to ministrstvo to imelo za potrebno, opozarjam na pismo splitske prefekture št. 0876 j. v. z dne 31. januarja.

Pričakujem odločitve predpostavljenih.⁴⁹

Žal nimamo na voljo navedenega pisma splitske prefekture z dne 31. januarja 1942, iz katerega bi lahko izvedeli za vzroke, ki so zadrževali nadaljnji razvoj zadeve. Domnevam, da je v njem splitska prefektura sporočila, da Končarja še zdravijo v bolnišnici in da se bodo pogajali o njegovi izročitvi šele po končanem zaslišanju.

Prav gotovo si je italijanska policija v Splitu obetala več uspeha pri zasliševanjih, potem ko je zvedela, koga ima v rokah. Tako bi si lahko razlagali okolnost, da je zadeva glede zamenjave Končarja z Baričem in Matkom zastala kar za ves mesec. Medtem je 2. marca splitski prefekt Zerbino brzojavno sporočil guvernerju Dalmacije v Zadru in tamkajšnji generalni direkciji javne varnosti, da se Končarju zdravje naglo izboljšuje in da je treba Končarja zaradi njegove znane nevarnosti prepeljati v nek drug varnejši kraj. Povedal je tudi — in to je bila prva tovrstna obtožba, da je Končar naročil izvesti bombni napad na oddelek divizije »Cacciatori delle Alpi« in ga zato zahteva vojaški tožilec pri izrednem sodišču za Dalmacijo.⁵⁰ Italijanski policiji v Splitu je torej februarja 1942 uspelo ugotoviti, da je Končar naročil splitski udarni partizanski četi, naj napade vojaško godbo v mestu 9. novembra 1941. Odprto ostane vprašanje, kako je to ugotovila: ali ji je v mukah priznal Končar sam, ali ji je povedal kdo drug ali pa je to izvedela iz Končarjevega poročila centralnemu komiteju KPH z dne 10. novembra 1941, ki je padlo v roke sovražniku in se je ohranilo v nemškem prevodu. Splitska prefektura je 15. marca sporočila upravi sodnih zaporov v Splitu, da mora biti Rade Končar, ki so ga pripeljali tja 11. marca 1942, na voljo tožilcu pri posebnem sodišču za Dalmacijo.⁵¹ Iz tega dopisa torej zvemo, kdaj so Končarja prepeljali iz vojaške bolnišnice v sodne zapore in verjetno je takrat splitska kvestura vložila prijavo tožilcu navedenega sodišča. Žal ta prijava ni ohranjena ali pa ni dostopna.⁵²

Dan zatem ko so Končarja prepeljali v sodne zapore, je guverner za Dalmacijo v Zadru sporočil notranjemu ministrstvu v Rimu, da je ponovno ugotovljeno, da je Končar naročil napasti oddelek divizije »Cacciatori delle Alpi« v Splitu 9. novembra 1941 in da je za to dejanje določena smrtna kazen. Zategadelj guverner nima za ustrezno, da bi Končarja izročili ustaški policiji in pripominja, da ga je že zahteval vojaški tožilec pri posebnem sodišču za Dalmacijo.⁵³

Končar je v svojem pismu iz šibenskega zapora povedal, da je italijanski okupator zvedel iz Zagreba za njegovo pravo ime, da so ga ustaši »prikazali kot nevarnega komunista in velikega organizatorja komunistične partije in njenih akcij po vsej Hrvatski« in da so zahtevali njegovo izročitev. V tem pismu je Končar tudi povedal, kako je italijanska policija zvedela za njegovo sodelovanje pri napadih na italijansko vojsko v Splitu. »Pozneje, ko so se v Splitu začele velike aretacije, so njegovo sliko kazali mnogim na policiji, tako da so prisilili nekatere, ki so pod batinami priznali, da so metali bombe na godbo v Tartagliovi ulici, da je bil on na njihovih sestankih in sodeloval pri pripravah za napad na godbo. On tega ni priznal, ker teh ljudi ne pozna, niti ni bil na njihovih sestankih.«⁵⁴

V tem času pa so ustaši pripravili nov predlog za Končarjevo zamenjavo. O njem je Ciro Verdiani poročal naravnost šefu italijanske policije v Rimu 21. marca 1942:

»Glede na prejšnje dopisovanje obveščam tamkajšnje ministrstvo, da mi je šef hrvaške policije, ekscelenca Kvaternik, ponovno natanko označil, da bo za zamenjavo znanega Končarja Radeta dal zakonca Valacca, za katera je posebno sodišče za zaščito države izdalo nalog za aretacijo, in na smrt obsojenega Franca Bariča, ki ga iščeta vojska in splitska kvestura.

Ekscelenca Kvaternik je izrazil željo, da bi bila zamenjava v Ogulinu, ker se boji, da bi komunisti, ko bi izvedeli za prevoz Končarja, kar je možno glede na njegovo popularnost in glede na potovanje z ladjo med tolikimi potniki, mogli organizirati tudi napad na vlak. Šef policije zagotavlja, da bi lahko zavaroval železniško progo Ogulin—Zagreb in izraža zaskrbljenost za progo Reka—Ogulin.

Poleg tega da je Končar naročil napad v Splitu, je v Hrvatski priznan vodja komunistične partije in ga zato poleg smrtne kazni čakajo zasliševanja po ustaškem

načinu, da bi pripomogli k zelo koristnim rezultatom za boj proti komunizmu ne samo v Hrvaški, temveč na vsem ozemlju Jugoslavije in torej tudi v Sloveniji, Dalmaciji, okrog Reke in v Julijski krajini.

Predlagana zamenjava Končarja z Barićem Francem, ki ga je vojaško sodišče za Dalmacijo obsodilo na smrt, bi že bilo enakovredno, vendar je v glavnem koristno za nas, če je že prišlo do izročitve Matka Ivana iz Ljubljane, in če bo prišlo do izročitve zakoncev Valacco, ki ju je posebno sodišče za zaščito države ukazalo zapreti.

To razumno sodelovanje tudi na tem področju bo dalo v prihodnosti veliko možnost za morebitne elemente, ki nam bodo koristni.«⁵⁵

V tem pismu Verdiani omenja, da je že prišlo do izročitve Ivana Matka italijanskim oblastem. Ustaška policija ga je izročila februarja 1942 in so ga dne 19. marca 1942 na obravnavi pred vojaškim sodiščem II. armade v Ljubljani obsodili na razmeroma milo kazen treh let ječe. Upoštevali so namreč, da je bil pri partizanih le sanitetni referent in da je iz ugledne zdravniške družine.⁵⁶ Namesto Matka, so začeli ustaši ponujati v zamenjavo za Končarja poleg Franca Barića zakonca Romea in Giuseppino Valacco iz Pulja.

Verdianiju je med tem uspelo pridobiti italijansko notranje ministrstvo in policijo za predlog o zamenjavi jetnikov. 28. marca je namreč v imenu notranjega ministrstva šef policije Carmine Senise sporočil Kvaternikov predlog guvernerju za Dalmacijo in na koncu predlagal, da bi ustregli želji ustašev in jim izročili Radeta Končarja.⁵⁷ Dne 6. aprila so v italijanskem poslaništvu v Zagrebu napravili tole beležko:

»Hrvaška policija ima že nekaj časa za dolžnost, da pošteno in tvorno sodeluje z organi italijanske policije in je že izročila MATKA Ivana iz Ljubljane, študenta medicine, ki so ga italijanske oblasti iskale zaradi številnih kaznivih dejanj in so na prošnjo generalnega inspektorja javne varnosti komodora Verdianija aretirale na smrt obsojenega BARICA Franca, ki sta ga iskali policija iz Splita in 2. armada, kakor tudi zakonca Valacco iz Pulja, za katerima je razpisana tiralica posebnega sodišča za zaščito države.

Hrvaška policija, ki je pripravljena izročiti tri prej imenovane, prosi, da ji zanje izročimo samo KONČARJA RADETA, znanega vodjo hrvaškega komunističnega gibanja, in sicer v glavnem zato, da bi dosegli uspeh pri represivnih protikomunističnih akcijah, ki so v teku.

V primeru izročitve Končarja bi bilo treba pojasniti hrvaškim oblastem, da zanj obstaja možnost smrtno kazni za dejanja, ki jih je zagrešil v Dalmaciji in če v Hrvaški ne bodo imeli na njegov račun enako hudih obdolžitev, naj ga vrnejo v Dalmacijo za predstoječo obravnavo.

V primeru odklonilnega odgovora vlade za Dalmacijo lahko pričakujemo, da bo hrvaška policija zavrnila izročitev Barića in zakoncev Valacco Italiji.«⁵⁸

Vsekakor je zanimivo, da je moral šef italijanske policije Senise čakati na odgovor celo več kot štirinajst dni. Generalna direkcija javne varnosti pri guvernerju za Dalmacijo je namreč odgovorila šele 15. aprila. Izjavila je, da načelno ne nasprotuje izročitvi Radeta Končarja ustaški policiji v zameno za druge politične jetnike. Vendar je menila:

»Toda, ker še ni prišlo do kazenske obravnave pred posebnim sodiščem za Dalmacijo proti storilcem nasilnega napada na oddelek divizije »Cacciatori delle Alpi« v Splitu 9. novembra lani, za katerega je ugotovljeno, da je bil Končar eden glavnih nalogodajalcev, je Končarjeva prisotnost na obravnavi potrebna ne samo zaradi potrebnega postopka, temveč tudi za dobro ugotovitev odgovornosti drugih jetni-

kov, ki so obtoženi dejanj, za katere jih lahko obsodijo na smrt.« Pač pa je obenem generalna direkcija javne varnosti pri guvernerju za Dalmacijo zagotovila, da bo Končarja ne glede na izrečeno kazen izročila ustaški policiji. Povedala je še, da prosi splitskega prefekta (le temu je pismo poslala v vednost), naj v tem smislu izda odredbe in o vsem obvesti tudi tožilca pri posebnem sodišču za Dalmacijo.⁵⁹ Splitski prefekt Paolo Zerbino je prepis navedenega pisma generalne direkcije javne varnosti pri guvernerju za Dalmacijo 23. aprila brez vsakega pojasnila poslal tožilcu pri posebnem sodišču za Dalmacijo.⁶⁰ Kmalu nato je italijanska policija v Rimu dobila novico iz Nemčije, da je Končar uporabljal lažna imena Ivan Rejc, Mario Udović, Stjepan Borić in Rade Bauer, od katerih naj bi bila prva dva iz Splita, druga dva pa iz Zagreba. Generalna direkcija javne varnosti v Rimu je to novico v začetku maja sporočila splitski prefekturi in dodala: »V trenutku aretacije naj bi pri Končarju našli sezname izvirov nafte v okolici Dunaja in v drugih krajih Spodnje Avstrije. Prej imenovani je osumljen gospodarske sabotaže. Glede na to prosimo, da bi ga ponovno zaslišali, ker bi bilo zanimivo zvedeti za kraje, ki so označeni na tem seznamu, za osebe v Nemčiji, s katerimi je imel Končar stike, in če se je on zadrževal tudi v Nemčiji.«⁶¹ Notranje ministrstvo in generalna direkcija javne varnosti v Rimu torej nista niti v začetku maja 1942 vedela kaj več o Končarju, saj se jima drugače novica iz Nemčije ne bi zdela tako zanimiva. Ko je generalna direkcija javne varnosti v Rimu julija 1942 prosila vodstvo prvega odseka v svojem uradu, naj mu vendarle odgovori, kako je z zaslišanjem Končarja o izvirihi nafte itd., je to spet šele 9. septembra 1942 odgovorilo, da so Končarja obsodili na smrt in kazen izvršili prej kot pa je vloga za zaslišanje prispela do splitske prefekture.⁶² Ker je generalna direkcija javne varnosti v Rimu vendarle vztrajala na tem, naj ji iz Splita pošljejo fotokopijo tistega dokumenta, ki ima seznam naftnih vrelcev pri Dunaju, ji je splitska prefektura 22. oktobra 1942 poslala izvirni dokument in še prevod vsebine ter sporočila tole: »Ko smo svoj čas Končarja izpraševali o dokumentih, ki so jih našli v njegovem stanovanju, kljub vsem njegovim zanikanjem, je ostalo pri negativni zatrditvi, da ne ve, kako so ti dokumenti prišli v njegovo posest.«⁶³

V začetku maja je ponovno postal nestrpen Verdiani in je prosil generalno direkcijo javne varnosti v Rimu, naj mu sporoči, kaj naj odgovori šefu ustaške policije Kvaterniku na njegovo vprašanje o izročitvi Končarja ustaški policiji.⁶⁴ Nekaj je bilo vendarle treba odgovoriti Kvaterniku in lahko bi ponovno odgovorili, da bodo Končarja izročili ustaški policiji po sodni obravnavi. Toda tedaj so iz Zadra sporočili drug sklep, za katerega so se odločili že prej ali pa šele v prvi polovici maja. Sporočil ga je guverner za Dalmacijo oziroma v njegovem imenu uradnik Aguesina 14. maja in se je glasil takole:

»Zelo zaupno. Za spremembo našega pisma z dne 15. aprila glede znanega Radeta Končarja, sina Geca, drugače Ivana Rejca, sporočamo, da smo dognali, da je imenovani po znanem poskusu samomora v napadu blodnje izrekel nesmiselne besede, ki so se nanašale na veliko Jugoslavijo in svobodno Dalmacijo ter Anteja Pavelića in je s tem vzbudil sum, da bi lahko bil Pavelićev odposlanec. Temu je sledil ustrezen sklep ekselence guvernerja, da Končar ne bo, pravim ne bo, izročen hrvaškimi oblastem in bo nad njim vsekakor izvršena smrtna kazen, ki jo posebno sodišče za Dalmacijo predvideva in jo bo izreklo v prihodnjih dneh. Sledilo bo poročilo.«⁶⁵ Ko je nek uradnik v generalni direkciji javne varnosti v Rimu prepisal vsebino te brzojavke, je spremenil izraz »v napadu blodnje« v »napadu jeze« in nato je on ali nekdo drug pripisal s črnilom: »Da, ne, da, ne! Je zelo smešno, je takšno, da nas utegne prikazati kot najslabše figure. Kaj praviš na to?«⁶⁶

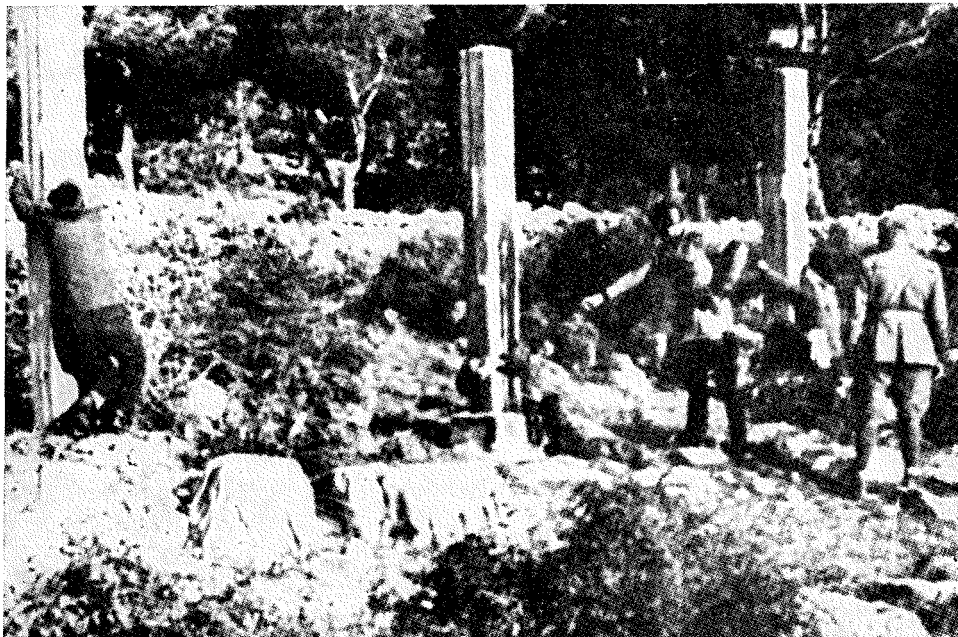
Trditev, da so v Splitu sumili, da bi Končar lahko bil Paveličev odposlanec, je vsekakor izvita iz trte. Težko je verjeti, da bi se guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini odločil, da Končarja ne bodo izročili ustaški policiji, samo iz teh razlogov. Prav gotovo so morali biti odločilnejši drugi razlogi, ki jih natančneje ne poznamo; morda nenehno slabšanje odnosov med italijanskim okupatorjem v Dalmaciji in v tistem delu t. i. NDH, ki ga je ta od jeseni 1941 zasedel postopoma zaradi nemirnih razmer, narodnoosvobodilnega boja, ter ustaši. Ostalo je pri guvernerjevem sklepu in Končarja res niso izročili ustašem.

Radeta Končarja in okrog 60 drugih političnih jetnikov so 19. maja 1942 s parnikom »Ammiraglio Viotti« (nekdanja nadzorna ladja obalne finančne straže) pripeljali v Šibenik pred posebno sodišče za Dalmacijo. Po nekaterih podatkih naj bi jih najprej nameravali prepeljati po kopnem, a so se zbali, da bi partizani poskušali osvoboditi jetnike. Čeprav je parnik prispel v šibeniško pristanišče že 19. maja zvečer, so jetnike šele naslednje jutro zvezane odgnali do poslopja, na katerem je visel velik napis »Chi non é con noi, avrá del piombo.« (Kdor ni z nami, dobi svinec.) To je bilo poslopje šibeniškega okrožnega sodišča, v katerem je fašistično posebno sodišče za Dalmacijo pripravilo sodno obravnavo proti političnim jetnikom, pripeljanim iz Splita. Verjetno še ni natančnejšega odgovora na vprašanje, zakaj so jetnike pripeljali v Šibenik in jim niso sodili v Splitu.

Vojaški tožilec pri posebnem sodišču je vso skupino razdelil v tri manjše skupine in na čelu skupine, v kateri je bilo 13 jetnikov in ki so jo obtožili za nošenje orožja in oborožena napada na italijanske oborožene sile in predstavnike oblasti v Splitu ter članstva v komunistični stranki, je bil Rade Končar. Ne drži trditev v knjigi Milosti ne tražim, da niso Končarja obdolževali za nič hudega, saj je iz dokumentov, ki sem jih do sedaj navedel, razvidno, da so ga imeli za nalogodajalca bombaškega napada na italijansko vojaško godbo v Splitu. Pa tudi Končar sam je v svojem pismu iz šibenskega zapora zapisal, da je njegov položaj težak in da ga zelo bremenijo tudi zagrebška policija.

Dvema skupinama jetnikov je posebno sodišče začelo soditi 20. maja ob osmi uri, tretji pa šele tega dne zvečer. Obtoženim niso niti izročili obtožnice niti niso dovolili odvetnikom, ki so jih imenovali dan ali dva pred obravnavo, da bi s tistimi obtoženci, ki naj bi jih branili, spregovorili kaj več kot le nekaj besed. Senatu posebnega sodišča, ki je sodil Končarjevi skupini, je predsedoval sam predsednik sodišča divizijski general Vergano nob. Ernesto Maggiora, v senatu sta bila še dva višja oficirja fašistične milice in dva oficirja kraljeve vojske, obtožnico je prebral vojaški tožilec, polkovnik Attilio Inglese. Končarja je zagovarjal šibenski odvetnik dr. Milivoj Ivčić. Po izjavi tega odvetnika je bila glavna bremenilna priča proti Končarju tisti italijanski oficir, ki je stanoval v Splitu v isti hiši kot Končar, in je na razpravi govoril o tem, da je slišal, kako nekdo v Končarjevi sobi pozno ponoči piše s pisalnim strojem. Verjetno je bil ravno ta oficir tisti, ki se mu je Končar zadel sumljiv in je o tem obvestil policijo. Zanimiveje pa je, da je tožilec Inglese ob koncu t. i. dokaznega postopka v svojem sklepnem govoru potegnil iz žepa list papirja in prebral njegovo vsebino. To naj bi bilo Končarjevo poročilo centralnemu komiteju KPH o napadu na italijansko vojaško godbo v Splitu, ki je res padlo v sovražnikove roke in se je ohranilo le v nemškem prevodu. Potemtakem ga je na nek način dobil nemški okupator in ga je nato vsega ali le deloma posredoval italijanski policiji.

Vedenje obtožencev je bilo ves čas na zavidljivi višini. Sodbo je sodišče razglasilo popoldne: vso skupino je obsodilo na smrt razen nekega mladega dekleta. Končarjev odvetnik dr. Ivčić je sestavil prošnjo za pomilostitev, vendar je Končar v kratkem pogovoru z njim izjavil, da ne bo prosil za pomilostitev, ker italijanski

Pri enem izmed teh stebrov ograje nogometnega igrišča na Šubičevcu v Šibeniku je bil ustreljen Rade Končar

okupator itak ne bi upošteval te prošnje in bi jo lahko izrabil v svoje propagandne namene. »Ja od fašista milosti ne tražim, a niti bih im je dao,« je povedal. Dr. Ivčić se v svoji izjavi po vojni ni mogel spomniti, ali je nato on sam podpisal prošnjo ali ne.

Tisti čas, ko je tekla sodna obravnava proti Končarjevi skupini, je bila v istem poslopju sodna obravnava proti drugi skupini obtožencev, zvečer 20. maja pa se je začela tudi proti tretji, ki pa se je končala šele drugi dan ob sedmih zjutraj. Skupno so v teh razpravah obsodili na smrt 28 Splitčanov, od katerih so nato pomilostili le dva.⁶⁷

Kakšen pomen je pripisoval italijanski okupator temu sodnemu procesu v Šibeniku, je videti tudi iz poročila, ki ga je še isti dan poslal guverner za Dalmacijo Giuseppe Bastianini samemu Mussoliniju. V njem pravi: »Sporočam Vam, Duce, da so se znane obravnave proti splitskim nasilnežem, ki so se začele včeraj zjutraj, končale danes ob 6.30 s skupno 28 smrtnimi obsodbami, od katerih jih bo 26 izvršenih takoj, ko bo poteklo 24 ur in ta sodba postane izvršna, 2 smrtni obsodbi sta spremenjeni in bom o tem še poročal. Devet obdolžencev je bilo oproščenih, drugi pa obsojeni na razne kazni zapora. Do sedaj še ni bilo nobene reakcije komunistov.«⁶⁸

Po končani sodni obravnavi so Končarja in druge obsojence odpeljali v sodne zapore, v katerih so prebili dve noči. V njih je Končar že med opoldanskim pre-morom sodne obravnave, torej še pred razglasitvijo sodbe, napisal pismo. Na nekaj straneh je v tretji osebi ednine opisal, kaj vse se je godilo z njim potem, ko so ga 17. novembra 1941 prijeli v Splitu. Proti koncu je zapisal, da bo prav gotovo kandidat

za pred zid, če bodo takšne obsodbe, ker je v prvi skupini obtožencev. »On drugače ni malodušen niti obupan in čeprav pričakuje najhujše, pa vendarle upa, da se bodo stvari glede na mednarodne razmere in položaj na fronti razvijale dobro. Prosi pa, da bi v primeru, če bi ga postavili pred zid, sporočili njegove poslednje misli, s katerimi bo umrl, in to je pozdrav Dedu [Kominterni — op. T. F.], Čači J. [centralnemu komiteju KPJ — op. T. F.] in Čači H. [centralnemu komiteju KPH — op. T. F.] in vsem tistim, za katere bo dal svoje življenje, na koncu pozdrav njegovi tovarišici in njegovemu mlademu proletarčku, ki ga žal sploh ne bo videl.«⁶⁹

Ob zori 22. maja 1942 so na smrt obsojene odpeljali z avtomobili na nekdanje športno igrišče v Subičevac pri Šibeniku. Smrtno obsodbo nad njimi sta izvršila dva voda vojakov iz skvadrističnega bataljona »Toscano« in iz vojaške posadke iz Zadra. Zadarska kvestura je še isti dan poročala, da so obsojence ustrelili v dveh skupinah po 13 oseb in da so vsi zavrnilo duhovno tolažbo.⁷⁰ Končar se je na svoji poslednji življenjski poti zaradi poškodb na nogi moral opirati na palico. »V prvi skupini ustreljenih sem opazil človeka v sivi obleki in s površnikom čez roko. Ta človek je šepal in sta ga dva karabinjerja vodila pod roko do betonskih stebrov ograje, za katere so privezali vsakega posebej od trinajsterice, in sicer s hrbtom obrnjenim proti eksekucijskemu oddelku. Ko so tega Splitčana privedli do stebra, je slekel zgornjo suknjo in si razgalil prsi, rekoč, naj ga streljajo v prsi, vendar so ga karabinjerji s silo obrnili in zvezali za steber,« je 27. decembra 1944 izjavil očividec, pogrebni podjetnik Kamilo Kolombo iz Šibenika, ki je moral preskrbeti krste za ustreljene.⁷¹ »Streljal je oddelek črnosrajčnikov, zelo velik, stoječ v dveh vrstah. Trinajsterica se je obrnila proti tem fašistom, kar se je zaslišal glasen poziv enega od zvezanih Splitčanov, nakar je vsa trinajsterica začela kričati: ‚Živela Rusija!‘ ‚Živela Rdeča armada!‘ ‚Dol s fašizmom!‘ ‚Dol s izdajalci!‘ in podobno. To se je ponavljalo, dokler ni bila izstreljena salva.«⁷² Tudi zadrška kvestura je v svojem poročilu navedla, da so obsojenci »kričali, slaveč komunizem in Stalina«.⁷³

Vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in partizanskih odredov Jugoslavije je Radeta Končarja odlikoval z redom narodnega heroja. Končar je bil med prvimi, ki so dobili to visoko odlikovanje.

Navedel sem že podatke o tem, kako si je partijska organizacija v Splitu prizadevala, da bi na nek način rešila Končarja iz zapora, vendar ji to ni uspelo. Zamisli o rešitvi s silo ali s podkupnino se je kasneje pridružila zamisel, da bi ga rešili z zamenjavo za ujete italijanske vojake. Že 20. januarja 1942 je pokrajinski komite KPH za Dalmacijo poročal: »Tovariš Brko je v bolnišnici. Izkoriščamo vsako priložnost, da bi prišli do njega, vendar nam to ni bilo mogoče. Odredi v Liki in Dalmaciji menijo, da je potrebno ujeti nekaj italijanskih oficirjev in v zamenjavo zanje zahtevati Brka. Menimo, da ga ne moremo rešiti s pomočjo oborožene akcije.«⁷⁴ Okrožni komite KPH za Liko je že pred tem poročal, da ima ujetih nekaj italijanskih oficirjev, ki jih bo poskušal zamenjati za Josa Leonajića iz okraja Otočac, kar se je tudi zgodilo; pisal pa je tudi tole: »Ali bi bilo morda ustrezno poskušati kaj za tovariša (Radeta Končarja — op. T. F.), ki je padel v Dalmaciji?«⁷⁵ Iz drugih dokumentov je mogoče videti, da so imeli partizani tisti čas res ujetih nekaj italijanskih vojakov; tako je npr. Sinjski partizanski odred 3. januarja 1942 ujel 10 vojakov, vendar jih je nato izpustil,⁷⁶ aprila 1942 sta v Liki obe strani zamenjavali ujetnike in bilo je mesec dni pred Končarjevo usmrtnitvijo še vedno nekaj desetih italijanskih ujetnikov. Štab grupe partizanskih odredov za Liko je že prej pisal poveljstvu italijanske vojaške posadke v Gospiću in predlagal zamenjavo ujetnikov za Radeta Končarja, vendar ni dobil odgovora. Ponovno je pisal 7. maja in nudil zameno za Končarja. Tretjič je pi-

sal 11. V. in je dobil odgovor poveljnika posadke kapetana Silvia Franza: »Dvakrat sem pisal v Split za vašega tovariša Radeta Končarja. Vendar nisem dobil odgovora, mogoče zategadelj ker nisem imel njegovega imena. Sedaj bom pisal ponovno in lahko ste mirni, da ga bom imel.«⁷⁷ Štab grupe liških partizanskih odredov je ponovno pisal 25. maja, torej že po Končarjevi smrti. Zavedal se je resnosti Končarjevega položaja, zato mu je šlo le za njegovo rešitev. »Mi želimo v prvi vrsti napraviti zamenjavo za našega državljana Radeta Končarja, ki je že dalj časa v zaporu pri vaših oblasteh v Splitu. Dokler se ne opravi ta zamenjava, ne bomo izvršili nobene druge,« je pisal. Odgovor iz Gospića se je glasil, da so že 23. III. pisali na svoje nadrejeno poveljstvo, da bi se le-to pozanimalo za Radeta Končarja pri vojaških oblasteh v Splitu. Kapetan Silvio Franz je opozoril, da so težave zategadelj, ker je Split na območju nekega drugega italijanskega armadnega zbora. In štab grupe partizanskih odredov za Liko je 6. junija ponovno zagrozil, da ne bo zamenjal nobenega ujetnika, dokler ne bo zamenjal Rade Končar.«⁷⁸ Narodnoosvobodilno gibanje si je potemtakem zelo prizadevalo rešiti Končarjevo življenje, celo takrat, ko je bil Končar že mrtev.

Tisti čas so se iztekali tudi poslednji tedni Končarjeve žene Dragice. Kot smo videli iz dokumentov, si je ustaška policija zelo prizadevala, da bi jo ujela. Stojičeva je pričakovala otroka in ga je šla roditi pod lažnim imenom v porodnišnico v Petrovi ulici v Zagrebu. Rodila ga je 4. aprila 1942 in ga nekaj časa dojila, nato pa zaupala Pepici Pluhavec, da bi sama lahko nadaljevala z revolucionarnim delom in da v primeru aretacije ustaši ne bi dobili tudi otroka. Poleti 1942 jo je ustaška policija izsledila in prišla. Njeno nežno in šibko telo ni moglo do kraja prenesti hudega mučenja in je podleglo. Ker je bila predana politična delavka in do zadnjega diha zvesta borka revolucije, je bila leta 1952 odlikovana z redom narodnega heroja.⁷⁹ Sin Radeta in Dragice Končar živi v Beogradu.

Opombe

¹ Milosti ne tražim. Zapisi i spomene o narodnom heroju Radi Končaru. Zagreb 1959 (navajam: Milosti ne tražim).

² Na tem mestu se posebej zahvaljujem takratnemu pomočniku ravnatelja tega arhiva, gospodu Costanzu Casucciju za nesebično in požrtvovalno pomoč, ki mi jo je nudil pri pregledovanju gradiva v osrednjem državnem arhivu v Rimu.

³ Milosti ne tražim, 15–118; Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. 4, Zagreb MCMLIX. str. 323

⁴ Po nekaterih, vendar ne povsem zanesljivih podatkih naj bi bil Končar že 5. oktobra 1941 na sestanku pokrajinskega komiteja KPH za Dalmacijo v Splitu.

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V. knjiga 1, dok. 74 (dalje navajam: Zbornik NOR); Milosti ne tražim, dok. 1, str. 187–198.

⁶ Poročilo R. Končara 22. 10. 1941, Zbornik NOR, V/1, dok. 1; Milosti ne tražim, dok. 1, str. 195–196; Drago Gizdić: Dalmacija 1941. Drugo izdanje, Zagreb 1959, str. 352–353 (dalje navajam: Gizdić, n. d.).

⁷ Gizdić, n. d., 357–360.

⁸ Glej op. 6!

⁹ Gizdić, n. d., 295.

¹⁰ Poročilo R. Končarja 10. 11. 1941, Milosti ne tražim, dok. 3, str. 200–204.

¹¹ Sodba posebnega sodišča za Dalmacijo 20. 5. 1942, Milosti ne tražim, dok. 11, str. 222–226.

¹² Poročilo R. Končarja 10. 11. 1941, Milosti ne tražim, dok. 3, str. 202–203; Gizdić, n. d., 398–400.

¹³ Brzojavka splitskega prefekta 9. 11. 1941, Zbornik NOR, V/2, dok. 133.

¹⁴ Gizdić, n. d., 399–400.

¹⁵ Glej op. 10!

¹⁶ Arhiv Vojnoistorijskega instituta JNA v Beogradu (navajam: arhiv VII), ital. fondi, škatla 541, št. 42/6, Mussolinijeva brzojavka 11. 11. 1942.

¹⁷ Arhiv VII, ital. fondi, šk. 541, št. 43/6.

¹⁸ Arhiv VII, ital. fondi, šk. 541, št. 44/6, brzojavki urada javne varnosti pri guvernerju za Dalmacijo

18. in 19. 11. 1941 splitskemu prefektu.

¹⁹ Arhiv VII, ital. fondi, šk. 541, št. 47/6, brzojavka C. Seniseja 28. 1. 1942.

²⁰ Arhiv VII, ital. fondi, šk. 541, št. 47/6, Straccova brzojavka 28. 1. 1942.

²¹ Glej op. 6!

²² Gizdić, n. d., 378.

²³ Gizdić, n. d., 413–414.

²⁴ Končarjevo pismo iz šibenskega zapora, Milosti ne tražim, str. 228–230.

- ²⁵ Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell'interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati (dalje navajam: ACS, PS, AGR), 1930—1955, anno 1941, busta 8, fasc. 225.
- ²⁶ Zbornik NOR, V/2, dok. 19.
- ²⁷ Prav tam.
- ²⁸ Glej op. 24!
- ²⁹ Zbornik NOR, V/2, dok. 19.
- ³⁰ Prav tam.
- ³¹ ACS, PS, AGR, 1930—1955, anno 1941, busta 8, fasc. 225.
- ³² Milosti ne tražim, str. 133.
- ³³ Končarjevo pismo iz šibenskega zapora, Milosti ne tražim, str. 229.
- ³⁴ Milosti ne tražim, str. 137.
- ³⁵ Milosti ne tražim, str. 139.
- ³⁶ Zbornik NOR, V/2, dok. 22.
- ³⁷ Prav tam.
- ³⁸ Zbornik NOR, V/2, dok. 78.
- ³⁹ Zbornik NOR, V/2, dok. 104.
- ⁴⁰ Poročilo PK KPH za Dalmacijo 20. 12. 1941, Gizdić, n. d., 453; Končarjevo pismo iz šibenskega zapora, Milosti ne tražim, str. 229.
- ⁴¹ Milosti ne tražim, dok. 9, str. 213.
- ⁴² ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁴³ Milosti ne tražim, str. 105—109.
- ⁴⁴ Zbornik NOR, V/2, dok. 19.
- ⁴⁵ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁴⁶ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam: arhiv IZDG), ital. fondi, TMG 10/1942, dopisa kvesture v Ljubljani 25. in 28. 1. 1942 tožilcu pri vojaškem vojnem sodišču II. armade v Ljubljani; dr. Ivan Matko, ustni vir, 7. 5. 1974.
- ⁴⁷ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁴⁸ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁴⁹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁵⁰ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁵¹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁵² V arhivu vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu so ohranjene prijave splitske kvesture o partizanskih akcijah v mestu Splitu jeseni 1941. V njih so tudi imena partizanov-diverzantov, ki jih je posebno sodišče za Dalmacijo sodilo isti dan kot Radetu Končarju. Vendar v navedenem arhivu manjka prijava splitske kvesture o partizanskem napadu na oddelek divizije »Cacciatori delle Alpi« v Splitu 9. novembra 1941 in o njegovih storilcih. Domnevam, da se je ohranila tudi ta prijava, vendar je bila po osvoboditvi izločena iz drugega gradiva in jo hrani nek drug arhiv. V iskanju gradiva za ta članek sem se obrnil tudi na arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Hrvatske v Zagrebu, s prošnjo, da bi mi sporočili, ali hranijo morda zaslišanje Radeta Končarja iz obdobja november 1941—maj 1942 in sodbo posebnega sodišča za Dalmacijo. Odgovorili so mi takole: »Za navedeni period od XI. mj. 1941 g. do V. mj. 1942 g. u našem Arhivu nalazi se 14 kutija arh. gradje fonda Opće upravnog povjerenstva, gde se nalaze i dokumenti o preslušavanju i sudjenju Rade Končara, a ima i nekoliko dokumenata u fondu Centralnog komiteta KPH koji govore o Radi Končaru.« (Dopis z dne 7. 1. 1974 pri avtorju.) Z ugovorom, da bi take vrste arhiv moral vendarle imeti natančnejše podatke, v kateri o omenjenih 14 škatel so zaslišanja sekretarja CK KPH, sem dne 7. marca 1974 prejedal vseh 14 škatel, vendar v njih nisem našel niti zaslišanj niti nekih drugih dokumentov o R. Končarju.
- ⁵³ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I.
- ⁵⁴ Končarjevo pismo iz šibenskega zapora, Milosti ne tražim, str. 229—230.
- ⁵⁵ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 1, fasc. I, pismo C. Verdianija 21. 3. 1942.
- ⁵⁶ Arhiv IZDG, ital. fondi, TMG, 10/1942 z dne 19. 3. 1942; dr. Ivan Matko, ustni vir 7. 5. 1974.
- ⁵⁷ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, dopis gen. dir. jav. varnosti 9. 9. 1942.
- ⁵⁸ Arhiv Inštituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske v Zagrebu (navajam: arhiv IRPH), zbirka R. Končar, beležka 6. 4. 1942, prepis.
- ⁵⁹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, pismo gen. dir. javne varnosti v Zadru 15. 4. 1942.
- ⁶⁰ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, pismo split. pref. 23. 4. 1942.
- ⁶¹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, pismo notr. min. 2. 5. 1942.
- ⁶² ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, dopis gen. dir. jav. varnosti 9. 9. 1942.
- ⁶³ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta IV, fasc. VI, osnutek pisma gen. dir. jav. varnosti 1. 10. 1942; prav tam, busta 5, fasc. VII, pismo split. pref. 22. 10. 1942.
- ⁶⁴ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, pismo C. Verdianija 6. 5. 1942.
- ⁶⁵ ACS, PS, AGR, 1920, 1923—1945, anno 1942, busta 2, fasc. II, sporočilo guvernerja za Dalmacijo 14. 5. 1942.
- ⁶⁶ Prav tam.
- ⁶⁷ Sodba posebnega sodišča za Dalmacijo proti Radetu Končarju in soobtoženim z dne 20. 5. 1942, Milosti ne tražim, str. 222—226, fotokopija v arhivu IRPH, zbirka R. Končar; izjava dr. M. Ivčiča 12. 4. 1945, Milosti ne tražim, str. 245—248.
- ⁶⁸ Bastianinijeva brzozavka Mussoliniju 21. 5. 1942, Milosti ne tražim, str. 231.
- ⁶⁹ Končarjevo pismo iz šibenskega zapora, Milosti ne tražim, str. 228—230.
- ⁷⁰ Poročilo kvesture Zadar 22. 5. 1942, Milosti ne tražim, str. 232—234.
- ⁷¹ Izjava K. Kolomba 27. 12. 1944, Milosti ne tražim, str. 238—240.
- ⁷² Prav tam.
- ⁷³ Glej op. 70!
- ⁷⁴ Poročilo PK KPH za Dalmacijo 20. 1. 1942, Zbornik NOR, V/3, dok. 25.
- ⁷⁵ Zbornik NOR, V/3, dok. 13.
- ⁷⁶ Poročilo štaba Sinjskega odreda 3. 1. 1942, Zbornik NOR, V/3, dok. 7.
- ⁷⁷ Pismo štaba grupe part. odredov Like 7. 5. 1942, pismo poveljstva vojaškega odseka Gospić 19. 5. 1942, Milosti ne tražim, str. 214—218.
- ⁷⁸ Pismo štaba grupe part. odredov za Liko 25. 5. 1942 in pismo poveljstva vojaškega odseka Gospić 1. 6. 1942, Milosti ne tražim, str. 218—221.
- ⁷⁹ Milosti ne tražim, str. 118.

Ludvik Mrzel

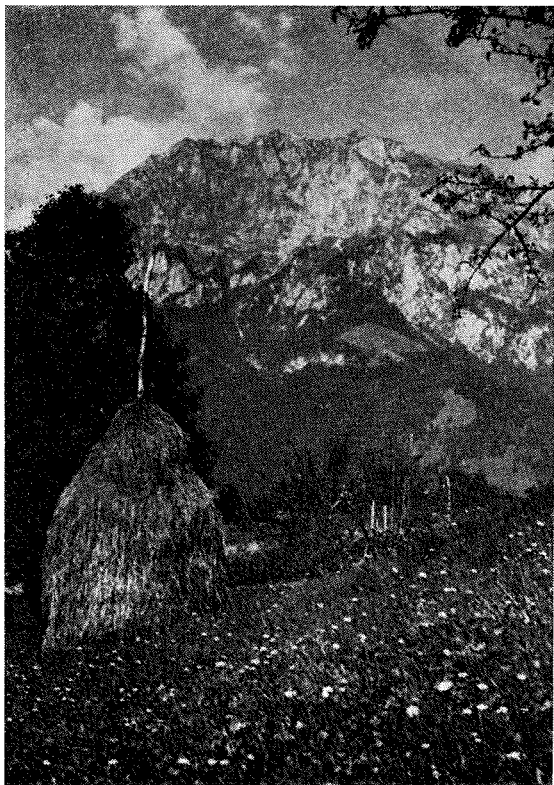
Epitaf

Človek, zakrij obraz.
Odleti, ptica, ki ti je drago nebo.
Roža, zapri svoj cvet.

Še ti, kamen,
ki pust in siv kopniš iz usihajoče struge,
ostani brez znamenja, brez zares, nem.

Zakaj strahote,
ki so šle čez ta čas in čez ta kraj,
so tako zasenčile obzorje,
da jih živi duši lahko dopoveš samo ti,
ki vpiješ do neba.

*Namesto napisa na spomenik žrtvam
nacističnih koncentracijskih taborišč*

Pogled na Rdeči rob iz Čadrga. V njegovem ostenju je 20. avgusta 1944 prelilo svojo kri 83 borcev in bork Gregorčičeve brigade

Janez Gorjan
Rdeči rob

*Ko nad Rdečim robom
zabobni nevihta —
kot odmev topov je
v strašni gorski bitki...*

*Ko nad Rdečim robom
zaječijo orli —
kot da nekdo toži
za najdražjim svojim...*

*Ko nad Rdečim robom
se zagrne zarja —
kot da spet čez skale
kri se je prelila...*

Spomin na avgust 1944

Vasilij Jemeljanenko

Viharna stepa in idila s psičko

Nekoč so se letalci v gruči vsuli v jedilnico in pripeljali s seboj potepuško psičko. Bila je suha, od nje so štrleli kosmi rdečkaste dlake, rep ji je visel mlahavo navzdol.

Psička je bila sestradana, pa vseeno ni skakala od mize do mize in prosjčila za hrano. Nekdo je vrgel kvišku kos kruha in rekel: »Ujemi!« Rdečkasta psička je samo očitajoče pogledala šaljivca. Legla je k nogam strelca, seržanta Nikolaja Naumova, na katerega se je najbolj navezala. Zdelo se je, kot bi se za drugo številno družčino sploh ne zmenila.

Naumov je bil star nekaj manj kot trideset let. Kadar ni bil na vrsti za letenje, je rad postopal po okolici letališča in nabiral rože. Ko si ga opazoval, si nehotе pomislil: »Zakaj so tega človeka poslali na vojno, kjer ga lahko še ubijejo?«

Ko je sedel za mizo, je Naumov začel hraniti psičko. Na naše veliko začudenje ni jemala hrane iz rok, ampak je potrpežljivo čakala, da je dobila kost ali malo kaše na deski, ki jo je Naumov posebej za to prinesel v jedilnico.

»Poglej, kako olikano jé,« je rekel Boris Papov, pilot strelca Naumova.

Sosed Papova, Kostja Averjanov, ki mu je Papov to rekel, tudi ni odvrnil pogleda s psičke. Z veseljem je nadaljeval pogovor:

»Najbolj navaden križanec s kakega kmečkega dvorišča. Če bi ti le vedel, kako pametni psi so med križanci. Iz oči ti berejo misli.«

»Kar se tiče misli je le malo prehuda.« Zdaj je Papov pokazal s prstom na svoje čelo.

»Ne verjameš?« je dejal Averjanov. »Torej, ko sem se učil v aeroklubu letati, sem imel zelo pametno psičko, Muška ji je bilo ime. Vedno je tekla za menoj na letališče. Sedela je na črti, na kateri polnijo letala z benzinom in vedno brez napake ugotovila, na katerem letalu sem.«

»Morda pa je psica znala računati in je poznala številko tvojega letala?«

»Nič ni znala računati. Ko peljem po tleh s pristajalne steze, vidim Muško že kilometer daleč, kako se suče kot vrtavka. Pes ima poseben čut.«

Averjanov je hotel še nekaj povedati, toda Papov je sunil Kostjo s komolcem pod rebra ter z očmi namignil proti vratom v kuhinjo. Od tam je prihajal upravnik jedilnice, debelušni starešina, ki mu je rok službe v vojski že potekel, oblečen v zamaščeno kuharsko haljo. Bil je hudo jezen na črnega mačka, ki smo ga navadili, da je hodil v jedilnico. Posebno je bil jezen nanj, ker je bil črn in ker se je golil.

Nedavno so izšle v slovenskem prevodu tri knjige o letalstvu pod skupnim naslovom *Ti vražji fantje v letečih škatalah*, ki pripovedujejo o podvigih letalstva zahodnih držav med drugo svetovno vojno. Odlomek, ki ga objavljamo, pa je iz knjige sovjetskega heroja in upokojenega polkovnika Vasilija Jemeljanenka. Avtor opisuje junaška dejanja sedmega gardnega polka jurišnega letalstva, v katerem je tudi sam sodeloval od 1942 do 1945 in okusil vse strahote vojne in neštetokrat gledal smrti v oči. Knjiga — izšla bo pri Partizanski knjigari — je stvaren in resničen opis vojne v zraku od prvih dni pa do zmage nad nacistično Nemčijo.

Naj starešina po pogovoru ugane, da se poleg tega še pod mizo strelcev skriva še psička, začel bo hrumeti zaradi kršitve predpisov.

Tega večera je bil videti starešina resnično strašen. Rokave je imel zavihane do komolcev, njegove kosmate roke so spominjale na boks. Bilo je videti, kot bi zaklal prašiča, pa so ga nenadoma poklicali od dela zaradi nujnih opravkov. Toda kaj naj zdaj počne v jedilnici? Danes se nihče ni pritožil zaradi hrane, tudi dodatka ni nihče zahteval. Muhe, ki jih je strahovito sovražil in jih pobijal, se tudi niso zaletavale v okenske šipe, ampak so mirno sedele na stropu.

Počasi je šel starešina skozi jedilnico ter se ustavil pri strelcih, jih premotril vse po vrsti. Pogledal je pod mizo, se zravnal in glasno rekel:

»To mrcino bo treba spraviti ven!«

Hrup v jedilnici se je utišal. Naumov se je sklonil nad krožnik iz aluminija ter nehal jesti. Saša Čuprina, ki je sedela zraven njega, je prestavila kozarec z marjeticami ter očitajoče pogledala Naumova. Stresla je z glavo ter tako premaknila s čela pramen svetlih las. Le seržant Vasiljev, strelec, se je vznemiril in premeril starešino s sovjim pogledom. Vrh debele glave je imel veliko plešo ter rdečo brazgotino od ličnice do ušesa. Drugi strelci so Vasiljeva častili z vzdevkom »ata«.

»Kakšno mrcino vendar?« je vprašal Vasiljev resno.

Starešina je molčal, kot da ne bi ničesar slišal.

Z Vasiljevem se ni bilo pametno šaliti. To je bil človek nagle jeze. V pehoti je veljal za drznega mitraljezca, nekaj časa je bil tudi v kazenskem bataljonu. Vedeli smo, da tam ni bil zaradi tega, ker bi se slabo zadržal pred sovražnikom, ampak ker je bil preveč predrzen do oficirjev, potem ko ga je malo preveč srknil. V prejšnjo enoto se je iz kazenskega bataljona vrnil z brazgotino čez celo lice in z medaljo na prsih. Ko so razglasili, da sprejmejo strelce za letalstvo, se je prvi prijavil:

»Če domovina poziva v zrak, to pomeni, da je bilo dovolj plazenja po zemlji,« je rekel.

Zdaj je bil Vasiljev pri nas najbolj previden strelec z največjimi izkušnjami v boju v zraku. Sklatil je tudi že dva meseršmita.

»Vprašam, kakšno mrcino!« je jezno ponovil.

»To, ki se skriva pod vašo mizo...«

Pes je prenehal glodati kost kot bi uganil, da se ljudje pogovarjajo o njem. Oči Vasiljeva so zledenele kot jeklo, brazgotina na licu mu je še bolj zardečila...

»Od kdaj ste začeli imenovati psa mrcino?«

»Saj pada dlaka z njega. Komu bo prišla v hrano, pa bo vrag.«

»Starešina, raje glej na svojo dlako!« Zdaj je začel Vasiljev streljati z očmi na njegove kosmate roke. V jedilnici je bilo tiho kot pred prvim gromom v nevihti. Vsi so vedeli: Če je Vasiljev popil količino, ki mu pripada za bojne polete, pa še dodatek od Saše Čuprine, potem ne bo dobro z njim česenj zobati.

Tedaj je skočil izza mize Kostja Averjanov. To je bil slok in lahek fant kot ptič. Podporočnik je bil v hipu pred starešino:

»Za tega psa jamčimo vsi, kar nas je v polku,« je rekel. »Zredili ga bomo, nehal se bo goliti. Ne bomo ga vpisali v seznam za hrano pri tebi, nihče se ne bo pritožil, če dobi dlako v hrani. Smo zmenjeni, starešina?«

»Ko se bo kaj zgodilo...«

»Ne bo se,« mu je Averjanov segel v besedo. Pomirljivo je potrepljal starešino po zalitih ramenih.

Tako je naša psička ostala v jedilnici. Po večerji pa je odšla s strelci počivati v njihovo skupno spalnico.

Tega večera sem se skoraj zaljubil v Averjanova. Prvič sva se videla pred dvema mesecema na letališču pri Nevinomisku in ga takoj »ukradel.«

Tja sem priletel z letališča na bojišču, da bi pripeljal letalo. Zapazil sem pilota, ki je brez dela postopal po jedilnici. Na glavi je imel povaljano pokrivalo temnomodre barve s senčnikom. Obraz blede, ličnice upadle, ozek kljukast nos. Videti je bilo, da trpi, toda da je kljub temu še vedno odločen.

»Iz katere enote ste?« sem ga vprašal.

»Po pravici rečeno, iz nobene.«

»Kako naj to razumem?«

»Letala vozim sem.«

Tedaj smo že imeli posebne pilote, ki so imeli nalogo voziti letala iz zalednih letališč na bojišče. Veliko teh pilotov si je zelo želelo priti v operative enote, toda niso jih pustili. Zgodilo se je, da je včasih kdo tudi pobegnil na svojo roko. Tedaj

se je začela preiskava. Niso jih iskali v zaledju, ampak v operativnih enclah. Steli so jih za dezertarje.

V Nevinomisku sem pomislil o Averjanovu: »Iz njega bi bil imeniten bojni pilot. Zakaj takšne kisajo v zaledju in jih uporabljajo za preletavanje letal?«

»Pojdiva in se malo okrepcajva,« sem mu predlagal.

»Nimam živilske nakaznice... Dva dni že tičim tukaj, ne dajo mi goriva, nikakor ne morem doseči kraja, kjer bi moral oddati letalo.«

»Zakaj ne dajo?«

»Pravijo, da je gorivo samo za bojna letala na bojišču.«

»Pojdi z menoj v jedilnico!«

Delil sem z njim moje kosilo. Potem pa sem ga vprašal:

»Bi šel v sedmega gardnega?«

»Pa še kako rad!«

»Potem poletiva v paru. Jaz na mojem, ti na tvojem.«

»Me ne bodo imeli za dezertarja?«

»Ne bodo. Ko prideva v naš polk, bomo vse uredili.«

Tako je Kostja Averjanov prišel k nam.

Od tistega dne dalje so strelci postali neločljivi prijatelji psičke. Ta je bila vedno z njimi: na letališču, v jedilnici in v spalnici.

Ni bilo treba dolgo čakati, da se je naša psička čisto spremenila. Dlaka se ji je začela svilenlo svetiti, upadli boki so se zaokroglili, rep se ji je skrivil v krog, ušesa je imela dvignjena. Njene rjave oči so se »smejale.«

Ko se je pojavila v našem polku psička, je to pomenilo prijetno spremembo enoličnih dni, polnih nevarnosti, pogumnih dejanj in neizbežnih izgub prijateljev. Polkovno poveljstvo ni imelo ničesar zoper bitje, ki ni bilo predvideno z nobenimi pravili. Čas, ki so ga podrejeni preganjali s štirinožno prijateljico ni smatralo za po nepotrebnem izgubljen.

Psička je postala ljubljenska vseh, sama pa je imela rada le enega človeka. V jedilnici je ležala vedno Naumovu pri nogah, v spalnici je spala pod njegovim pogradom, na letališču mu je bila vedno za petami. Naumov psičke ni razvajal, niti ji ni poklanjal prevelike pozornosti. Le da je bil veliko boljše volje. Zdaj je vsak dan prihajal na večerjo s šopkom marjetic in ga dal v kazarec pred Sašo Čuprino.

»Tole ti poklanjamo, hčerkica!« je rekel nekoč.

»Pa sem dobila očka!« je odgovorila Saša.

Nekoč se je začel pogovor o tem, kako se pes naveže na enega samega človeka.

»Zakaj je na svetu tako? Maček se smuka okoli vseh, tale pa hodi kot senca samo za Naumovom?«

Odgovoril je Vasiljev:

»Ljudje ne govorijo zaman: Mačka se drži hiše, pes pa človeka.«

»Kako naj to razumemo?«

»Maček je za vse. Pes pa, če vzljubi človeka, mu je zvest do groba. Pes ne more živeti brez človeka, ki mu je zvest.«

»Mar človek brez psa lahko?«

»Človek vse prenese,« je z mračnim obrazom rekel Vasiljev. »Človek je razumno bitje. Lahko poseje rž, moko zmelje, kruh speče iz nje. Lahko pa tudi sežge žito na njivi, hišo poruši, na ljudi strelja z brzostrelko iz protitankovskega jarka. Zakaj je ta psička postala brezdodka, kaj mislite? Morda se gospodar kje vojskuje, hišo so porušili z bombami, vse druge pa so Švabi odgnali.«

»Rusa« se je naglo privadila načinu življenja na letališču. Nikoli ni stopila na pristajališče, kjer ne sme biti nihče. Tudi ni tekala za letalom, ki se je v njem peljal Naumov, nikoli se ni približala vrtečemu se zračnemu vijaku. Toda svojo posadko je vedno spremljala na bojni polet in jo potem spet počakala, drugače kot mi. Skupaj z Naumovom in pilotom Papovom je šla od poveljniške točke k letalu. Medtem ko sta si pilot in strelec nadevala padali, je psička sedela v bližini. Glavo z ostrim gobčkom je dvignila kvišku in presunljivo lajala. Potem ko je letalo vzletelo, je sedela tam kot prej ter potrpežljivo čakala na vrnitev »svojega« letala.

Ko je letalo, ki se je vrnilo, peljalo čez letališče, se je psička vsa spremenila. Tekala je v krogih, vrtorepila, skakala in veselo cvilila.

Tisti, ki so kaj takega prvič videli, so se čudili:

»Mi ločimo letala po številkah, kako pa psička spozna svojega?«

»Če je blizu, po duhu. Če pa daleč, z občutkom.«

»Kakšen občutek pa ima lahko pes?«

»Nisem kak znanstvenik. Toda še pred vojno sem nekoč sam skusil. Mirno smo spali, pes pa je tulil. Je mar zbolel za steklino. Takoj zatem pa se začne vse tresti. Posteljaja je zaplesala po sobi, s stropa je padel na mojo glavo kos ometa. Potres. Vidiš, to je slutnja.«

Kmalu smo se prepričali, da psička resnično razlikuje letalo Naumova od drugih. Bila je vsa divja od veselja, ko je čakala na gospodarja. Pri letalu je sedela na zadnjih nogah in si prizadevala, da bi gospodarja obliznila po obrazu. Šele takrat jo je narahlo pobožal po glavi.

Zapomnil sem si temačen dan, ko je nenadoma izginila. Ni je bilo zvečer v jedilnico, ni je bilo v spalnici pod pogradom. Tudi naslednjega dne je ni bilo na letališču.

Vsi smo bili slabe volje. V misli so nam prihajale besede, ki jih je nekoč izustil Vasiljev o pasji zvestobi do groba. Tistega dne ni bilo šopka marjetic na mizi pred Saša Čuprina. Toda Naumov ni kazal volje, da bi se pogovarjal. Ni odvrnil pogleda

Na letališču se je Naumov vseh izogibal. Poležaval je na orumeneli travi ter listal po oguljeni knjigi. K njemu so prihajali in sedali zdaj Papov, zdaj Vasiljev, pa spet Saša Čuprina. Toda Naumov ni kazal volje, da bi se pogovarjal. Ni odvrnil pogleda s knjige, odgovarjal je na kratko.

Tako je preteklo nekaj dni.

Zgodaj zjutraj so pilote in strelce pripeljali na letališče. Stali so zraven zaklonišča in čakali, da bi jim dali bojne naloge. Nad sosednim letališčem so zatulili motorji jurišnikov, naredili so krog, se uvrstili v kolono in odleteli... Spremljali smo jih z očmi, dokler se letala niso spremenila v komaj zaznavne pike ter se izgubila nad motnim obzorjem.

Tedaj pa krik in vik:

»Naša Rusa prihaja!«

Res je proti nam tekel rdečkast pes. Ne prehitro in tudi ne naravnost, ampak semtertja, kot bi nekaj duhal po travi. Včasih se je ustavil in dvignil glavo. Tedaj jih je več na mah začelo klicati: »Rusa, Rusa!« Toda pes se ni zmenil za klicanje.

»Ni naš,« je ugotovil Vasiljev.

Težko smo spoznali psičko. Spet je imela boke vderte in pobešen rep. Nenadoma se je zleknila ter se začela počasi plaziti po trebuhu ter narahlo mahati z repom. Oblizala je Naumovu škorenj, ta pa jo je molče pobožal po dlaki.

Tekli so dnevi, tedni, meseci... Zadišalo je po jeseni. Vsako jutro so visele nad zemljo goste megle, naši škornji so bili vlažni od obilne rose. In kmalu se je stekalo leto 1943, leto naših velikih zmag pri Stalingradu.

Zdaj smo bili mi močnejši, zdaj smo drli samo še proti zahodu...

Nekoč je Naumov pogledal pod pograd in zagledal, da njegova varovanka ni več sama. Lizala je dva črnikasta kužka. Prvi je imel malo bele tačice, drugi pa konec repa.

Naumov je zgrabil kotliček, ki ga je zagledal na okenski polici, planil na dvorišče in se naglo vrnil. Kotliček z vodo iz vodnjaka je postavil pod pograd. Prinesel je še naročje dišečega sena ter Rusi pripravil ležišče.

Strelci so bili navdušeni:

»Čestitamo ti 'Rusa' za potomstvo!« Psička jih je opazovala z zvestimi očmi in v zahvalo strigla z ušesi. Toda Vasiljev, ki je počenil pri pogradu, jo je vseeno oštel:

»Zakaj si bila tako malo izbirčna? Tri dni si se potepala, pa nisi našla ženina enake barve kot si sama.«

Tedaj je začel psičko braniti pred takimi očitki Naumov. Glasno, da bi vsi slišali, je vprašal Vasiljeva:

»S kakšno preklo pa si ti včeraj plesal v oficirskem klubu? Kje si staknil tako?«

Strelci niso pričakovali od Naumova tako »točnega rafala«, zato so se v en glas zakrohotali. Vasiljev se ni mogel izmikati. Tudi Boris Papov, ki je prišel v spalnico, je psički nekaj rekel, le da glede nečesa drugega:

»Hrani se z enakimi obroki kot letalci, pa je skotila samo dva. Je mar pozabila, da ima polk tri eskadrilje? Kako bomo psičke razdelili?«

Na te besede Naumov svojemu poveljniku ni mogel ugovarjati. Pač pa je odgovorila psička. Spila je požirek vode iz kotlička in se zadovoljno oblizala.

Novica o tem, da je naša križanka dobila mladičke, se je naglo razširila po vsem polku. Za to je zvedel tudi upravnik jedilnice. Med zajtrkom je stopil k strelcem in jim rekel:

»Pa vas je nagradila za vso dobroto...«

»Kaj je naredila narobe?«

»Pravijo, da je črnuhe skotila.«

»Kaj zato?«

»Vraževerni pravijo, da to ne pomeni nič dobrega.«

Vasiljev je hotel ugovarjati, toda raje je ostal tiho. Le z žlico je prizadevno iz aluminijevega krožnika strgal zadnje ostanke prosene kaše.

Pred nami je bila nova, težavna naloga. Kakšna imena naj poiščemo za mladička.

»Nikakor ne bosta Bobik, ne Polkan in ne Šarik. To je preveč vsakdanje,« je rekla Saša Čuprina. »Treba si je izmisliti kaj drugega, kaj bolj letalskega.«

Dolgo, dolgo smo premišljevali na vse pretege. Dokler si ni nečesa domislil Kostja Averjanov:

»Tisti, ki ima na tačicah bele nogavičke, naj bo Vijaček.«

»Kaj pa drugi?«

»Ker je bunka čisto okrogel, naj bo Kolesce.«

Drugo ime je bolj »letalsko«. Kolesce je malo gumijasto kolo pod repom letala. Tretja točka, ki se pri pristanku dotakne zemlje. Predlog Averjanova so sprejeli z večino glasov.

Nad Vijačkom je sprejel pokroviteljstvo Averjanov, za Kolesce pa sta se obenem začeli potegovati kar dve eskadrilji, pa še tehniki povrh, ki so bili nastanjeni ločeno od drugih. Trdili so:

»Če bi bilo psički ime Kompas ali Variometer, tedaj bi se vdali. Toda kdo menja na letalih repna kolesa, ki so jih prebili drobci granat? Mi! Zatorej naj bo Kolesce naš!«

Čeprav je bil razlog zelo prepričljiv, je vprašanje, komu dati Kolesce, ostalo nekaj časa nerešeno. Prav do takrat, ko se je zgodilo nekaj povsem nepričakovanega.

Tistega dne smo napadli hitre desantne ladje v prelivu pri Kerču. Papov je zmetal svoje bombe zelo točno, ena izmed ladij se je v hipu potopila. Veliko število švabov je čofotalo po vodi precej daleč od obale. Saša Čuprina, ki je letala z ubogljivim Koljo Masanovom, je zažgala prvega meseršmita in tako začela svoj »osebni rovaš«. Stala je v kombinezonu, podobna medvedku, piloti in strelci pa so ji po vrsti stiskali roko.

Spet naj bi nekam leteli, zato so kosilo prinesli na letališče. V rokah smo imeli sklede z borščem. Tedaj pa je Rusa, ki je dojila svoja mladička, nenadoma skočila na noge, naježila ušesa proti zahodu in razburjeno zalajala. Celo dlaka na hrbtu se ji je naježila. Takoj za njo sta začela cviliti oba psička, ki sta se ji sukala pod nogami. Tudi mi smo vsi zasukali glave proti zahodu, toda niti naš oster vid niti sluh nista zaznala ničesar takega, kar bi lahko razburilo psičko.

Vseeno smo čez nekaj časa zaslišali oddaljeno brnenje motorja z nekakšnim čudnim prizvokom. Zatem smo opazili lovsko letalo, ki se je nizko nad zemljo bližalo letališču. Pristajalna zakrilca je imelo spuščena, podvozje prav tako. Le kolesa so štrlela pod trupom nekam čudno. Malo preveč skupaj.

»Fantje, švaba se je zmotil!« je nekdo zakričal.

»Samo da ne bi prezgodaj zagledal jurišnike!«

»Če se je zmotil in bo usekal med nas, bo to zanimivo!«

Nismo se še zavedli od presenečenja, ko so že ostro zapokali naši protiletalski topovi, zadrdrali štiricevni mitraljezi. Nad glavami so nam zacvilile krogle. Na nizko leteče letalo so streljali z drugega konca letališča.

»Na tla!« je nekdo ukazal. Vsi smo padli na zemljo kot pokošeni.

Protiletalska je še vedno mlatila, okoli nas so deževali drobci, meseršmit pa se je kar naprej spuščal. Sami pri sebi smo preklinjali protiletalsko. Saj bodo prepodili pilota, ki se je očitno zmotil! Pilot pa je tik nad tlemi izravnal letalo, zdaj-zdaj se bo dotaknilo zemlje s kolesi. Pa mu je tik pred kabino švignil snop svetlečih izstrelkov. Pilot se je v hipu ovedel. Naglo je dodal plin in letalo je z največjimi možnimi obrati motorja šinilo kvišku. Za njim se je kadila dimna sled. Podvozje je izginilo pod krila. Naredil je obrat in jo ucvril proti zahodu.

»Prestrašili so ga cepci!« je zakričal Vasiljev. Toda meseršmit je medtem spet pobesil nos, se približal zemlji in se skrtil za stajališči jurišnikov. Tam se je dvignil oblak prahu.

»Pristal je, pristal!«

Vsi so pozabili na sklede z zeljno juho ter stekli proti kraju, kjer je meseršmit pristal. Vsak bi bil rad tam prvi. Toda prvi je bil naš pooblaščenec varnostne službe kapitan Tarasov. Čeprav je bil čokat, je tekel tako hitro, da ga ni dohitel niti vitki Kostja Averjanov. V desnici je Tarasov držal pištolo. Tudi mi smo se spomnili nanje, vsakdo je segel za pas po pištolo. Saj bomo najbrž naleteli na nacista, ki se bo upiral...

Meseršmit s črnimi krili je ležal »na trebuhu«. Na krilu je stal svetlolasi korenjak v modri jopici, z dvignjenimi rokami. V eni roki je imel pištolo — drži jo za cev z ročajem kvišku. V drugi pa letalsko čelado ter torbico za zemljevide. Ko je prišel do njega Tarasov, je vzel iz njegovih rok pištolo ter ga otipal z dlanimi vse do kolen in mu vzel nekakšne papirje. Svetlolasec z okroglim obrazom pa se je samo smejal ter izgovarjal tuje besede, toda podobne našim, ruskim.

Seržant Vasiljev je bil zaradi teka močno upehan. Zdaj je od blizu opazoval svojega zakletega sovražnika. Ta pa je bil po videzu zelo simpatičen, po obrazu in postavi veliko lepši od Vasiljeva. Prijazno se je smehljajal. »Samo da bi te videl, kako si meril na kako naše letalo,« je pomislil Vasiljev. »Kakšen izraz si imel tedaj na obrazu. Najbrž nisi samo enega našega sklatil, zdaj se pa delaš podobnega jagenjčku.«

»Kaj čveka tako vneto?« je vprašal Vasiljev Naumova, ki je stal zraven njega. »Ali je od strahu ves zmešan? Kaj je to?«

Vasiljev je slišal, da nemški pilot govori o »sudorogi«. To pomeni po rusko nekako »krč od strahu«.

»Ne sudorogi, ampak sodrugi. To pomeni po češko prijateljci.«

»Vse po vrsti bi morali podaviti kot uši. Jaz bi ga sam požvečil in izpljunil. Zdaj imamo novega prijatelja!«

»Bil je sovražnik, pa se je morda začel zavedati, kaj dela.«

K nemškemu pilotu je prišel polkovni poveljnik in mu dovolil, da je spustil roke. Ta mu je ponudil letalsko čelado z očali v dar. Čelada ni bila usnjena, kot smo jih imeli mi, ampak spletena. Gosta mreža, da ne bi lasje silili skozi njo. Očala imajo svetlobni filter. Četudi z njimi letiš proti soncu, te ne oslepi. Tudi takšnih pri nas nimamo. »Glejte, zlodje, kako dobre reči imajo,« si misli Vasiljev. Pilot pa se predstavlja našemu poveljniku:

»Saša Gerič, Saša Gerič.« In kdove zakaj kaže z roko na trup s črnim križem. Odprl je loputo, ven se prikaže glava. Gerič je pomagal, da je zlezl ven suhljat človek z neskladno postavo v temnem kombinezonu. Ta drhti kot bi ga tresla mrzlica.

»Če bi tale videl, kako so ga pozdravili naši protiletalski topničarji, bi od strahu spustil dušo,« je ocenjeval Vasiljev drugega sovražnika.

Medtem pa je Saša Gerič hodil okoli letala in skrušeno širil roke. Prosil je poveljnika, naj mu oprosti, ker se mu ni posrečilo pripeljati celega letala. Zaradi protiletalske je moral pristati »na trebuh« in skriviti zračni vijak.

V gruči so se vrnili na poveljniško točko, da bi nadaljevali prekinjeno kosilo. Geriču in njegovemu prijatelju radiotelegrafistu so tudi nalili vsakemu skledo ohlajene zeljne juhe. S tekom sta jo dajala v usta in jo hvalila. Ko ju je Vasiljev tako opazoval, je začutil, da ni ostala v njem niti sled prejšnje jeze. Kot bi jo pogoltnil z juho vred.

Naš pooblaščenec je izginil. Najbrž je šel telefonirat svojemu nadrejenemu. Mi pa nismo izgubljali časa. Spraševali smo Geriča, ki nam je rad odgovarjal. Vsi smo ga razumeli tudi brez prevajalca.

Kdaj si sklenil, da boš odletel k nam?«

»Že zdavnaj, pa se mi ni posrečilo. Nemci niso pustili Čeha samega v zrak, vedno so ti dali nekoga za nadzorstvo.«

»Kako si Jana skrtil v trup?«

»Že zvečer je zlezl tja. Danes sem poletel proti Novorosijsku spremljat izvidnika. Letela sva visoko, bal sem se, da Jan ne bo zmrznil.«

»Je Nемеc letal s teboj?«

»Letal. Toda jaz sem naglo strmoglavil. «Zdaj je Gerič z roko pokazal, kako je strmoglavil pod negativnim kotom.

»Razumemo!« smo v znak odobravanja vsi kimali in se smejali. Suhljati Jan je med naglim spuščanjem skoraj oglušel. Čeprav ni nič slišal, se je vseeno z nami vred smejal.

Vasiljev se je že pripravljaj, da vpraša Geriča, koliko naših letal je sestrelil, toda ni ga več utegnil. K nam je zapeljal črni avto, ki so ga nekje zaplenili Nemcem. Tarasov je oba prebežnika povabil vanj.

Takoj za Geričem sta z anapskega letališča priletela z meseršmiti k nam pilota Matušek in Dobrovoljski. Vsi prebežniki so se potem bojevali v češkoslovaškem korpusu, ki mu je poveljeval general Svoboda.

Istega dne proti večeru sta pri nas pristala dva U-2. Prileteli so naši dragi prijatelji iz lovskega polka, ki so nas stalno spremljali med poleti že od Groznega sem. Dele-

gacija je bila zelo imenitna: heroj Sovjetske zveze Vasilij Fedorenko in Vladimir Istraškin, vodja delegacije pa je bil pogumni komisar, pilot Aleksander Matvejevič Žuravljev. Zelo smo bili veseli gostov.

»Boste pri nas tudi prenočili? Boste večerjali?«

»Mudi se nam, nujno je.«

»Bomo uredili glede kakega sodelovanja?«

»Kako naj bi? Tako dolgo že letamo skupaj, da se poznamo celo prek radia po glasu. Pa tudi po načinu letenja,« se smeji Žuravljev. »Pokažite nam meseršmita, radi bi ga otipali z rokami.«

»Lepo prosimo,« je dejal naš poveljnik.

Lovski piloti niso dolgo hodili okoli letala. Meseršmita so videli že velikokrat. Zato so se kmalu vrnili.

»Mislili smo, da je cel, da bi lahko poskusili na njem leteti,« je dejal Žuravljev. Ni odvrnil očesa z Vijačka in Kolesca, ki sta se igrala. Potem pa je priznal, zakaj je prišel:

»Lepo vas prosimo v imenu celega našega polka, podarite nam tistega črnega. Ne bomo skrivali, ravno zaradi tega smo prileteli...«

Kaj takega nismo niti najmanj pričakovali, vzelo nam je sapo. V imenu vseh je odgovoril Naumov:

»Kolesce, ki ima bele tačice, nismo mogli presekatii na dvoje. Njega vzemite! Naj bo lovec!«

»Lovci so se zahvaljevali, vzeli so psička s seboj v letalo in odleteli.

Dolgo smo gledali za njimi. Prvi je prekinil molk Kostja Averjanov.

»Kaj moremo? Vijaček bo pravi jurišnik. Boste že videli!«

Od takrat dalje je Averjanov pogosto hodil z Vijačkom na stajališče. Potegnil je pokrov nad kabino in se pokrtil ter dolgo posedal v svojem jurišniku, ki je imel številko 13. Mislili smo, da se pilot ukvarja z urjenjem miže najti vse, kar mora: ventile, stikala, vzvode. Takšne reči so za vsakogar zelo potrebne. Toda le malo jih je vedelo, da je skupaj z Averjanovom v kabini ves čas tudi njegov Vijaček. Pilot je učil psička, da je mirno ležal na primernem kraju, ki mu ga je bil določil. Na levi strani pod sedežem. Tako se je Vijaček počasi navadil kabine jurišnika in zanj neznanega duha po benzinu in laku, pa tudi grmenja motorja med preizkušanjem na tleh.

Šest »Ilov« je odletelo napadat postojanko Gorno-Vesjolij. V skupini je bila tudi posadka Borisa Papova. Rusa je kot vsakič potem ko je pospremila gospodarja na polet, sedela zraven praznega okopa za letalo.

Minilo je petdeset minut. Na obzorju so se pokazale komaj zaznavne pike. Pet so jih naštelii. Toda kje je šesti? Z Ruso je nekaj narobe. Začela je skakati semtertja, duhala je po travi, tulila, cvilila.

»Žaba grda, najbrž nekaj čuti...« jo je skušal pomiriti Vasiljev.

Ko se je prvih pet jurišnikov začelo spuščati, da bi pristali, se je pojavil še šesti. Letel je precej bolj počasi kot bi smel in se nerodno gugal zdaj v eno, zdaj v drugo stran. Pristajal je naravnost, počez čez pristajališče. To je bilo letalo Papova. Cev topa, ki ga je upravljal strelec, je štrlela strmo kvišku. Glave Naumova ni bilo videti. Najbrž je bil globoko v kabini.

Jurišnik je bil na več krajih preluknjan. Še ko je peljal proti pristajališču, se je začela Rusa čudno valjati po tleh ter zateglo tuliti.

Motor je izključen. Pilot ni skočil na tla, ampak se je medlo splazil. Strelca so iz kabine potegnili negibnega. Naumova so naložili na nosila in ga odpeljali z rešilcem.

Avto z rdečim križem je zapeljal v ambulanto. Takoj za njim je tekla Rusa in duhala po sledi.

Zvečer, ko ni bil polk več v bojni pripravljenosti, smo pokopali Nikolaja Naumova.

Za krsto so stopali piloti, tehniki in strelci. Šli smo na železničarsko pokopališče. Skupaj z nami je šla vsa motoglava Rusa.

Nekaj kratkih govorov. Seržant Vasiljev je rekel:

»Prisegamo ti, da bomo uničili nacistično zver v njenem brlogu.«

Trikrat je suho jeknila salva iz pušk. Zrasel je grob z rdečo piramido in pločevinasto zvezdo na vrhu.

Pri večerji smo bili tiho. Prostor zraven Saše Čuprine je bil prazen. Pod mizo je bila deska, toda Ruse ni bilo nikjer, da bi jedla z nje. Edinole Vijaček se je smukal med našimi nogami in se igral s črnim mačkom. Upravnik jedilnice je šel mimo oken. Tam je brenčala muha in skušala priti skozi šipo. Hudobno je usekal po steklu s servieto ter zagodrnjal: »Pošast nemarna!«

Tiste noči Ruse ni bilo v skupni spalnici. Več dni smo jo povsod iskali, pa je nismo našli.

Pretekla sta dva tedna in morali smo odleteti na drugo letališče, spet proti zahodu. Vasiljev in Saša Čuprina sta odšla na pokopališče. Na grobu Naumova sta zagledala mrtvo Ruso...

Prevedel M. P.

Jože Kos

Staremu partizanu

*Ves si še iz svinca
tistih gorečih let,*

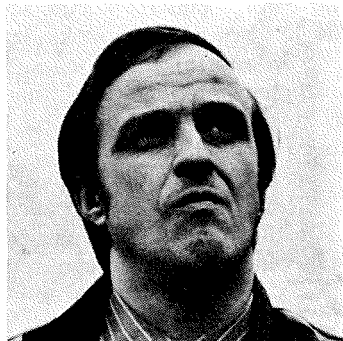
*v očeh diši požgana vas,
v ušesih vidiš krik ljudi
in med zobmi spet kletvica
preganja jato zatiralcev,*

*kot da kipiš še danes
se ti zdi ves ta spomin,*

*še vidiš objokane oči otrok,
še vedno slišiš starce v jezi
in še zdaj občutiš bolečino
nad prekmalo umrlo domačijo,*

*ob puški si se grel
s svojo ranjeno domovino,
med tovariši si izbral družino,
ob pesmi boja si ostal,*

*in si svobodo v plamenih koval
za tiste, ki pridejo za tabo.*

Boris Višnovc

Ko ne moreš več živeti doma

(Odlomek)

*Posvečeno vsem primorskim Slovencem,
ki so v času fašizma morali zapustiti domove.
Med njimi je bil tudi moj oče.*

To sploh ni bil on, ki je stal pred hišo. Vedel je, da je že daleč proč. Pa ni nič pomagalo. Pričel je dvomiti, da je že kdaj prehodil tisto pot. Sedaj je vse urejeno. To je druga hiša. To so druge sence. Tam ni bilo nobenih senc. Ali pa sploh ni mislil nanje?

Tam se je vse izgubilo v belini. Bila je taka belina, kot da bi zapadel sneg ip n nato posijalo sonce. Pa je bil samo kamen. Bel kamen, od katerega se je odbijala svetloba. Hrib je bil bel in zelenje je bilo belo. Pod latnikom pa je bilo vse rumeno. Težki grozdi so nihalj nad glavami. Da, grozdi so bili zeleni, debele, zelene jagode, nanizane druga ob drugi. Pod njimi miza. Bela, kamnita miza in kamnita klop. Potem so prišle besede. Besede ljudi, ki so sedeli za kamnito mizo. Sami znani obrazi, ljudje, ki so mu bili blizu kot grozdi kot kamni kot morje. Njihova govorica in njihove misli so mu bile dobro poznane. Rad je poslušal njihov smeh in njihove šale in modrosti in razposajenost. Vodnjak pa je segal v globino hriba. Voda je bila v njem vedno neskončno hladna, čeprav je bil vsenaokoli razbeljen kamen in so se ljudje upogibali pod vročino kot pod težkim bremenom. Vseeno je bilo to breme prijetno, ker je prežarjalo občutke in dalo pomen besedam in lahkoto gibom. Deli telesa so kljub utrujenosti nihali kot v prostoru brez teže in kaplje znoja so se svetlikale kot zrna pijače. Tam v vodnjaku pa so bili shranjeni sadeži in pijača. Navzeli so se hladu globine in je po njih polzela čista voda, ki se je pretakala kot srebrna reka. Potem so razrezali sadež na kamniti mizi. Bil je rdeč kot kri in tudi vino je bilo take barve, samo še veliko bolj temno in žametno. Včasih je držal kozarec v roki in ga zanihal. Gledal je, kako valovi tekočina ob robu stekla in potem drse ob robu temni madeži, tako v valovih, da prekrivajo drug drugega. Najprej je zakrit ves rob stekla, tekočina pljuska iz ene strani na drugo, tako da se je včasih zbal, da bo pljusknila prek roba, ni pa hotel izgubiti niti kaplje te pijače, ki je bila močna kot kri in je povsod pustila svoj madež. Potem se pljuski počasi umir-

jajo, goste plasti tekočine še drse po steklu, nato vedno redkejšo plast, da se zdi, da je nekje na robu stekla izvir, in še potem, ko se izvir umiri, ostane samo teman rob in znotraj tega roba so nanizane drobne krivulje, ki počasi navzemajo obliko razpršene ptičje jate, ki tone v daljavo. Potem je iznenada začutil hlad, ki je vel iz stekla. Barva tekočine pa je ostala še vedno topla. Žametna. Zgoraj nad kamnito mizo so viseli grozdi.

Prihajali so z dela in posedli za mizo.

Najprej so zajemali z žlico iz krožnikov ribjo juho. Nato trdo prepečene morske liste. Ribji rep je visel čez rob krožnika. Majhne robne plavuti so bile rumenkasto zapečene. Glava s poševnim gobcem pa pravokotno zasukana. Bila je čudna morska pošast z oblakastimi ikrami, ki so imele poseben okus. Ribje meso je bilo še vroče in je rado odstopalo od drobnih kosti. Koža je bila krhka in tudi plavutaste kosti so pokale pod zobmi. Ribe so prinesli še žive iz morja in zato so bile še posebno dragocene in so imele poseben okus. Nobena stvar in nobena jed na svetu ni imela takega okusa kot te ribe, ki so jih ujeli v morju pod njihovo hišo in so bile še žive, ko so jih prinesli domov in tudi vino je imelo poseben okus in ti sadeži, ki so jih bili prej potopili v hladen vodnjak.

Sedel je tam in prijeten hlad in prijetna toplota so se razširili po telesu. Ta svet, z morjem in ribami, s kamnito mizo pod latnikom in vodnjakom pred hišo, to je bil edini svet, ki ga je poznal in cenil, tako kot je poznal glasove ljudi in pogled na morje in žareče belo kamenje. Lahko bi pričel razmišljati o teh ljudeh in o njihovih besedah, lahko bi razmišljal o morju in o kamnih, pa mu je bilo žal, tisti hip bi mu postalo žal, če bi izpustil eno samo besedo in en sam pogled. Tedaj tega ni vedel in nikoli pozneje mu ni bilo žal, ker tedaj ni bil razmišljal o besedah. Pa saj je tako dobro poznal vse ljudi in svoje brate in sestre in mater in očeta, da mu ni bilo potrebno razmišljati o njih. Zdelo se mu je, da nikoli nihče ne razmišlja, pa vse vsi zelo dobro vedo. Bili so doma na zemlji in tedaj si niso želeli nič več. Saj ljudje so prihajali in odhajali, prihajali in odhajali spodaj iz luke, bili so že po vsem svetu in tudi mesto je bilo blizu, vendar niso potrebovali ne luke, ne ladij, ne širnega sveta. Če pa je kdaj kdo povedal, kje je bil in kako je tam, od koder je prišel, to se njih ni dotikalo, saj so živeli tiste trenutke in nobenih drugačnih trenutkov in drugačnih besed kot tiste, ki so jih spregovorili sami med seboj. Tako so se nekako odtegnili svetu, in svet jih ni pogrešal kot tudi oni niso pogrešali sveta, saj so si včasih želeli proč, šli bi tudi proč in še rajši so se vračali. Tam pa je bilo vedno manj prostora, to so spoznali pozneje. Bil je to nekakšen demon, ki jih je odganjal proč, prav gotovo pa ni bil to klic sveta. Nikoli pa niso pomislili, da bodo morali kdaj bežati. Zato so se morda čutili tako trdno zasidrane na tej zemlji. Ako so kdaj odšli, so odšli zato, da so se nekoč vrnili. Nikoli pa ni bila izrečena beseda, da bi odšli za vselej, ker tudi če bi odšli, bi ostali tam, kjer so bili. Saj je ta zrak in te besede vedno zajemal s polnimi pljuči in ni opazil, da diha, da govori, tako kot pozneje, ko mu je usoda namenila drugačno pot in je opazil, da se muči. Peli so tudi žalostne pesmi, vsak, ki je prišel k njim, se je čudil, da pojejo tako uglašeno in s takimi čistimi glasovi, zato so peli tudi žalostne pesmi, ker je bilo njihovo veselje čisto, potem so bili lahko še bolj veseli in sploh, če je bil večer, že popoldan, ko se je sonce pričelo spuščati, se je zrak pod latnikom ohladil, tedaj so ljudje prišli iz hiš, tedaj se jim je hotelo peti, tedaj, pod večer, se s soncem spušča težina, glasovi žuzelk utihnejo ali pa ne odmevajo več tako močno in sploh se nekaj v ljudeh izpremeni, tedaj pridejo iz hiš kot da bi ves dan samo čakali na ta trenutek in da jih ničesar drugega ne bi bilo zanimalo in vse, kar so počeli do tistega trenutka, bi bilo postranskega pomena.

Vsak, kdor je prišel k njim, je bil povabljen, da popije kozarec in nihče se ni branil, ker je vedel, da imajo vino, ki je narejeno samo iz grozdja in zgoraj v latnikih so viseli še zeleni grozdi. Vsak je najprej prijel kozarec in se zagledal v barvo vina, držal je kozarec še daleč pred seboj in tedaj, ko ga je gledal, je bilo, kot da bi že pričel piti in odlagal je tisti trenutek, kot bi bil najpomembnejši ta trenutek, ko še drži kozarec v roki. Morda je bilo to zaradi barve, morda zaradi ljudi, morda zaradi morja, morda zato, ker je hotel že preden je kozarec nagnil, pohvaliti vino v njem in se pripraviti na tisti trenutek, ko ga je nameraval popiti. Kdor je bil že večkrat pri njih, ta je že vedel in je potem zelo hitro izpraznil kozarec, drugi pa so najprej raje napravili samo majhen požirek in potem pritrjevalno kimali in hvalili gospodarja. Tam, v tisti hiši, tam so se čutili varne in ljudje so radi prihajali k njim in mislili so, da razen tega kraja in teh ljudi ni ničesar na svetu, saj tudi potrebovali niso prav ničesar in vedno je bil dogodek in so govorili še dolgo o tem, kadar je kdo odšel v svet in zapustil hišo in trte. Pa jih je še vedno veliko ostalo doma, in tisti, ki so odšli, so se vračali. On pa je mislil, da bo vedno ostal v tisti hiši. Pri vodnjaku pred hišo in pri kamniti mizi pod latnikom. Saj je bil najstarejši sin in bratje so hodili v šolo, on pa je delal, čeprav je tudi prej hodil v šole in mu učenje sploh ni delalo težav, nekdo pa je moral zaslužiti, da so bratje študirali, in potem, ko so bratje končali šole, so odšli od doma, on pa je hotel ostati. Morda je bil to najpomembnejši sklep v njegovem življenju, to, da ostane na hribu nad morjem. Saj je dal on večino denarja, ko so popravljali zid nad cesto, in potem, ko so popravljali hišo, je tudi ves čas delal, bratje pa so hodili v šolo in so hoteli drugam, on pa ni želel nikamor, ne, želel je ostati tu na hribu, saj je bilo tudi mesto blizu in lahko je delal in sploh si ni želel proč. Rad je imel ljudi, ki so prihajali k njim in tudi tiste, ki jih ni poznal. Rad je delal v vinogradu in rad je šel k morju. Ne, ni bil sanjač, še zdaleč ne, toda morje je imel rad. Tudi sporekli so se včasih, toda tisto je hitro minilo, rad je imel praznike in izlete, in večere in jutra in dekleta in žene, in prijatelje, tudi v družbo je rad zahajal, pravzaprav ga to ni najbolj zanimalo, bolj je mislil na hišo in na trte in rad je poslušal petje, preveč govorjenja ni imel rad, šala, da, to je nekaj drugega. Rad je imel duhovite ljudi, take, ki so široki, take, ki lahko objamejo ves svet v enem trenutku. To je imel, da, lastnost, da je lahko v trenutku ocenil ljudi, vedel je, ta je tak, ta je tak, in tudi ako so bili nekateri drugačni, jih zato ni nič manj cenil. O sebi ni nikoli razmišljal. In tudi o ljudeh ni razmišljal in če je šel med ljudi, je rad poslušal petje in šale, raje kot neskončne pogovore in včasih mu je bilo žal, da tudi sam ne zna lepše peti, tako, da bi lahko potegnil za seboj druge glasove.

Potem se je moral odločiti.

Vse je prišlo v trenutku. Vsi so vedeli, da bo po vojni drugače, meje so spremenili, oni pa so se naenkrat znašli ob meji in zato, ker so govorili drugačen jezik, tak jezik, kot ga govore ljudje na drugi strani meje, so pričeli pritiskati na njih. Sprva so mislili, da je to nesporazum, potem pa je postalo vedno težje. Oni so vedno govorili svoj jezik in pravzaprav niso potrebovali drugega jezika, ker so se v svojem jeziku lahko o vsem pogovorili med seboj. Lahko so označili veselje in žalost in mnogokrat sploh niso potrebovali besed, ker so se v hišah na hribu lahko sporazumeli tudi brez besed, ker so živeli po nekem utečenem redu, ki je spominjal na nek zaokrožen tok, kjer je bilo vse označeno, vse, tisto namišljeno in tisto neizrečeno. Znali so tudi druge jezike, tedaj, kadar so se sporazumevali s tujci, ki so živeli spodaj v mestu ali pa so prihajali z ladjami, ko so z njimi trgovali in le malokrat izmenjavali svoje vtise. Med seboj pa so vedno govorili v svojem jeziku, doma in v mestu, in v praznikih in ob pomembnih dogodkih. Potem pa je postalo za njih

mного bolje, če so ostajali doma, če so se pogovarjali med seboj le tedaj, kadar jih ni mogel nihče slišati. Tako pa so jih silili, da naj pošiljajo otroke v tuje šole in odpuščali so jih z dela, če so še naprej govorili v svojem jeziku. Tedaj se je marsikdo odločil, da gre prek . . . Čudno, toliko stoletij so živeli v hribih nad morjem in so se samo nekateri ukvarjali z ribištvom in so drugi le poredko odhajali na morje, so vseeno ljubili morje bolj kot vse drugo na svetu in nikoli se niso vpraševali, če so še druga morja na svetu, ker so bili prepričani, da je njihovo morje najlepše na svetu in da drugega morja ne potrebujejo. Kako enostavno je bilo vse. Človek se vrne z dela, sedi pred hišo in gleda morje in tedaj se zdi, da tudi morje gleda človeka in da med njima vlada tiho razumevanje. Imeli so občutljive, ranljive duše in tudi on je imel občutljivo, ranljivo dušo, tega se je zavedel šele mnogo pozneje, ko je bil velikokrat ranjen, ko je vedel, da svet ne obstoji iz samih pogledov na morje. Morda pa je bilo tudi v njihovih dušah nekaj presojnega in sinjega, nekaj rahlega kot oblaki, ki slone na obzorju in zastirajo ladje v daljavi. Niso se spuščali daleč na morje, poznali pa so vse njegove obraze, poznali so jih iz pripovedi in iz pogledov, saj so ga gledali že toliko stoletij s pobočja nad obalo, tedaj, ko so stopali po dvorišču, če so šli v vinograd ali po vodo k vodnjaku, če so šli na obisk k sosedu ali tedaj, ko so hodili v mesto in se vračali domov, dedje in babice so jim govorili o morju in o valovih, vse njihove legende in misli in želje so se obračale k morju kot da je tam pričetek in konec vsega. Morje je bilo odsev njihovih src in tudi njihova govorica je bila podobna morju, tekoča in gladka, rahla in sinja, včasih je za hip potemnela, pa je ta tema zastala nekje na očeh ali na izrazu obraza, ki je že naslednji hip postal tak, kot je bil vselej in potem je človek lahko znova zapel. Da, skoro vse pesmi so govorile o morju. In čeprav je imelo morje toliko obrazov, je vseeno ostalo tako, kot so o njem pripovedovali predniki in kakor so ga poznali vsak hip svojega življenja. Ni se izpreminjalo, tako kot se je izpreminjal svet, kakor se je izpreminjalo mesto in življenje v mestu, kot so se spreminjale celo ladje, katere je prinašalo morje kot neznatno naplavino. Da, to je bilo, imeli so svoj mali svet, ki je bil popoln svet in ki jim je prinašal notranji mir, ki se je odražal v tem, da si niso želeli ničesar več kot tisto, kar že poznajo in kar jim vliva gotovost. Veliki svet, ki je tudi obstajal, pa se jih ni dotaknil, živel je na robu njihovih misli, ta svet pa je v nekem trenutku zatrepetal kot kača in je hotel v trenutku zabrisati vse, kar je ustvarjalo njihove usode. Res, že prej so ga v šoli gledali zviška, ker je prišel s hriba, zato se je toliko raje vračal nazaj, v vinograd, k potoku in v kostanjev gozd, učili so ga pisati in računati in moral bi se učiti tuj jezik, če bi šel naprej v šole. Sošolci so imeli bogate očete in zato je sovražil šolo in še bolj ljubil vinograd in hrib. Dobro se je učil in lahko bi končal šole, pa se je odločil, da bo za vselej ostal na hribu in pričel je delati, hodil je na delo v mesto, da so popravili hišo in tudi zaradi bratov, ki so še hodili v šolo, potem pa tudi na delo ni mogel več, ostal je na hribu in potem tudi na hribu ni bilo mogoče več vzdržati. Ni hotel izginiti, ni se hotel potuhniti, hotel je živeti, tako kot doslej, pa to ni bilo več mogoče, zato je moral tedaj razmisliti, moral se je odločiti, zato je odšel v vinograd, ker je tam najlažje razmišljal. Vedno manj znancev je prihajalo k njim in tudi tisti, ki so prihajali, so prinašali slabe novice. Bili so obkoljeni in ogroženi in tedaj je prvič jasno zazvenela bolečina. Veliki svet je imel boljše metode, je imel preizkušene metode in se ni prav nič obotavljal, da bi jih uporabil. Sprva so še upali, sprva so mislili, da je nesporazum, potem pa ni bilo več nobenega dvoma. Potem je preostal samo še beg. Ako se ne bi zanašali na pomoč sveta, bi odšli že prej ali pa bi se pripravili tedaj, ko je bil še čas in ko jih je bilo še veliko. Že res, nekateri bi bili tako ali tako odšli, toda vrnil bi se in nihče jih ne bi silil, on pa ni hotel oditi, nikoli ni pomislil

na to, nekje, v nekem trenutku je že zastavil podobo svojega življenja, potem pa od tega ni ostalo ničesar in spoznal je, da mora po poti, po kateri so odšli drugi in da pravzaprav ni nobene poti, da se je znašel na previsu, ker je vedel, da se ne bo nikoli uklonil. Cenil je ta svet, ki se je zrcalil v kozarcu čistega vina in je bil ves prozoren in jasen in cenil je vinograd in hišo in pogled na morje in besede ljudi, ki jih je dobro poznal in to je bilo najtežje, ker je moral znova iskati obraz svojemu življenju. Zunanje okoliščine pa niso dopuščale nobenega dvoma več. Vedno manj je bilo ljudi na hribu in zdelo se mu je, da postaja tudi morje žalostno, gledal ga je, tedaj, ko je šel v vinograd, da bi razmislil, gledal ga je in videl v njem prijatelje, s katerimi je pel najlepše pesmi sveta, nikoli ni pomislil, da bi se jim pridružil, videl jih je, kako jih odnašajo valovi, vseeno jih je želel še videti, ni pa se jim želel pridružiti, tistim, ki jih je odplavilo morje, samo po tem je vedel, da bo iskal pot in da se mu še hoče živeti, zato se je tisti hip odločil. Bila je težka odločitev, bila je kot odločitev vojaka, ki pošlje v nekem hipu v boj milijon mož, on pa je moral svojo odločitev sprejeti popolnoma sam in morda so take odločitve najtežje. Vedel je, že davno prej, vedel je, kaj mu preostane, odločil pa se je dokončno tedaj v vinogradu, ko se je spomnil na svoje prijatelje in je gledal morje. In tisti hip, ko se je odločil, je tudi stopil na pot. Pred seboj je videl pot, ni pa več videl koščka zemlje, kot je vinograd, katerega je zapuščal. Prav ničesar od tistega, kar ga je obdajalo, ne bo mogel vzeti s seboj. In prav ničesar ne bo mogel dokončno zapustiti. Najmanj trte, vinograd, vodnjak. Najmanj brata. Najmanj one, ki so jih ustrelili na planoti onkraj pobočja, sredi kamnitih kraških ploskev. Svet je poln sovraštva, je pomislil, in čutim, kako se zliva v mene, čutim, kako postajam drug človek. Sedaj še enkrat gledam to zemljo in lahko se je dotaknem, lahko stopam po njej, potem pa se bom iznenada znašel daleč in še vedno bom nosil v sebi vse, kar me obdaja ta trenutek. Sedaj se spušča večer, najlepši trenutek dneva in noči, spušča odmeve besed, ki se lomijo ob kamnitih pregradah med vrtovi, spušča odbleske zvezd na gladino morja. Ne moremo prek morja, samo za hip, samo za hip bom potočil dlan v morje, potočil jo bom v jutru, tako kot sem to storil mnogokrat in sem potem popil požirek morske vode in ozrl se je od morja k hiši na hribu in k vinogradu in bilo mu je kot da je prestopil razdaljo med hišo in obalo in slišal vse najtanjše misli. In tam je mesto in zgoraj spremljajo obalo vasi in tam čez zaliv so tudi majhna pristanišča.

Boris Višnovec

Pogovori o mladi generaciji

V prvem izmed pogovorov s predstavniki mlade generacije so nam svoje poglede pojasnili predstavniki gimnazije pedagoške smeri iz Ljubljane. Istočasno smo zaprosili za razgovor tudi predstavnike dijakov in profesorjev na II. gimnaziji v Ljubljani v Šubičevi ulici. Dijaki druge gimnazije izhajajo večinoma iz mestnih družin, za razliko od gojencev pedagoške gimnazije, kjer je velik odstotek učencev iz delavskih in kmečkih družin in so ti v razgovoru nakazali slabše eksistenčne možnosti dijakov, predvsem tistih, ki prebivajo v dijaških domovih. Kakšne so razlike v mišljenju, v pogledih in načrtih mladih, ki izhajajo iz različnih sredin? Kaj družijo in kaj loči predstavnike iste generacije? Katere dileme jih najbolj prizadenejo?

Razgovora na drugi gimnaziji v Ljubljani so se od maturantov udeležili Žare Logar, Žare Maračič in Zoran Krivokapič. Razgovor sem navezal na pripombe, ki so jih v razgovoru navedli predstavniki pedagoške gimnazije, da so namreč mestni otroci privilegirani v primerjavi z otroki, ki pridejo iz dežele v mesto. Gotovo je skozi to prizadetost čutiti nek kompleks, ki skozi določeno fazo asimilacije v mestu odpade. Dijaki druge gimnazije so omenili, da je pedagoška gimnazija strokovno usmerjena, da predvsem gojenci strokovnih šol prej dozore, ker so si že izbrali poklic in jih zanimajo bolj praktična vprašanja, ki so v zvezi z opravljanjem poklica. Gimnazijci se ob maturi še odločajo za poklicno usmeritev in so mnogokrat na tej stopnji še negotovi. Večina dijakov se vpiše na gimnazijo zato, ker se še ni odločila za poklic. Morda je pri nekaterih prisotna resna želja po širši splošni izobraz-

bi. Mnogokrat gre za odlaganje končne odločitve ali za vpliv staršev ali težnjo staršev po prestižu. V poklicnih šolah gojenci prej dozore tudi zaradi osebne stimulacije, potrebe po poklicu in samozavesti, ki izhaja iz plačila za delo. Dijaki gimnazije se še pri delu v raznih krožkih spoznavajo z različnimi področji in jim stimulacijo predstavlja samo oцена. Ostanajo pa še pozneje kot študentje mnogokrat povsem odvisni od staršev.

— Kako bi torej okarakterizirali vašo generacijo?

— Mi se še pripravljamo na trenutek, ko bomo končali šole in pričeli delati?

— Vsi vidijo pri nas samo nezainteresiranost. Poslušati moramo očitke. Vendar mi še zbiramo znanje. Ni treba, da nas podcenjujejo, nam jemljejo voljo. Drugače se človek zapre vase.

— Med nami sta opazni dve struji, prva, ki jo karakterizira močna humana nota, prizadetost ob nepravilnostih, hotenje po izpopolnjevanju in ustvarjanju in druga struja, ki jo karakterizira brezcilnost.

— Značilno je, da sama družba mnogokrat pogojuje brezcilnost. Ideali se mnogokrat razblinijo ob stiku s stvarnostjo. Samo delo zahteva določena prilaganja, ki so neprivlačna za mlade. Brezcilnost mnogokrat prizadene prav tiste, ki so pripravljeni mnogo delati, ki imajo določene ambicije.

— Pred dvajsetimi leti je bil cilj družbe graditev materialne baze.

— Ta cilj je še vedno prisoten, vendar so mnogi cilji izpred dvajsetih let za mlade neprivlačni. Nastopa tudi do-

ločena razlika med besedami in dejanji...

— Ta razlika gotovo ubija iniciativo mladih.

— Pritegnili bi nas cilji, ki bi nam bili bližji. Dvigniti bi morali moralne kvalitete ljudi, njihovo zavest, da bi humanizirali medsebojne odnose. Osnovne moralne kvalitete bi morali prevzemati od starejših, kateri naj bi vplivali na nas z zgledom, ne z besedami.

— Doseči bi morali osveščenost na višji stopnji. Vsak človek je odvisen od vseh. Odpraviti bi morali egoizem.

— To bi bili dolgoročni in privlačni cilji, ki bi nas pritegnili.

— Kasneje, v praksi, se tudi tisti, ki so najbolj zagnani za te cilje, spremene. Preprosto izginejo in jih ni več.

— Gre za prilagajanje, ki ni v skladu z etiko in moralo.

Razgovor se je gibal na nivoju, ki je nosil v sebi vse zasnove problemov bodočih intelektualcev. Prisotna je bila prizadetost ob mnogokrat neopredeljenem odnosu med fizičnim in umskim delom, ob zapostavljanju enega na račun drugega. Od tod mnogokrat izhajajo zaprtost posameznih področij in nezadostna osveščenost. Ob tem se je nakazovalo različno pojmovanje, ki je značilno za drugačna izhodišča v posameznih obdobjih življenja.

— Naša generacija je bolj razgibana kot starejša. Bolj je sproščena in kritična.

— Starejši nas še vedno ocenjujejo skozi etiko in moralo, ki je ostala od prej.

— Lahko bi dejali, da je naša generacija prav občutljiva, romantično občutljiva, in kot vsaka generacija tudi idealistična, predvsem pa zelo kritična.

— Katere negativne vplive je sprejela?

— Nihilizem in cinizem, kar je posledica zahodnega vpliva. Kot odprta država smo pač sprejeli te vplive.

— Ali mislite, da ti vplivi slabijo našo moč?

— Slabijo nas le tedaj, če nimamo izdelane lastne etike in morale.

— To bi bil torej privlačen cilj za naslednje generacije. Ali je to tisto osnovno, kar moramo dodelati?

— Da. Pri tem moramo upoštevati vse, kar smo dosegli in mnogokrat postaviti na novo.

— Truditi bi se morali, da bi oplemenitili naše ideale, da bi si začrtali smotre.

— Ali je to tudi naloga umetnosti?

— Želeli bi umetnost, ki bi nas plemenitila, nas notranje bogatila, da bi odpirala in načenjala sodobne probleme.

Svoja opažanja in mnenja so v pogovoru posredovali tudi nekateri profesorji druge gimnazije, predvsem tisti, ki jih problemi mladih globlje prizadenejo.

— Bistvena značilnost mlade generacije je, da želi vplivati na starejšo generacijo ter da pozna več svobode do samega sebe. Mnogo bolj je sproščena kot so bile predhodne generacije, ima več volje, misli, poguma.

— Znanje sprejema s kritično presojo in izraža svoje pripombe. Nekeč so bili takšni samo posamezniki. Danes je to značilnost mladih, že v prvem razredu. Mladi izražajo tudi svoje pripombe v zvezi z učnim programom, z načinom šolanja in cilji vzgoje.

— Učenje je bilo nekeč dano dejstvo. Danes se kaže težnja po skupnem iskanju boljših načinov šolanja. Prisotna je težnja po spreminjanju.

— Kakšna je pri tem vloga vzgojitelja?

— Vloga vzgojitelja naj bi bila predvsem v tem, da zna to prisotno kritičnost usmerjati v pozitivni smeri.

— Kakšen naj bi bil dodaten smoter šole, poleg izobraževalne in vzgojne funkcije.

— Morali bi izpopolniti način poklicnega usmerjanja in seznanjanja dijakov z različnimi področji.

— Kateri so poglavitni negativni vplivi, katerim so podvrženi dijaki?

— Starejši ne čutijo, kateri so bistveni problemi, ki prizadenejo mlade. Ne znajo prisluhniti mladim. Zaradi prezaaposlenosti, poudarjanja materialnih problemov in težnji po izboljšanju standarda, zaradi osebnega prestiža, ki zahteva določene dohodke, nastaja v družini čustvena praznina, ki prizadene mlade. Lahko bi dejali, da najdejo mladi mnogokrat več razumevanja v šoli kot v domačem okolju.

— Mladi se zavedajo te praznine, vseh pomanjkljivosti.

— Mnogokrat bi bilo potrebno najprej vzgojiti starše.

— Za mlade denar ne predstavlja nobene vrednote.

— Potrošniška mentaliteta pa spodbuja negativne vplive. Negativni vplivi se kažejo že v športu, pri izboru revij in filmov. Mladina je velik potrošnik. Tu je mnogo negativnih zgledov in nenačrtivosti. Tudi trgovina mnogokrat neodgovorno izkorišča težnje mladih, pri čemer

se zanemarja mnenje psihologov, vzgojiteljev.

— Praksa mnogokrat razvrednoti cilje, ki jih zastavi šola. Zato se mladi mnogokrat težko vključujejo v življenje.

— Nobeden od mladih se več ne zadovolji z dogmatično razlago. Upirajo se dogmam.

— Osnovna težnja mladih je še vedno na duhovnih vrednotah, morda bo ta težnja vedno bolj prevladovala. Iskanje iskrenosti, tovarištva, ljubezni, ki ne bi temeljila samo na partnerstvu. Prisotna bo težnja po iskanju samega sebe. Na drugi strani pa je prisotna nemoč pri doseganju teh ciljev, vztrajnost, ki je potrebna za premagovanje odtujenosti in osamljenosti.

— Družba kot celota premalo poudarja prispevek mladih. Mladi se ne morejo izkazati.

— Šola stoji mladim ob strani. Zunaj šole pa prevladujejo negativni vplivi. Občutiti je pomanjkanje moralne in materialne podpore za resno in načrtno delo. Primer: v tisku se veliko več piše o popevkarjih, malokdaj pa predstavljamo znane znanstvenike, izumitelje, pisatelje.

— Še vedno so prisotne razlike med fizičnim in umskim delom. Našo težnjo, da bi v počitnicah delali dijaki v podjet-

jih, nekatera podjetja premalo podpirajo.

— Kakšen je odnos mladih do domovinske vzgoje?

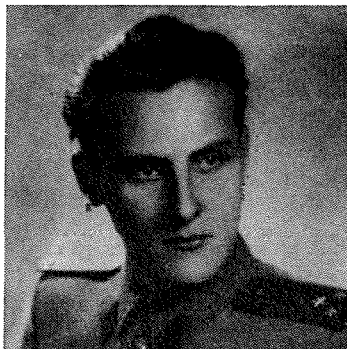
— Razumeti moramo, da mladi niso doživljali nesvobode. V primeru, če bi nastopilo kritično obdobje, bi sedaj nastopali mnogo bolj enotno. Pri mladih tudi odpadejo razni predsodki, recimo nacionalne razlike.

— Kaj občutijo ob problemih zamejcev?

— Težko si predstavljajo, da je še možno, da se nekaterim krati pravica do uporabe materinega jezika. Najboljši je stik med mladimi, medsebojni obiski, srečanja, približevanje medsebojnih problemov. Zamejcem bi morali pomagati ekonomsko, znanstveno, na kulturnem področju, predvsem pa gojiti stike med mladimi.

— Kaj bi želeli dodati ob zaključku pogovora?

— Želeli bi, da bi bilo mnenje vzgojiteljev bolj upoštevano ter tudi, da bi o podobnih problemih več pisali v tisku, da bi spoznali mnenja in možnosti ter spoznanja na sorodnih področjih, kaj mislijo o teh problemih v drugih sredinah, na strokovnih in drugih šolah.

Tone Kebe

Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko

Hkrati, ko smo se bili mi spopadli pri Čenebli, pa je imela Gradnikova brigada hud boj na vrhu kobariškega Stola. Obkoljena od italijanskih vojakov se je v neenakem boju upirala precej močnejšemu sovražniku. Brigada je bila razporejena po slemenu na vrhu pogorja. Ozek, s travo in kamenjem obdan vrh, je nudil kaj malo opornih točk za obrambo, zlasti še takrat, ko so Italijani nastopili z minometi. Kljub temu pa so boj vzdržali do večera. Imeli so nekaj mrtvih in ranjenih. Poleg lahkega in težkega orožja so italijanski vojaki uporabljali še ogenj. Zažgali so suho travo, ki je marsikomu prizadejala opekline, hkrati pa je ogenj trave in grmičevja povzročil dimno zaveso, ki je omogočila sovražniku lažje premikanje. V duhu smo spremljali njihov celodnevni boj in njihove izmučene in utrujene obraze. Še pozno ponoči smo videli ognje, ki so osvetljevali noč. Po naključju smo se gradnikovcem oddolžili za pomoč, ki so nam jo dali ob napadu na Kolovrat. Takrat so oni napadli postojanko na Livku in ji onemogočili sodelovanje na Kolovratu. Tokrat smo mi v spopadu pri Čenebli prav gotovo pritegnili nase nekaj sto italijanskih vojakov, da niso mogli v borbo na Stol.

Nekaj tednov pozneje, še pred kapitulacijo Italije, sem bil kot ranjenec poslan v bolnišnico Skalce, ki je bila nad Sužidom, v severni steni Matajurja. Terenca iz Sužida, Ignac Manfreda-Simon in Vladimir Uršič-Nikolaj, sta izbrala prostor za zasilno bolnišnico, katere komandir je pozneje postal Franc Uršič-Jožko iz Kobarida. Vanjo so znosili prve ranjence s Stola. Med njimi je bil tudi hudo ranjeni partizan Kovač, doma nekje pri Cerknem. Zaradi zanimivosti, naj vključim v te spomine junaško zadržanje tega primorskega partizana. Med bojem na Stolu je bil pomaknjen nekoliko nižje od drugih partizanov, ki so bili razporejeni po koničastem grebenu. Med napadanjem Italijanov proti vrhu je ležal z glavo navzdol, izpostavljen neštetim svinčenkam. Tudi sam je pogumno streljal. Še pozno popoldne je bil na bojišču. Naenkrat pa ga je zadelo in onesvestil se je. Zajela ga je tema, ki bi lahko pomenila smrt. Kroglja ga je zadela obrnjenega z glavo navzdol, ravno ko je zamenjaval naboje. Prebila mu je zgornji del nosnice, tik pod očesom, nadaljevala pot skozi vrat in pljuča in izstopila v spodnjem predelu hrbta. Nepremično je ležal v trdi nezavesti še potem, ko je bilo boja že konec. Pomešan je bil med mrtvimi italijanskimi vojaki, ki so padli pozneje, ko so silili na vrh. Okrog njega so hodili napadalci in ga pustili pri miru,

ker so mislili, da je mrtev. Pozno ponoči se je osvestil kljub veliki izgubi krvi. Morda so ga vzdramile opeklina, ki jih je povzročal ogenj zažgane trave, ali pa ga je oživila silna volja do življenja. V popolni tišini se je kmalu zavedel, kje je, otipal je mrtve sosedje in se s poslednjimi močmi spustil navzdol proti dolini. Prišel je do Starega sela, prve vasi pod Stolom, kjer so mu domačini dali prvo pomoč in ga nahranili. Takoj so ga odnesli v novo bolnišnico, v Skalce na Matajurju. Skoraj neverjetna zgodba, a resnična. Preživel je svojo smrt.

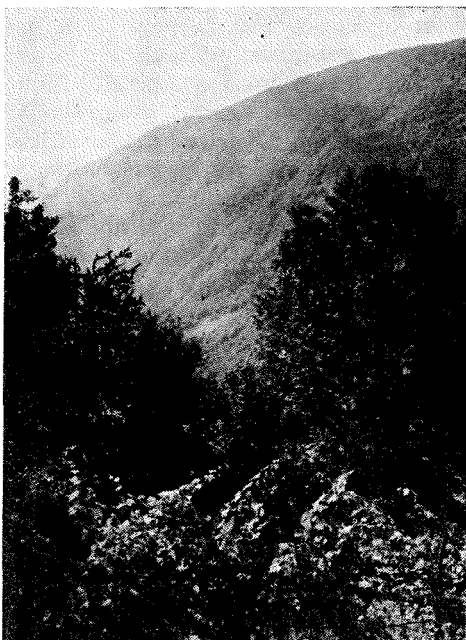
V bolnišnici so mu nudili vso pomoč, vendar je vsak dan bolj hiral. Čeprav je izgubil mnogo krvi, bi ga lahko z dobrim kirurškim posegom kmalu pozdravili. Nekaj dni pred kapitulacijo Italije je bil pravi okostnjak. Iz telesa mu je tekel smrdeč gnoj in mu povzročal hude bolečine. Razpad Italije pa je bil zanj rešitev. Prav tedaj je potoval skozi Kobarid nek britanski kirurg. Ta je opravil hitro operacijo in ranjenca rešil gotove smrti. V začetku leta 1944 sem tega partizana še enkrat srečal v Cerknem, rdečeličnega in nasmejanega, kakor da se mu ne bi nič zgodilo. Sedaj baje živi doma, v okolici Cerknega.

Povrnimo se k pohodu Gregorčičeve brigade. Ponoči smo se s hriba Ivanac premaknili proti severu, da bi se izognili obkolitvi. Naši izvidniki so z vseh strani prinašali vesti, da se zbirajo večje sovražne sile. Vojaški kamioni so po bližnjih cestah ves dan brneli. Umikali smo se precej hitro, da bi se čimbolj oddaljili od mesta spopada. Pozno ponoči smo se nekje v gozdu ustavili in kmalu zaspali. Ko se je zdanilo, smo ugotovili, da smo se ustavili na manjšem pogorju, poraslim s košeninami in z gozdom. Teren ni bil nič kaj prida za obrambo, zato smo se slabo počutili. Med travo smo iskali kislico, da bi si potešili glad. Bili smo izčrpani. Lakota se ob pohodih občuti bolj kakor v urejenih taboriščih. Ves čas našega pohoda smo veliko hodili in malo jedli. Med premiki pa smo bili obloženi še z bojno opremo in nahrbtniki.

Sredi dopoldneva se nam je z južne strani približevala večja italijanska kolona, ki nas je zasledovala. Kmalu nato smo dobili povelje za premik, izmikajoč se hoji po čistini. V dolini smo prisluhnili brnenju avtomobilov, ki so opozarjali na moč okupatorja. Hodili smo več ur brez postanka. To je bil eden izmed naših najbolj napornih pohodov. Marsikateri izmed nas je že krepko občutil ožuljke, vsi pa smo bili zelo utrujeni. Naša pot pa se je raztezala v nedogled. S hribovja smo se kasno popoldne spustili v dolino in pri belem dnevu prečkali cesto Tipana-Platišče. Na glavni cesti smo srečavali osebne avtomobile, v njih pa prestrašene obraze voznikov. Nekje v ozadju smo videli tudi kamion, ki je obstal na cesti. V raztegnjeni in dolgi koloni smo z leve strani obšli vas Brezje in čez Predolino in Zavlakto še tisto noč prišli pod Breški Jalovec. Ko se je začinjalo svitati, smo se izmučeni do onemoglosti ustavili na planjavi Vedrijan. Nekateri borci so zaradi dolgega večurnega pohoda bili tako ožuljeni, da so nazadnje že hodili bosi, čevlje pa so si obesili čez nahrbtnik. Občudovanja vredna je bila vztrajnost in potrpežljivost Testenove družine iz Tolminskega Loma, ki je brez negotovanja sledila koloni ves čas pohoda. Tudi mali Marjanček se je voljno prilepil naši gosji vrsti in ni niti za hip pomislil, da bi jo zapustil.

Spali smo le malo časa in bolj kot spanec nam je koristil počitek. Sporočila izvidnikov so bila ugodna in ni se nam bilo bati sovražnikovega napada. Ves dopoldan smo uporabili za čiščenje orožja in urejevanje osebnih stvari. Politični komisarji so premor uporabili za politične ure in za oceno položaja. Vsi smo bili pohvaljeni za vzdržnost in discipliniranost na pohodu. Posebej pa sta Perovšek in Ahac pohvalila Testenove in jih dajala za zgled.

Bil sem dodeljen v izvidnico. Pri ogledovanju okolice smo na obhodu nekoliko stran od našega taborišča zapazili rahlo dviganje dima. V nos nam je prihajal tudi

Pod severno steno Matajurja so še vidni sledovi partizanske bolnišnice Skalce

kaj čuden duh po smodu. Obvestili smo predpostavljene in nekateri izmed njih so šli z nami pogledat, kaj je. V smeri proti dimu smo šli previdno, da morebitni sovražniki ne bi začutili naše bližine. Le dobrih dvesto metrov daleč od našega taborišča smo zagledali oglarsko kopo, iz katere se je kadilo. Poleg kope je bila majhna, zanemarjena lopa. Ko smo se ji približali, je iz nje prišel prestrašen oglar, ki si je prav tedaj pripravljaval kosilo. Med žganjem oglja je bil tudi ponoči zraven svoje kope, v iopi pa je imel ležišče. S prijazno besedo smo mu pregnali strah in mu povedali, kdo da smo. Bil je domačin in nas je razumel. Iz začetne treme je postajal čedalje bolj zgovoren. Tekoče je odgovarjal na naša vprašanja, a imeli smo občutek, da nam ne govori resnice. Kmalu je začel moledovati, da mora v dolino po živila in še marsikaj. Povedali smo mu, da bo lahko odšel, ko se bo napravila noč. Z nami je postajal zelo prijazen in nam ponudil pravkar skuhanu polento. Vsi smo jo z veseljem použili, saj že nekaj dni nismo pošteno jedli. Zaposili smo ga še za požirek vode, ki jo je imel v svoji iopi. Predlagal pa je, da bi nam prinesel čiste studenčnice, ki da izvira le nekaj deset metrov nižje. Nič hudega sluteč smo ga pustili, a vrnil se ni. Ušel je v dolino in italijansko postojanko takoj obvestil o naši navzočnosti. Ni pa imel predstave, koliko nas je.

Zaradi oglarjevega pobega smo postali previdnejši, zato smo v smeri poti, ki so vodile na planjavo, pošiljali večje patrolje. Že po nekaj urah je ena izmed naših patrolj naletela na manjšo italijansko preiskovalno enoto. Po kratkem spopadu so se Italijani razbežali v dolino, najbrž v postojanko Platišče. Še tisti dan popoldne smo zvedeli, da v vasi Brezje, ki je bila nam najbližja, ni vojaštva. Zato smo se namenili v vas, da bi se pošteno najedli in da bi dobili nekaj hrane za seboj.

Še pred mrakom smo prišli v vas Brezje. Po čistini smo se spuščali v vas tako, da so nas vaščani že od daleč opazili. Za razliko od prebivalcev v Črnem vrhu so nas ti tukaj sprejeli s strahom. Nekateri so se celo poskrili. Eden se je v kleti zaril celo

v krompir. Sovražna propaganda je tu imela močan vpliv, zato so si »ribelle« predstavljali kot razbojnike. Ob razgovorih z domačini smo skušali takšno gledanje ublažiti in ko smo zapuščali vas, so imeli verjetno že boljše mnenje o nas.

V Brezjah smo kupili kravo in skuhali golaž in polento. V gostilni smo popili nekaj vina in zapeli več partizanskih pesmi, med njimi tudi pesem »S fašisti ven!« Domačini so nas z odprtimi usti poslušali. Vse smo pošteno plačali. Verjetno je dalo tudi to vrednost našemu imenu.

General Avšič, Ahac, Kajtimir in Perovšek so kratko bivanje v vasi porabili za pogovor z domačim župnikom. Mož jih je ljubeznivo sprejel in se z njimi pogovarjal. Med pogovorom se mu ni nikamor mudilo. Pozneje pa smo izvedeli, da se je vernikom opravičeval, da ni mogel opraviti verskega obreda, ker so ga zadržali »ribelli«. Isti izgovor je natvezil italijanskemu poveljstvu. Ves čas bivanja v tej vasi smo čutili nekakšno negotovost in nezaupanje vaščanov. Odšli smo, ne da bi jim povedali, kam gremo, ker smo se bali izdajstva. Svoji državi so bili bolj vdani kot nam.

Iz Brezij smo pozno ponoči krenili v strmino Breškega Jalovca. Po večdnevnem lepem vremenu se je začelo oblačiti. Gozd je postajal vse temnejši in nam je bil vedno bolj prijazen. V temnih in tudi v deževnih nočeh smo bili partizani še najbolj varni. Čeprav nam je deževje prinašalo gorje, predvsem takrat, kadar nismo imeli strehe nad glavo, smo se ga vseeno razveselili, saj smo vedeli, da nas po navadi sovražnik ob slabem vremenu ni zasledoval. Bila je že druga polovica maja, a ozračje v višinah nad tisoč metrov je bilo razmeroma hladno. Pihale so mrzle sape, ozračje je dišalo po dežju. Ko je bila hoja navkreber končana, smo se oddahnili. Potem smo se spuščali nekje med Breškim Jalovcem in Gabrovcem, med pogorjema z nad 1600 metrov nadmorske višine. Proti jutru smo se ustavili nizko v dolini in se utaborili v Drmohli. Za taborišče smo si izbrali majhno ploščad pod Kobariškim Stolom na skoraj navpični steni nad cesto Učje—Žaga. Onstran ozke doline se dviga visoko gorovje Kanina in se dalje proti Bovcu spaja z nekoliko nižjim Rombonom. Po ostankih sodeč in po pripovedovanju nekaterih borcev je na tej ploščadi pred časom že taborila partizanska četa komandirja Albina Logarja. Taborišče je bilo izbrano precej nizko v dolini, le dobrih dvesto metrov nad cesto. Iz strateških ozirov je bilo taborjenje na tem mestu popolnoma neprimerno. Sovražnik bi lahko navalil na nas s Stola, edini izhod bi bil le v kanjon hudournika Učje, kjer pa bi nas prav lahko sovražnik uničil. Naše vodstvo je kmalu ugotovilo kritične točke našega taborišča, zato nam je zapovedalo strogo tišino.

Italijani so zbrali na območju okoli Stola, Jalovca, Učje, Bovca, Breginjskega Kota in drugje precej vojaštva. Vsepovsod po vrhovih in po dolinah smo lahko sledili premikom njihovih enot. Posebne enote so imeli za preiskovanje.

Vrhovi gora so bili zaviti v oblake in megle, ki so počasi valovile v dolino. Ob svitu se je ozračje umirilo in pričelo je rositi. Že obrasla drevesa so nas ščitila pred prvimi kapljami. Nekaj časa smo še lahko opazovali najbližje vzpetine in skozi drevje sledili sovražnikove premike. Prepovedano nam je bilo vsako premikanje. Sredi dneva pa je pritisnila v dolino močna megla, z njo pa čedalje močnejše deževje. Zelo se je ohladilo. Zaradi megle nismo videli niti pet metrov pred seboj. Poveljstvo nam je dovolilo premikati se, toda brez večjih шумov. Na vseh straneh taborišča so bile postavljene straže, v nekatere smeri pa so bile poslani tudi patrolje. Intendantí so v bližini zaslišali trop ovac, ki je zašel v našo bližino. Odpravili so se v smeri proti zvoncem in kaj kmalu ujeli osem ovac. V veliki leseni lopi, ki je včasih služila oglarjem za streho nad glavo, so odrli pet ovčk, tri pa so pustili za naslednje dni. V megleni zavesi so lahko brez bojazni zakurili ogenj. V kotle so poleg mesa nametali še koprive, ki jih je bilo tam na pretek, in nam pripravili nesoljeno »zelenjavno« juho. Večerja

je bila pripravljena pozno ponoči. Razdeljevali so jo pod lopo, mi pa smo jo znosili po položajih. Zaradi meglene noči in deževja smo se težko razmestili. Hrano sem dobil že na pol mrzlo ob dveh zjutraj. Vseeno pa sem bil zadovoljen, da sem dobil vsaj nekaj za pod zob.

Le malokateri izmed nas je imel s seboj platnen šotor. Nalivu smo se do neke mere upirali tako, da smo, ležeč na hrbtu, skrčeni potegnili koce čez noge in glavo. Ko sem se ponoči ulegel in si nagrabil suhljadi pod hrbet, še nisem bil premočen. Toda vso noč je lilo kot iz škafa; odeje so nas varovale pred nočnim mrazom in vsaj nekoliko pred dežjem. Pod odejami pa smo lahko pokadili kako cigareto, če je kdo premogel, saj smo večino noči prebedeli.

Proti jutru je dež prešel v sodro, ki je kmalu prenehala in napovedala jasen dan. Res so se megle kmalu razpršile in že okrog poldne se je pokazala jasnina. Pogledi so nam bili uprti zopet v obronke gorá, tja, kjer so bili naši sovražniki. Tik nad nami je bilo na očeh pogorje Kobariškega Stola, ki je bilo na vrhu po vsej dolžini zastraženo. Z nekoliko strahu smo zasledovali premike sovražnika po hribovju in prevoze po dolini. Vedeli smo, da bi bil spopad v primeru odkritja za nas usoden. Naše orožje v tem položaju je bila le tišina in mirovanje. Kakršnokoli premikanje bi lahko Italijani zapazili z daljnogledi, zlasti še zato, ker je bilo ozračje po dežju čisto.

V tako ozkem obroču in tako »zastraženi« kot v Drnohli še nismo bili med tem pohodom. Italijani so hoteli izkoristiti svojo veliko premoč in ugodne položaje ter nas uničiti. Bili smo zares v kritičnem stanju. Pod nami so kar naprej brneli kamioni, nad cesto so bile povsod postavljene zasede, oddaljene le nekaj sto metrov od nas. Po vseh obronkih visokih gora smo videli premikajoče se zasede. Kajtimir je z daljnogledom opazoval italijanske premike in signale, ki so jih enote druga drugi dajale. Mislil je, da so Italijani v sončni jasnini zagledali naše ponjave. Nekoliko kasneje pa sta z Avšičem zagledala kakšnih dvestopetdeset italijanskih vojakov, ki so se z vrha Stola pomikali proti dolini. Premikali pa so se v nasprotno smer od nas. General Avšič pa je kmalu ugotovil, da gre le za menjavo vojaštva. Po posvetovanju s poveljstvom je prišel na dobro misel. Kar najhitreje je treba priti na vrh, še preden bi ga zasedla druga skupina vojakov. Tudi mi smo videli italijanske vojake, ki so se pomikali v dolino.

Zapovedan je bil hiter zbor brigade, odpoklicane so bile straže in z največjo naglenco smo se pomikali na vrh Stola, da bi se čezenj prebili na južno stran proti Breginju. Na severni strani je hrib kot nalašč skoraj do vrha poraščen z drevjem, zato nas Italijani, razporejeni po nasprotnih vrhovih, niso mogli zapaziti. Med premikom navkreber se je nekajkrat odvalilo izpod nog kamenje in zgrmelo v dolino. Strogo nas je vodstvo opozorilo na previdnost, ker bi nas vsaka taka nerodnost lahko izdala.

V mraku smo bili že čisto pod vrhom. Čakali smo le še na stemnitev. Spodaj, nekaj sto metrov pod vrhom, je komandant Rok nabiral prostovoljce za naskok na oba bunkerja tik nad nami. Nismo bili namreč prepričani v popolno zamenjavo italijanskega vojaštva. Kmalu je Rok nabral nekaj borcev, da smo mu sledili v strmino. Po trebuhu smo se počasi plazili proti iz kamna zgrajenim barikadam. Nekaj metrov prej smo odpeli bombe, s puškami pa, pripravljenimi na strel, naskočili oba bunkerja. Oddahnili smo se, ko smo ugotovili, da sta prazna. Pregledali smo še levo in desno stran grebena in se prepričali, da je zdaj v naših rokah. Nato smo poklicali še druge borce, ki so kmalu zatem prišli na vrh. Tedaj smo že vedeli, da se je nekaj dni pred nami junaško spopadala z Italijani Gradnikova brigada na položajih nekoliko nižje od nas v smeri proti Kobaridu.

Po kratkem počitku na vrhu grebena, smo se v temni noči spuščali po veliki strmini navzdol. Nekaj sto metrov pod vrhom smo zavili na levo in po slemenu

poševno sestopali proti vasi Borjani. V dolini Breginjskega Kota so se po vaseh druga za drugo prižigale svetilke in naznanjale noč. Pobočje Stola je na južni strani zelo strmo, gladko s senožetmi in pašniki, ki segajo prav do vrha. Sele od sredine navzdol se razteza redek gozd. Med pašniki pod vrhom je nagrmadeno skladovje kamna in majhni plazovi. Nočna hoja je po teh strminah zelo nevarna, za nas pa je bila še bolj, ker smo bili utrujeni in ker nismo poznali terena. Hoja poprek po strmih pobočjih pa je še bolj utrudljiva in zahteva od pešca kar največ napora. Zaradi nevarnosti smo hodili zelo počasi in drug za drugim. Večkrat smo se med seboj oprijemali, zaradi sleditve in zaradi nevarnosti. Nekajkrat je kdo zdrknil po nekaj metrov nižje in zarobantil. Majhni in večji previsi, posejani po pogorju, bi lahko povzročili hujše poškodbe.

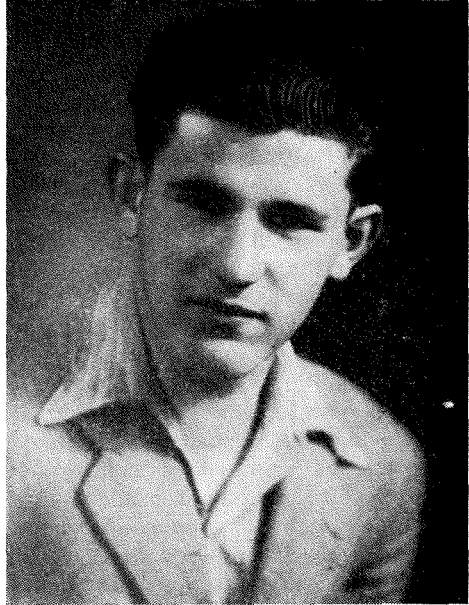
Hodili smo že več kot eno uro. Večkrat smo se ustavili, a vselej smo šli kmalu naprej. Visoko nad vasjo Breginj smo ponovno zaslišali »Stoj! Počitek!« Kmalu nato smo zvedeli, da je zaostal prvi, Jakčev bataljon. Dolgo časa smo ga čakali, a bataljona od nikoder. Z Mirkom Gromom iz »Jugoslovanske čete« sva poiskala kamnito polico, da bi se odpočila. Zavila sva se v alpinsko pelerino, ki jo je Mirko vzel mrtvemu alpincu v spopadu pri Čenebli. Utrujena in zaspana sva v zavetju toplega ogrinjala kmalu trdno zaspala in zato nisva slišala povelja »Naprej!« Ker sva sedela nekoliko stran, naju ni nobeden izmed borcev prebudil in opozoril na premik. Sele pozneje sva zvedela, da z drugim delom brigade ni bila vzpostavljena zveza; zato je Rokov bataljon z generalom Avšičem, s komandantom brigade Kajtimirom in političnim komisarjem Perovškom sam krenil naprej. Nekje pri Borjani so prekoračili cesto, v dolini pa še reko Nadižo in se pomaknili v gorovje Mija na nasprotni strani Stola.

Zaostali Jakčev bataljon je najbrž ostal še na oni strani Stola in je potem, ko je izgubil zvezo, sam krenil naprej. Nekoliko kasneje je prečkal cesto, v bližini Podbele prekoračil Nadižo in ob njenem toku nadaljeval pot proti vasi Robedišče. V njeni bližini se je nato utaboril v pogorju Vogla, desno od Mije. Tu je bataljon predanil in se že naslednjo noč premaknil na Matajur. Razdeljen na dve skupini je nadaljeval pot. Večjemu delu bataljona je uspelo priti v Goriška Brda in nato čez Sočo v Trnovski gozd. Tam jih je zbral v bataljon brigadni politični komisar Ivan Turšič-Iztok, ki je že okrela.

Manjši del Jakčevega bataljona pa je šel ponovno v Benečijo in tam utrpel velike izgube. Pri Srednjem v Šentlenarški dolini so jih napadli Italijani. V boju do zadnjega naboja je padlo štirinajst borcev, štiri pa so ujeli. Padlo je tudi nekaj Italijanov.

Drugi, Rokov bataljon, z njim je bila tudi »Jugoslovanska četa«, je pod vodstvom brigadnega poveljstva nadaljeval pot čez cesto Breginj-Kobarid in do pogorja Mije. Med potjo so se mislili ustaviti v vasi Borjani, a zaradi nevarnosti za vaščane so namero opustili. Po poročilu izvidnikov je bilo čez dan v vasi polno italijanskega vojaštva, zato so se ljudje bali. Bataljon se je utaboril na Miji. Prehrano pa so mu nudile vasi ob Nadiži, s katerimi je imel ponoči povezavo. Zaradi vse večjih italijanskih priprav na ofenzivo je poveljstvo odločilo, naj se večji del bataljona približa mimo Robiča pod Matajurjem dolini Soče in preide na njen levi breg. Skozi Vrsno in Krn ga je nato vodila pot čez gorovje Krna in Bogatina, čez Gorenjsko in dalje v smeri proti kočevskim gozdovom. Drugi, manjši del bataljona pa naj bi manevriral po Benečiji in po Reziji.

Večja skupina je pod vodstvom generala Avšiča in Ahaca prišla na vrh Krna in zasedla dobre obrambne položaje. Italijani pa so kmalu našo enoto izsledili in jo nepričakovano napadli. Izkoristili so močno meglo in se pritihotapili prav pod položaje partizanov. Sledil je spopad; naši borci so se junaško borili ves dan in nekajkrat zavrnil napade sovražnika. Zaradi pomanjkanja municije so uporabljali tudi

Mirko Grom z Vrhnike

kamenje in ga valili po strmini navzdol proti položajem sovražnika. Ko se je razpršila megla in se je zjasnilo, so imeli partizani še težji boj ves dan prav do večera. Ob tem napadu je padel hrabri komandir naše patrulje, mitraljezec Slavic. V trenutku razjasnitve je nameril mitraljez na italijanske položaje. Ko je pogledal izza skale in usmerjal merek, ga je zadel italijanski ostrostrelec. Na Krnu pa je imela enota še dve izgubi. Dva borca sta se med skalovjem skrila že potem, ko so se vsi drugi izmuznili iz obroča. Brez teh treh borcev so partizani nato nadaljevali pot proti Bogatinu.

V manjši, Kajtimirovi skupini, je bilo kakšnih trideset borcev. Nekaj časa je bil v njej tudi Rok, ker pa je zbolel, je odšel z manjšo skupino partizanov čez Tolminsko proti osrednji Primorski. Kajtimirova skupina je bila nekaj časa še na Miji, nato pa je odšla še enkrat v notranjost Benečije. Majhna skupina se lažje izmika takrat, kadar ne želi spopada. Namenjeni so bili celo v *Gonars*, da bi osvobodili internirance. Ta načrt pa so opustili, ker so ugotovili, da je pot do tja predolga in brezupna za uspeh. V Furlaniji bi morala enota več deset kilometrov pešačiti po dolini in ne bi mogla dobiti poročil in podpore pri ljudeh. Skupina borcev se je zato namenila proti severu, v Rezijo. Pri Osejanih so se kmalu spopadli z večjo skupino Italijanov in jih nagnali. Po nekaj dneh se je Kajtimirova skupina zopet umaknila na Mijo.

Še preden sta Avšič in Ahac s svojo skupino partizanov odpotovala v smeri proti Krnu, sta skupaj z brigadnim poveljstvom določila tri politično-operativne skupine, ki so se prvotno imenovala »vodi«. Imeli so namen nadaljevati politično delo v Beneški Sloveniji, utrjevati in razširjati odbore OF v Breginjskem Kotu in na Livškem. Vodi naj bi se pozneje vojaško okrepili iz vrst domačinov in se usposobili za manjše akcije. Smatrali so, da bi terenci s civilnimi zvezami po Benečiji bolj malo opravili, zato so upali na pomoč vojaških enot.

Vodstvo vseh treh skupin je bilo zaupano dotedanjemu namestniku političnega komisarja Gregorčičeve brigade, Francu Perovšku-Ladu Krčanu (med pohodom je

opravljal dolžnost političnega komisarja brigade), kot politično najmočnejšemu in organizacijsko sposobnemu človeku.

France Perovšek-Lado Krčan je na pogorju Mije zadržal skupino dvanajstih partizanov, ki naj bi delovala na področju Breginjskega Kota, Prosnida, Platišča in po okoliških vaseh v Benečiji. Ta skupina je bila neposredno pod njegovim vodstvom.

Skupino za organizacijo vzhodne Benečije, v okolici vasi Mašere, Matajurja in Mrsinja ter za politično delo v vaseh okoli Livka je prevzel Franc Črnugelj-Zorko, bivši četni politični komisar v Gregorčičevi brigadi.

Skupino, ki je delovala v okolici Brezja in Rezije, pa je prevzel Ivan Varšek-Vare, bivši namestnik bataljonskega političnega komisarja.

Vse tri skupine so delovale po navodilih Franca Perovška, ki je bil pozneje povezan z okrajnim in okrožnim komitejem KPS za Tolminsko kot njegov član. Hkrati je bil osebno povezan s Petrom Skalarjem, tedanjim glavnim aktivistom na Tolminskem in sekretarjem okrožnega komiteja.

Kljub vsem težavam je pohod skozi Beneško Slovcnijo uspel in dosegel pomembne vojaške in politične uspehe. Posamezne skupine Gregorčičeve brigade so pozneje opravljale na Primorskem samostojne akcije, del brigade pa je prešel v sestav Gradnikove brigade. Po kapitulaciji Italije je bilo Gregorčičevo ime zopet zapisano na zastavi sedemnajste udarne brigade.

Na tem beneškem območju se je končala pot naše spremstvene patrolje generala Avšiča, imenovane »Jugoslovanska četa«. Z Avšičem so s Krna odhajali na Dolenjsko zagotovo le trije tovariši, Jaka, Sokol in Slavc. Padli so Iskra, Marko in Slavc na pohodu, Mirko Grom pa leta 1944 pri Štupici v Benečiji. Trije: Junoš, Nande in Rado so se na pohodu izgubili in se sami prebijali proti Dolenjski. Radeta so Italijani nekje ob Soči ujeli in odpeljali v internacijo, od koder se je po osvoboditvi vrnil živ in zdrav. Junoš in Nande pa sta srečno prišla na Dolenjsko. Nande je v letu 1944 padel nekje na Notranjskem. Nekateri člani patrolje (Hari, Šterbenc) so ostali v četah na Primorskem. Zmago, Miloš in jaz pa smo z opisano nalogo postali aktivisti na Kobariškem in tam ostali vse do kapitulacije Italije, kjer se je iz posameznih skupin ponovno ustanovila »Brigada Simona Gregorčiča«.

Aktivist na obronkih Beneške Slovenije

Povrnimo se na Kobariški Stol, kjer sva z Mirkom Gromom izgubila zvezo s svojo skupino. Nekaj časa sva napeto poslušala, da bi prestregla kakšne glasove, ali pa se orientirala po pokajočih vejah in kotaljenju kamenja. Toda kolona je morala biti že daleč pred nama. Kmalu sva spoznala, da sva ostala odtrgana od svoje skupine. V razmišljanju sva se zavedala neugodnega položaja, vedela sva, da se bova morala poslej sama brez pomoči umikati sovražnim zasedam. Ob hitrem spustu navzdol, da bi dohitela svojo skupino, sva ugotovila, da sva gotovo precej dolgo spala. Od nikoder nisva ujela nikakih glasov, ali pa zaslišala kakih korakov. Šele čez nekaj dni sva zvedela, da se je bataljon pomikal poševno proti Borjani, midva pa sva se spuščala naravnost navzdol proti vasici Stanovišče pri Breginju.

(Nadaljevanje)

Dr. Tone Zorn

Policija o komunističnem gibanju na avstrijskem Koroškem

Z izjemo nekaterih opozoril še vedno nimamo nadrobnejšega pregleda delovanja slovenskih in avstrijskih komunistov na avstrijskem Koroškem. To velja tudi za slovensko in dvojezično območje dežele in kolikor je znano, je dosedanja raziskava zajela predvsem odnos avstrijskih komunistov do slovenskega vprašanja v času znanega plebiscita leta 1920 in kasneje, v tridesetih letih. Iz tega časa je danes dostopen dokument deželnih varnostnih oblasti z dne 31. januarja 1935 o komunističnem gibanju na jugu Koroške. Dokument hrani arhiv avstrijskega odporniškega gibanja na Dunaju (tek. številka gradiva 6120).

Poročilo očrtuje dejavnost komunistov in revolucionarnost socialistov po posameznih južnokoroških političnih okrajih. Za območje velikovškega političnega okraja je policija sodila, da obstaja v samem Velikovcu »tajna centrala« revolucionarnih socialistov in pripadnikov prepovedanih oboroženih oddelkov socialnodemokratske stranke, znanih pod imenom Schutzbund. Kot je znano je bila po februarjskih bojih leta 1934 prepovedana tudi stranka avstrijskih socialnih demokratov in iz njih je v prihodnjih mesecih izšlo krilo revolucionarnih socialistov, ki se je močno približalo avstrijski komunistični stranki. Znano je tudi, da se je vrsta nekdanjih socialnih demokratov vključila v komunistično stranko Avstrije. Po mnenju policije je obsegalo območje velikovške centrale celotno območje političnega okraja, povezana pa naj bi bila tudi s prostorom zahodno od reke Krke (Gurk) in še posebej s St. Petrom pri Celovcu ter z zgornjekoroškim St. Veitom. Policija je še sodila, da je v St. Petru »sedanja deželna« centrala ilegalne organizacije revolucionarnih socialistov. Izvemo tudi, da so bili Korošci povezani s starimi pripadniki Schutzbunda na Zgornjem Štajerskem in to predvsem v krajih Bruck a. d. Mur in Knittelfeld.

Vse kaže, da policija (vsaj v tem času) ni bila celotnostno seznanjena s stiki med revolucionarnimi socialisti in komunistično stranko Avstrije, drugače ne bi našli opozorila, da »menda« oboji sodelujejo v okviru enotne fronte. V večini krajev po tem opozorilu ta »fronta« sicer ni do kraja izpeljana, vzrok temu pa naj bi bila težnja mladih komunistov pridobiti si v fronti vodilno mesto. Dalje izvemo, da je delavsko gibanje razdelilo področje velikovškega političnega okraja na dve delovni območji: na Velikovec s širšo okolico, Pliberkom in Laboško dolino ter na Železno Kaplo z okolico. Po sodbi policije je delavsko (pač revolucionarno) gibanje na območju Železne Kaple popustilo, po odhodu (slovenskega komunistu) Franca Haderlapa v Ljubljano pa naj bi bila Železna Kapla povezana (»odvisna«) od Velikovca. Poročilo sodi, da je stopilo staro vodstvo na »železnokaplskem delovnem območju« v zadnjem času v ozadje. Sestavljali naj bi ga Valentin Kordež, Johann Kuster ter mizarski pomočnik Anton Hribar. Pač pa naj bi bilo vodstvo »komunistične akcije« v Velikovcu še nadalje v rokah Wilhelma Jesserniga. Njegov namestnik naj bi bil Sillan iz Žirovnice v škocijanski občini. Po poročilu je bil prvi zaradi prepovedane revolucionarno-socialistične dejavnosti enkrat štiri in drugič šest tednov v policij-

skem zaporu, medtem ko je bil Sillan kaznovan z enotedenskim zaporom. Policija je sodila o »nedvoumni« tajnih razgovorih med komunisti in revolucionarnimi socialisti in to po treh in petčlanskih celicah, med drugim tudi na četrтковih tržnih dneh v Celovcu ter ob sredah v Velikovcu. Poročevalcem sta bila znana vsaj dva večja nočna zbora na prostem 22. julija 1934 na gorskem travniku pri Sv. Lovrencu (občina St. Peter na Vašinjah) in decembra meseca na Gurah pri Žihpoljah.

Kar se tiče delavcev v tovarni celuloze na Reberci v bližini Železne Kaple je poročilo navajalo, da policija med njimi ni zasledila komunističnih celic ali pa skupin ilegalnih (»svobodnih«) socialističnih sindikatov. Izvemo tudi, da sta po februarских bojih l. 1934 oslabeledi komunistični celici v Potok—Libelcih ter v Etni vasi (Etten-dorf); obe celici sta bili povezani z Labotom. Po vrnitvi »zelo dejavnega« komunista Antona Stermitza iz Jugoslavije pa »se računa z oživitvijo dejavnosti (obeh) celic«. Poročilo poudarja, da oblasti Stermitza stalno nadzorujejo; o njem tudi izvemo, da se je skupaj z labotskimi komunisti ukvarjal s tihotapljenjem komunistične literature čez jugoslovansko mejo.

Med političnimi okraji je v poročilu največ prostora o velikovškem, medtem ko so podatki za ostala politična okrajja, celovški in beljaški, mnogo bolj skopi. Ze celovški okraj izvemo, da so z namenom, da bi se ugotovilo deželno vodstvo KPA aretirali »znanega komunista« Franza Rabitscha, vendar pa je bil zaradi očetove smeri kmalu izpuščen. Drugi vidni komunist je bil Siegfried Koschitz iz St. Petra pri Celovcu, ki je v času priprave poročila ležal v celovški bolnici. Nekoliko bogatejši so podatki za politični okraj Beljak. Izvemo, da so pripravljali komunisti za 20. januar 1935 zaupniško konferenco v Št. Rupertu pri Beljaku. Zaradi te »tajne komunistične dejavnosti« so oblasti prijele več komunistov: Heinricha Spiedleggerja pomožnega delavca iz Landskrona, dalje Johanna Hubmanna, Wagnerja iz zgornjekoroškega St. Veita ter pomožnega delavca Ruperta Tambergerja iz St. Georgna (okraj St. Veit/Glan). Poleg tega so ob tej priložnosti prijeli še nekatere nekdanje socialno-demokratske funkcionarje ter člane republikanskega Schutzbunda: Martina Komposcha, Heinricha Sofnerja ter Gottfrieda Abujo; prijete so izročili deželnemu sodišču v Celovcu. Zanimiva je opazka, »da niso mogli« ugotoviti obstoja komunistične deželne centrale v St. Petru pri Celovcu.

Prvi oddajnik OF

V aprilu 1941 so Italijani zasedli tudi mesto Ljubljano. Da bi zasnovali pravo razpoloženje vseljidskega odpora proti okupatorju, je bil potreben ilegalni oddajnik.

V sedanji Rozmanovi ulici pred bivšo Šentpetersko kasarno je v pritlični hišici stanoval delavec Ivan Fric, ki je bil po poklicu lončar, a se je ukvarjal tudi s sestavljanjem radijskih sprejemnikov. Ker v svojem stanovanju ni imel električne napeljave, se je odpravil k zancu tovarišu Jožetu Žicu v Križevniško ulico, da bi v njegovem stanovanju izdeloval radijske sprejemnike.

K tovarišu Žicu ga je napotil pokojni Marjan Pogačnik, hišnik v Gregorčičevi ulici nasproti sedanje gostilne Koper.

Žic ga je sprejel v svojo sobo, da je lahko nadaljeval s sestavljanjem radijskih aparatov.

Čez nekaj časa je obiskal Žica terenski partijski funkcionar pokojni Janez Kocmur, ki je opazil, da izdeluje radijske sprejemnike.

Naslednjega dne je tovariš Janez Kocmur zopet srečal tovariša Žica. Ob tej priložnosti ga je vprašal, če bi bila z Ivanom Fricom sposobna sestaviti radiooddajnik.

Žic mu je odgovoril:

»Pobara! bom Ivana Frica!«

»V redu, oglasil se bom pri tebi, da izvem za odgovor,« je dejal Kocmur.

Ko je nekaj dni pozneje potrkal Kocmur na Žicova vrata ter vstopil, sta mu oba pritrdila:

»Lahko sestaviva radiooddajnik, če bova spravila skupaj vse potrebne dele!«

Obiskovalec jima je prigovoril:

»Podvizajta se, ker oddajnik v Osvobodilni fronti nujno potrebujemo!«

Pozneje je Fricu uspelo zbrati domala ves potreben material razen oddajne elektronke.

Ivan Fric se je tedaj domislil svojega znanca Šviglja na Kodeljevem. Obiskal ga je:
 »Ali premoreš mogoče ti oddajno elektronko?«
 »Čemu ti neki bo oddajna elektronka, če pa imam jaz cel oddajnik Agencije Avale. Pripravljen sem ti ga prodati.«
 Ko se je Žic zopet sestal s Kocmurjem, je pojasnil:
 »Fric je iztaknil nekoga, ki razpolaga z delujočim oddajnikom.«
 Kocmur je veselo vprašal:
 »Koliko pa stane?«
 Žic mu je povedal ceno, Kocmur pa je odvrnil:
 »Moram se še posvetovati s tovariši iz OF!«
 Pri ponovnem snidenju je Kocmur dejal:
 »Tovariši iz OF menijo, da je cena pretirana! Pooblaščen sem zahtevati, da pove-
 sta, kdo ima radijski oddajnik. V primeru, da bo Fric to odklonil, ga bodo pač OF
 terenci odpeljali, zaplenili oddajnik in odvedli tudi lastnika.«
 Fric se je podredil zahtevi OF, vendar je zahteval sestanek z OF pooblaščencom.
 Kocmur jima je sporočil:
 »Po sklepu pristojnih tovarišev bo odgovorna oseba čakala na sestanek nasproti
 prulske šole, prekrižanih nog in naslonjen na ograjo Ljubljaniče.«
 Žic in Fric sta odšla na določeno mesto ter se razgledala z druge strani ceste. Res
 sta opazila moža, ki je ustrežal opisu. Žic je prekoračil cesto in čakalca previdno
 vprašal:
 »Oprostite, ali poznate Janeza Kocmurja?«
 Ker je vprašanec odgovoril pritrdilno, mu je Žic dejal:
 »Prosim, potrpite trenutek, moj spremljevalec bo takoj prišel.«
 Žic se je vrnil k tovarišu Fricu za kostonje, nakar je Fric odšel na sestanek.
 Fric se je preselil v shrambo hišnika Marjana Pogačnika v Gregorčičevi ulici, ker
 je to zahtevala konspiracija.
 Še pred novim letom 1941-42 se je oddajnik oglasil.
 V marcu 1942 so bile zopet racije, pri čemer so okupatorji odpeljali tovariša Jožeta
 Žica v belgijsko kasarno. Aretirali so ga v shrambi hišnika Marjana Pogačnika. Od
 tam pa so ga prepeljali v koncentracijsko taborišče Gonars. Iz Žiceve soseske so
 v drugem transportu privedli tudi soseda Ljuba Skrema, ki je povedal, da je bil
 v belgijski kasarni zaprt skupaj z Ivanom Fricem, ki so ga okupatorji uvrstili med
 talce in pozneje ustrelili.
 Ko se je Žic po razpadu Italije vrnil domov, je srečal Janeza Kocmurja, ki mu je
 pojasnil:
 »Mož, ki je bil izbran za javko na Prulah, je bil Oskar Kovačič.«
 Zanimivo bi bilo ugotoviti, kaj vedo o tridelnem radiooddajniku Agencije Avala
 oddajni tehniki Osvobodilne fronte.

V. K.

Dušan Mevlja

Sonetni tercet

I

*Prezir in porogljivost mi sledita,
 ko obiskujem najbolj tihe kraje.
 Skrivaj za mano lazita vohljaje,
 na vrt lepote mi ne dovolita.*

*Kot divja psa za mano se podita
 in lajata na radostne vzdihljaje,
 ki srce jih prepeva šepetaje,
 utripom nežnim blazno se režita.*

*V pogledih njunih kalnih ždi steklina.
Zaman se v hlastnih gobcih peni slina.
Čas-konjederec, zanko brž pripravi,*

*vošina stekla, garjava, zadavi!
Ko mrhi gnusni bosta že brezglavi,
srce objame svobodna vedrina.*

II

*Srce objame svobodna vedrina,
prezir v smeteh kot mrhovina gnije.
Pred mano čudežen se svet odkrije
in spet zapoje mi neba sinjina.*

*Ogrne me dehtečih polj tišina,
zvenenje molka skozi žile lije.
V svečani svetli uri me obsije
bleščečih zvezd spokojna srebrnina.*

*Kako si dobra, zemlja, trudnim mati,
kako lepote tvoje so brezmejne,
nabrekle grudi žejnim blagodejne!*

*V objemu tvojem hotel bi zaspati,
kot izgubljeni sin te spet ljubiti,
glavó na mehko krilo položiti.*

III

*Glavó na mehko krilo položiti
in bolno srce, ki je že trohnelo,
međ zlatim klasjem spet bo ozdravelo,
pramati, iz tvojih grudi hočem piti.*

*Nič več modrosti: biti in ne biti,
živeti hočem radostno in smelo.
Pijano čustvo mi je kri razvnelo,
v milijon lepot se hočem potopiti.*

*Kot roža v soncu hočem se iskriti.
Naj rasem z vami, polja in gozdovi,
naj jadram z vami, svobodni vetrovi!*

*Vojščak, ah ne, le človek hočem biti,
ki miren v sebi smrti gre naproti,
ostati človek vse do konca póti.*

*Napisano na osvobojenem ozemlju severne Dalmacije,
v Zadru, marca 1945*

Dr. Ivan Sedej

Umetnost slikarja Iveta Šubica

Akademski slikar Ivo Šubic

Ivo Šubic se je rodil leta 1923 v Hotavljah v Poljanski dolini. Rodovna tradicija (ne smemo pozabiti, da je Šubičev rod veja rodovine, ki je dala Slovincem vrsto odličnih umetnikov) in pa zanimivo vzdušje v Poljanski dolini in v širšem okolju Škofje Loke je nedvomno vplivalo na mladega fanta, da je poleg šole in dela v domačem mlinu še vneto risal. Zato se je leta 1937 vpisal na kiparski oddelek Srednje tehnične šole v Ljubljani, ki ga je obiskoval do leta 1940, ko se je vpisal na Akademijo likovnih umetnosti v Zagrebu, kjer je doživel tudi zlom stare Jugoslavije.

Ive Šubic: Partizanska kolona, linorez, 1944

Takoj po propadu stare države se je vrnil domov, kmalu zatem se je priključil OF, sredi decembra 1941 pa ga že srečamo pri partizanih. Najprej je bil borec v II. četi Cankarjevega bataljona. Udeležil se je znamenite Dražgoške bitke, preživel pa je tudi nemško ofenzivo na Mošenjsko planino. Kmalu zatem so ga zaradi težke bolezni poslali na zdravljenje v Ljubljano, odkoder je po ilegalnih poteh odšel sredi julija 1942 v Tomšičevo brigado, kjer se je boril kot mitraljezec.

V začetku leta 1943 so ga premestili kot risarja v partizansko tehniko. Najprej je deloval kot ilustrator, kasneje pa je postal vodja grafičnega ateljeja, kjer je deloval do osvoboditve. Po osvoboditvi je do septembra 1945 deloval še kot sodelavec propagandne komisije IOOF. Istega leta se je tudi vpisal v ljubljansko Akademijo za likovno umetnost, kjer je po štirih letih uspešno diplomiral.

Ive Šubic, ki se je uveljavil kot ilustrator, grafik in odličen slikar je svoj umetniški talent in temperament v precejšnji meri pokazal prav pri partizanih. Tu se je ukvarjal ne le s samostojnim ilustratorskim delom, marveč je v linolej in les prenašal tudi dela in zamisli starejših kolegov, uveljavljenih umetnikov. Sam pravi, da mu je to težko in odgovorno delo pomagalo več kot študij na »partizanski akademiji«, ki so jo za člane grafičnega ateljeja organizirali v Crmošnjicah.

Iz partizanskega obdobja se je ohranilo precejšnje število Šubičevih del, bodisi da gre za samostojne grafične liste, bodisi za ilustracije in agitacijske letake. V tem času je bil seveda šele na začetku umetniške poti, zato je v njegovem delu čutiti vplive tedaj že uveljavljenih in formiranih kolegov, predvsem Franceta Miheliča, ki je prav tako delal v grafičnem ateljeju Centralne tehnike KPS. Kljub temu pa lahko že slutimo prve obrise njegovega kasnejšega trdnega in poetičnega sveta.

Zanimivi so predvsem njegovi linorezi in lesorezi. Oblikoval jih je na preprost, vendar učinkovit način in sicer z risanjem svetlih ploskev in kontur v temno ozadje. Uveljavil je trdno izrisano, kubično postavbo upodobljenca (borca, kurirja itd.), ki se giblje po na enak način nakazanem prostoru. Kot posebnost pa lahko omenimo

Ivo Šubic: Partizanska ljubezen, linorez, 1953

svojski psihološki prijem — že tedaj so ga namreč pritegovali predvsem prizori, kjer visi v zraku pretnja strahu in utrujenosti, gladu in hkrati neuklonljive volje do zmage in življenja. V Partizanski koloni iz leta 1944 (lesorez) je v precejšnji meri nakazal vsa svoja izhodišča. V nakazanem zimskem pejsazu se pomika kolona utrujenih in sključenih borcev, na konju jezdi omahujoč ranjenec, mladega borca v ospredju pa je utrujenost premagala, da je za hip sedel in klonil — s skupimi grafičnimi sredstvi mu je uspelo zadeti težko vzdušje hajke in dolgih popotovanj. Kljub temu, da gre za podobo, ki se oblikuje s spretno predstavitvijo dogajanja in akterjev v obliki silhuetnih postav, čutimo njegovo začetno, izrazito realistično hotenje, ki še vedno preglašča osnovno, lirično, razpoložensko noto. Skratka gre za začetke, ko je mojster pričel iskati svoj lastni izraz.

Partizanska tematika ga je pritegovala tudi kasneje, ko se je po šolanju na ljubljanski akademiji razvil v upoštevanja vrednega ustvarjalca. Tej tematiki je posvetil večino svojih ilustracij pa tudi grafičnih listov in slik. Z enako intenzivnostjo so ga pritegovali morda le še prizori iz kmečkega življenja in pa seveda krajina, svet rodne Poljanske doline.

Vendar v teh podobah ni ujet faktografsko opisan košček zgodovine. V teh delih se nam odkriva nova, višja resničnost, ki je plod umetnikove zrelosti in uspele sinteze. Srečujemo se s predstavitvijo novih, intimnih razsežnosti Revolucije, ki jo avtor doživlja kot splet osebnih dram, ki so se strnile v vse prej kot alegorično vizijo težkih in slavnih dni. Kot rdeča nit se v teh delih plete misel o mladosti in o času, ko so ljudje še znali upati in za to upanje tudi umirati.

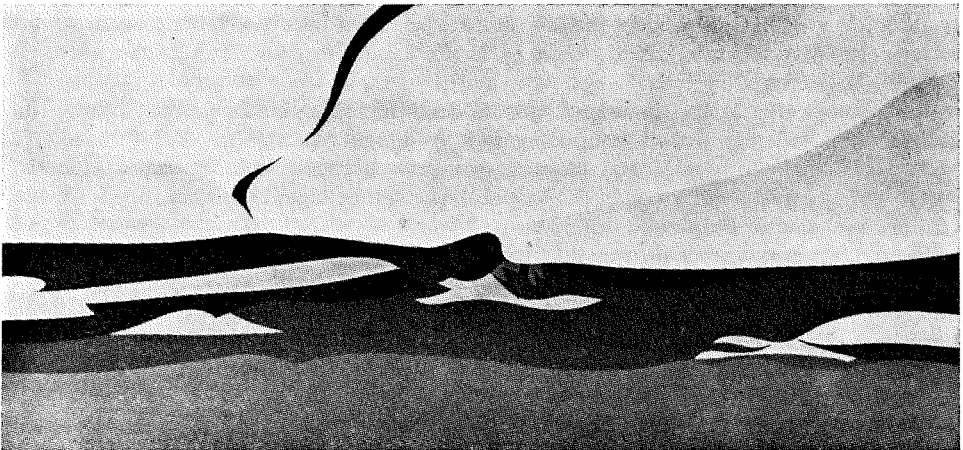
Vizija upanja in apatije pred usodno odločitvijo sta občečloveški kategoriji v Šubičevi umetnosti. Tu je ujeta prekvašena in krčevito priborjena resnica o našem času in naših ljudeh in hkrati o veliki Revoluciji. Prav zato Šubic ni opisovalec

Ive Šubic: Kmet in kmetica iz Poljanske doline

pretekle veličine marveč večne revolucije v naših srcih in dejanjih. Tako zastavljeno umetniško sporočilo pa nam posreduje na svojski način. V načelu je sicer obdržal realno figuro in okolje, vendar je oboje preformuliral v skorajda kiparskem smislu. Figure partizanov — kmetov in garačev s Poljanskih hribov je pravzaprav izsekal iz grčavega lesa. Površino obdeluje v ostrih ploskvah, ki uokvirjajo postavo in ji dajejo značaj nepremakljive plastike. Takemu načinu slikanja in tudi risanja je podredil barvno skalo — ki je bila v dolgem obdobju do srede šestdesetih let težka in je valovila med zemeljsko rjavino in zamolklo modrino, kasneje pa je svoj kolorit, posebej v krajinah spremenil, v tem pogledu raziskuje barvno problematiko tudi danes.

Najprej je nastala serija skoraj »belih« zimskih krajin. Tu je detajl podredil učinku celote, kot izkušen mojster je skušal potegniti kar največ iz namerno

Ive Šubic: Kurirska steza, olje, 1973

skromne bere barv in to celo v prevladujočih belih podlagah in okvirih. To ga je pripeljalo do ostrejšje redukcije. Vedno bolj je začel izpuščati nebistvene detajle in podrejati, tako risbo kot barvo, celoti. Romantična in otožna ter hkrati slikovita in kar nekam preteča pokrajina se je pod njegovim čopičem spremenila v trden sestav ostro omejenih barvnih ploskev, kjer ima belina sicer še vedno pomembno mesto, vendar jo preglasaajo izjemno poudarjeni živobarvni sestavi. S kontrastnimi barvami pa mu uspeva predstaviti krajino v vseh njenih človeških dimenzijah — najprej kot okolje, ki formira človeka in nato še kot odsev človekove duševnosti.

S postopnim izčiščevanjem barv in s prehodom na izrazito ploskovito interpretacijo (ki pa je le navidezna, saj njegove krajine in človeški liki ohranjujejo svoj plastični značaj) pa je prišel do stopnje, ko se nam obeta nov vrh v njegovi umetnosti.

Če bi hoteli na kratko oceniti Šubičevo umetnost bi lahko rekli, da je v vseh obdobjih koreninila na domačih tleh, da je bila povezana z ljudmi in da je prav zaradi tega sveža in pretresljiva, saj nam kaže obraz, ki ga lahko z vsemi odtenki prikaže le pravi umetnik.

Manko Golar

Rab

(*Rab 1942*)

*Široko odprte oči —
še strah jih je rabskih noči,
ko v sanje pošastne
vase strmijo:*

*še zrejo grobove komaj skopane,
v njih beli, prebeli mrliči ležijo,
izžeti, izpiti, z nabuhlimi lici —
negibni — še mrtvi v tišino ihtijo.*

*Strahotno so dolge
brez konca in kraja,
brez križev in vencev
zmaličene vrste.
Umazana zemlja,
krvava od biča
pokriva nabuhla telesa
vsa gola, brez krste.*

Iztok Ilich

France Klopčič: Neravnodušni državljan

Na domala štiristo straneh pričujoče knjige najdemo zbranih enainpetdeset značilnih publicističnih prispevkov, s kakršnimi je France Klopčič že dobrega pol stoletja izpričeval svojo prizadetost, svojo neravnodušnost, (ne)zadovoljstvo in (ne)strinjanje z (ne)reševanjem posameznih žgočih vprašanj, ki so ga vznemirjala najprej še v kraljevski Jugoslaviji in nato od druge polovice petdesetih let naprej tudi v naši današnji socialistični družbi. Gre za izbor spisov — kakor lahko preberemo v začetku predgovora — s področja politike, ekonomike in kulture, ki so nastali kot odraz življenja in izraz hotenja po njegovi koreniti spremembi v smeri socializma-komunizma. Zato se nanašajo na pereča vprašanja svojega časa, posezajoč v gnečo dogodkov in pojavov. Večidel so to stroge analize, kritične presoje in neredko oporekanja. Družben človek in sodobni državljan ne more in ne sme biti ravnodušen do vsega ali vsaj do najpomembnejšega, kar se dogaja v družbi, med narodi ...

Glede na Klopčičevo revolucionarno in življenjsko pot in spricho bogatih osebnih izkušenj, seveda ne preseneča, da se v več tukaj objavljenih prispevkih srečujemo z neizprosno kritiko stalinizma, te toge dogme, ki je bila in je v nekaterih oblikah, ki so ostale kot posledica dobra tri desetletja trajajoče duševne in fizične diktature v mnogih ljudeh kakor neizbrisna, globoko ukoreninjena usledina, živa celo še danes. Prav tako pisec v svojih kritikah ne prizanaša anaroidni gospodarski politiki in pojavom liberalizma v določenih slojih družbe, kot značilnim boleznim socialistične graditve itn.

Članki in razprave v »Neravnodušnem državljanu« so urejeni in objavljeni po kronološkem načelu. Zato je knjiga tudi razde-

ljena na dva dela, ki ju zaključuje bogato imensko kazalo. V prvem delu so zbrani Klopčičevi prispevki iz let od 1923 do 1930, v drugem pa iz novejšega časa, ali natančneje iz obdobja od leta 1957 do konca leta 1973. Sestindvajsetletna vrzel med starejšimi in novejšimi objavami je posledica avtorjeve odsotnosti in odtrganosti od tukajšnjih razmer in dogodkov; ti dobri dve in pol desetletji je France Klopčič namreč preživel v Sovjetski zvezi — najprej kot politični emigrant, ko je živel kot novinar in prevajalec v Moskvi in njeni okolici, pozneje (od leta 1937 do 1945) pa kot žrtev stalinskih čistk med političnimi jetniki v Sibiriji, od koder se tudi po prestani »kazni« vse do »odjuge« po Stalinovi smrti ni mogel vrniti domov.

Prvi del obsega komaj dobro četrtino knjige. Tukaj najdemo sedemnajst radikalnih in mladostno zagnanih, a zato nič manj tehtnih in argumentiranih prispevkov, ki so ponekod obogateni še z razmeroma obsežnimi pripombami in bibliografskimi podatki. Bržkone ni naključje, da se ta retrospektiva pričinja s prispevkom »Misli o rudarskem štrajku leta 1923« in da jo sklepa Odprto pismo Komunistični partiji Jugoslavije ob desetletnici plebiscita na Koroškem »Slovenecem pravico samoodločbe do odcepitve!«, ki je nastal malo pred piščevim odhodom iz Jugoslavije in ga je objavil dnevnik Die rote Fahne na Dunaju, avtor pa ga je za to priložnost prevedel v slovenščino.

V drugem, obsežnejšem delu najdemo torej Klopčičeve prispevke iz obdobja zadnjih šestnajstih let. Večinoma gre za zanimive priložnostne zapise ob različnih obletnicah, ki vsi kažejo avtorjevo izvrstno poznavanje zgodovine, oziroma za zavzete, kritične in polemične reakcije na nekatere docela sodobne pojave in dogodke pri nas ali v svetu.

Največkrat je predmet Klopčičevega zanimanja zgodovina, tu in tam pa seže tudi v svet ekonomije, literature in drugih področij umetnosti.

Domala vsi spisi, zbrani v tej knjigi, so bili doslej že objavljeni — bodisi v dnevnem ali revialnem tisku bodisi kot komentarji ali spremene besede v knjigah in zbornikih. Kakor lahko preberemo ob koncu predgovora, pa nekaj sicer prej že objavljenih in potemtakem tudi že znanih Klopčičevih člankov »zaradi radikalnih pogledov in ostrosti trenutno ni moglo biti uvrščenih v knjigo«. Takšno »pojasnilo« je v takšnem delu kot je »Neravnodušni državljani« milo rečeno presenetljivo. Gre za avtocenzuro ali celo za posledice globoke zaskrbljenosti in dobrohotnega nasveta kakšnega zunanjega »besednega pastirja«? In če gre za to ali ono, zakaj? Zakaj prav pri Klopčiču, ki si ga ni mogoče predstavljati, da bi jemal svoje ostro in včasih že kar strupeno pero v orokavičeno roko? Ko bi bralec lahko vsaj zvedel, kateri prispevki so tisti, ki združujejo toliko radikalnih pogledov in ostrosti, zakaj, čemu...?

Kakorkoli že: ta »razlaga« daje vtis, da imamo kljub vsemu bogastvu in raznolikosti

objavljenega gradiva opraviti s torzom. Toda to bi utegnilo biti že drugo poglavje. Ostanimo raje pri vtisu, ki je še veliko globlji, saj se z vsako prebrano stranjo čedalje bolj utrjuje.

Za avtorjem je komaj verjetna epopeja, neskončna vrsta preizkušenj in izkušenj. Kako in zakaj mu je kljub vsem pritiskom in skušnjavam uspelo ohraniti zvestobo mladostnemu prepričanju, zakaj se pod neznosnim bremenom vseh mogočih dvomov ni sklonil ali celo zlomil. O tem — zlasti »med vrsticami« dovolj zgovorno priča prav ta knjiga. In očitno je, da je prišel pisec iz tega neenakega spopada, kjer ni šlo zgolj za življenje, saj življenje tako ni imelo skoraj nikakršne cene, še bolj odločen, vzravan in prekaljen. Postal in ostal je človek, ki se mu velja spoštljivo pokloniti. Ne nazadnje tudi zato — kakor je ob neki priliki duhovito pripomnil pisatelj Miško Kranjec — ker se kljub velikim zmožnostim, znanju in izkušnjam »na oblasti nikoli ni znašel...«

Knjigo »Neravnodušni državljani«, ki nosi podnaslov Razčlemba in zamisli, je izdala Državna založba Slovenije v Ljubljani, opremo zanjo pa je zasnovala Nadja Furlan.

Slavko Rupel

Anton Ingolič: Domovina v srcu

Antona Ingoliča kot pisatelja našim bralcem ni treba predstavljati. Njegova dela sodijo med najbolj brana dela naših sodobnih pripovednikov. Zato je njegovo delo postalo last širokega kroga slovenskih bralcev. Ingolič je že leta 1958 objavil roman Kje ste Lamutovi? Dve leti kasneje je izšel roman Nebo nad domačijo. Oba romana sta našla svoje mesto med najboljšimi Ingoličevimi izbranimi pripovednimi deli, ki so izšla v desetih knjigah v letih 1963-1967. V času izhajanja izbranih del pa je Ingolič napisal še roman Lastovka čez ocean. V vseh teh svojih delih je Ingolič obdelal problem slovenskega izseljenstva. Če se je tega vprašanja dotaknil že Cankar, če je o njem že glasneje zapel Oton Župančič, pa ga je Ingolič vse temeljiteje obdelal v teh treh romanih. Medtem ko je v prvem romanu prikazal predvsem odhajanje naših ljudi na tuje, je v drugem obdelal probleme v zvezi z njihovim vračanjem po osvoboditvi. Na isto tematiko je ubran tudi tretji roman, le da se ta dotika predvsem ameriških izseljencev. Kot nam je pisatelj sam zaupal se že nekaj časa ukvarja tudi s problemi današ-

njih zdomcev. Kljub temu se je odločil, da prej izda pod naslovom DOMOVINA V SRCU vse tri omenjene romane: Kje ste Lamutovi?, Nebo nad domačijo in Lastovka čez ocean. Trilogijo je v odlični opremi Rudija Spanzla izdala Državna založba Slovenije in s tem pokazala vso skrb za domačo literaturo. Čeprav ne gre za novo delo temveč za ponatis treh, pred desetletjem izdanih romanov, gre vendar za dela, ki so vredna naše pozornosti.

Ob izidu prvega romana, posvečenega izseljencem, je kritika dala priznanje pisatelju, da je v slovensko literaturo uvedel novo snov. Potem ko je pisal o lukarjih, splavarjih, haloških viničarjih, ko nam je predstavil železarje in kasneje še študentsko mladino, pa gornike, se je Ingolič posvetil tudi izseljencem. Pisatelj je ob izidu trilogije sam pojasnil, da ga je že dolgo spremljal problem izseljencev. Že takoj po maturi je odšel v Pariz in se tam družil s širokim krogom ljudi, ki so živeli v tem velikem mestu kot tujci in tvorili poseben sloj prebivalstva. O izseljencih mu je veliko pripovedoval njegov tast, ki se je, čeprav

dobro stoječ pek v New Yorku, zaradi domotožja vrnil v domovino. Po osvoboditvi je spoznal usodo slovenskega dekleta, ki čeprav rojena v Franciji, ni dosegla sreče, ker ni bila po rodu Francozinja. Tudi po vojni je veliko potoval po severni Franciji in spoznaval slovenske izseljence, živeče po rudarskih krajih. Prav tako je bil v Ameriki, kjer se je seznanil z rodovi slovenskih izseljencev. In tako so se rodili romani, ki predstavljajo določen pisateljski vrh v celotnem Ingoličevem umetniškem ustvarjanju.

V romanu *Kje ste Lamutovi?*, pisatelj pripoveduje o usodi Lamutove družine, predvsem o očetu Luki Lamutu in o njegovem sinu Marku. Oče, ki se je udeležil vojne in revolucije v Rusiji se je po vrnitvi odločil, da se zaposli v rudniku. Zaradi druge ženske pa je zapustil dom in odšel na delo v tuje rudnike, kjer je živel z drugo žensko. Prav na prigovarjanje sina Marka, ki je odšel za njim v svet, je slednjic le poklical v tujino tudi svojo družino. Sin Marko je odšel dlje kot njegov oče. Postal je socialist in zaradi svojega revolucionarnega dela izgubil tudi službo pri rudniku. Tik pred vojno je spet dobil delo v rudniku, se nato udeležil odporniškega gibanja, dokler se ni po vojni vrnil v domovino. Ko pa je odšel v Francijo, da bi organiziral vrnitev naših ljudi, so ga ubili francoski žandarji. Oče Luka je že prej umrl zaradi silikoze. Ingolič je s tem romanom ustvaril nekatere nepozabne like, med katerimi izstopata zlasti podobi očeta in matere.

V drugem romanu, *Nebo nad domačijo*, je Ingolič prikazal probleme v zvezi z vračanjem izseljencev po zadnji vojni. Z vrnitvijo starega Rojnika se pripoved začne, z njegovo smrtjo, nekaj mesecev kasneje pa se pripoved sklene. Svojo pripoved je pisatelj razpel v široko fresko, pri katere upodabljanju je moral nujno poseči nazaj

v čas stare Jugoslavije. Takrat se je stari Rojnik odpravil v svet, vzel s seboj nekaj otrok, druge pa pustil doma. V Holandiji, kjer je delal, so se njegovi otroci pomešali z domačini, nastala so nova prijateljstva, nove zveze, mladi so se navzeli novega duha, novega načina življenja. Vse to je ustvarilo ob vrnitvi v stari kraj vrsto težav. Samo stari Rojnik in njegova žena uživata ob vrnitvi, za otroke je bilo mnogo težje. In tako so nekateri potomci ostali v tujini, nekateri pa se nameravali tja vrniti. Nekateri so to storili, drugi ostali, nekateri doživeli srečo, tretji pa žalostno končali.

Tretji roman, *Lastovka čez ocean*, je povezan z Ameriko in našimi ljudmi v njej. Pisatelj pripoveduje o življenju na domači ladji, ki se vrača iz Amerike in vozi s seboj nekaj naših ljudi. Med maloštevilnimi potniki se na ladji spletejo določene vezi, obenem pa tudi nasprotja, ki nujno privedejo do usodnega spopada. Smrt enega potnika, slepi potnik, begunec, ki hoče priti domov, predvsem pa vojni zločinec, ki se skriva pod tujim imenom, privedejo do usodnih konfliktov. Pri opisu vseh teh dogodkov na ladji pisatelj posega v preteklost, celo daljno preteklost nastopajočih oseb, ki pripovedujejo o svojem težkem, izseljenškem življenju v Ameriki. V okviru napete zgodbe z ladje, nam pisatelj slika probleme slovenskih Amerikancev in to v tekstu, ki je nadvse razgiban, hkrati pa tudi moralno in duhovno vznemirljiv.

Tako imamo pred seboj tri romane, ki so tematsko zaokroženi in ki glede na skupno temo predstavljajo trilogijo, pa čeprav v vseh treh romanih nastopajo drugi ljudje. Vsi trije romani, napisani v klasični pripovedni formi, razgibani in s trdno notranjo gradnjo, z jasnimi značajni osrednjih likov, z zapleti in zanimivimi razpleti, pomenijo nedvomno določen vrh Ingoličeve pripovedne proze.

Iztok Ilich

Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo na Slovenskem

V lanskem in letošnjem jubilejnem letu se je v spomin na prve organizirane poskuse naših pradedov, da bi si z orožjem v rokah, s silo proti sili, znova pridobili staro pravdo svojih dedov in pradedov, zvrstilo že nič koliko priložnostnih slovesnosti in prireditvev. Prizadevanja, da bi tem velikim in v marsičem za našo poznejšo zgodovino odlo-

čilnim in usodnim dogodkom zares izkazali dolžno spoštovanje, obudili spomin nanje in jih znova prevrednotili, pa so bila še posebno živa med domala vsemi našimi založniki. Spomnimo se na primer trideset knjig obsegajoče »Gubčeve knjižnice«, pa Menartovih »Srednješkkih palat«, Željčevih »Prizorov iz kmečkega punta« itn.

Med te jubilejne izdaje sodi tudi pričujoča knjiga, sad domala petintridesetletnih prizadevanj našega najvidnejšega strokovnjaka za omenjeno obdobje naše preteklosti, študijo akademika prof. dr. Boga Grafenauerja »Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem«. Knjiga, ki je — enako kot pred dvanajstimi leti »Kmečki upori na Slovenskem« istega avtorja — izšla pri Državni založbi Slovenije, nosi podnaslov »Slovenski kmečki upori 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573«.

V uvodu v to svojo najnovejšo knjigo na temo kmečkih puntov je prof. Grafenauer o pobudah za njen nastanek med drugim zapisal: »Pobudo za to knjigo je dal še v času, ko smo nameravali 1973 praznovati le štiristoletnico hrvaško-slovenskega kmečkega upora, prijatelj Ivan Bratko, z mislijo, da bi šlo v bistvu le za ponatis ustreznega poglavja iz moje knjige o Kmečkih uporih na Slovenskem. Ko pa se je praznovanje združilo s petstoletnico začetka slovenskih kmečkih uporov, je bilo temu treba pridružiti vsaj še največji slovenski kmečki upor iz leta 1515, petstoletnice pa se spomniti vsaj tako, da je knjiga v celoti zajela razvoj puntarskega programa v vsem stoletju med 1473 in 1573, ko se kaže prav v tem nepretrgan razvoj in postopen vzpon od enega velikega upora do drugega.«

Avtor tudi še v nadaljevanju zatrjuje, da ta najnovejša izdaja, knjiga z naslovom »Boj za staro pravdo na Slovenskem«, nikakor ne pomeni dopolnjenega ali »nekoliko spremenjenega« ponatisa pred dvanajstimi leti objavljenega, na isto temo uglasenega dela. Teh dvanajst let je namreč prineslo vrsto novih odkritij. Največ jih je objavil v Zagrebu

prof. Josip Adamčik, vendar pa pričujoče Grafenauerjevo delo marsikje bistveno popravlja in dopolnjuje ne le njegove, marveč tudi vrsto drugih, že bolj ali manj ustaljenih pogledov in prepričanj. Po zasnovi in v veliki meri tudi v vsebinskem pogledu gre potemtakem za docela novo in doslej seveda tudi najobsežnejše in najpopolnejše sorodno domače strokovno delo, ki je zanj med drugim značilno tudi to, da je napisano dovolj poljudno ter zato zanimivo in razumljivo tudi širšemu krogu s problematiko sicer le povprečno seznanjenih bralcev. To pa je seveda značilnost, ki jo pri večini podobnih strokovnih del — ne vselej iz razumljivih razlogov — žal vse prevečkrat pogrešamo.

»Pomen novih virov,« je še zapisal avtor, »je bil tolikšen, da sem moral priprave na upor — delno pa tudi potek samega upora 1573 — obdelati na novo. Tako bodo bralci moje prejšnje knjige našli precej spremenjeno in dopolnjeno podobo, čeprav mi ni bilo treba spreminjati temeljne koncepcije kmečkih uporov, marveč je bila z novimi viri v marsičem še potrjena. V opombah, ki jih navajam skoraj izključno le k temu poglavju, navajam dokumentacijo le za nove trditve, za vse drugo velja to, kar je navedenega v moji prejšnji knjigi o kmečkih uporih na Slovenskem.«

Knjiga, ki bo brez dvoma obogatila seznam literature o tem za nas tako pomembnem obdobju pred štirimi oziroma petimi stoletji, je ilustrirana z vrsto topografskih skic, ki ponazarjajo področja posameznih puntov, premike kmečkih in fevdalnih čet ter prizorišča najpomembnejših bojev. Opremo v platno vezane edicije je zasnovala Nadja Furlan.

Prejeli smo v oceno

Gregor STRNISA: *Oko*. Pesmi. Opremil Franc Maček. Notranje uredil Marko Resnik. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1974.

Milan JESIH: *Legende*. Pesmi. Opremil Bard Iucundus. Izdala Cankarjeva založba. V Ljubljani 1974.

Vitomil ZUPAN: *Klement*. Roman. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1974.

Angelos BAŠ: *Savinjski splavarji*. Fotodokumentacija Slovenski etnografski muzej. Barvne fotografije Joco Žnidaršič. Grafična in tipografska oprema Jože Brumen. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1974.

Dušan MORAVEC: *Slovensko gledališče Cankarjeve dobe (1892—1918)*. Opremil Branko Simčič. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1974.

Galliano FOGAR: *Od ilegalnega antifašizma do proletarske brigade*. Prevedel Stanko Murovec. Opremil Franc Golob. Izdala »Srečanja«, revija za družbena vprašanja. Nova Gorica 1974.

Miško KRANJEC: *Anketni listi malega človeka*. Novele. Opremil Rudi Španzel. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

France KLOPČIČ: *Neravnodušni državljan. Razčlemba in zamisli*. Opremila Nadja Furlan. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

Anton INGOLIČ: *Domovina v srcu. Kje ste Lamutovi*. Roman. Prvi del trilogije. Opremil Rudi Španzel. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

Anton INGOLIČ: *Domovina v srcu. Nebo nad domačijo*. Roman. Drugi del trilogije. Opremil Rudi Španzel. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

Anton INGOLIČ: *Domovina v srcu. Lastovka čez ocean*. Roman. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

Venceslav WINKLER: *Hlebček kruha*. Zbirka Lastovke. Ilustriral Milan Bizovičar. Tehnično uredila Jelka Rijavec. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1973.

Miha MARINKO: *Moji spomini* (ponatis). Zbirka Kultura. Opremil in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

William E. CONNOLLY: *Politične vede in ideologija*. Prevedli Petja Solar, Janez Žitnik, Maja Kraigher. Spremnno besedo napisal Matjaž Maček. Opremil Mihajlo Šoltes. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Bogo GRAFENAUER: *Boj za staro pravdo na Slovenskem*. Opremila Nadja Furlan. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

KALIDASA. Zbirka LIRIKA. Izbrala, prepesnila ter spremno besedo in opombe napisala Vlasta Pacheiner. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

KATUL. Zbirka LIRIKA. Prepesnili Fran Bradač, Kajetan Gantar, Ivan Hribovšek, Fran Omerza in Jože Šmit. Izbral in spremno besedo napisal Kajetan Gantar. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

KUČAK. Zbirka LIRIKA. Izbral, prepesnil in spremno besedo napisal Cvetko Zagorski. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

PUŠKIN. Zbirka LIRIKA. Izbral, uredil in prevedel Mile Klopčič. Spremnno besedo napisala Vera Brnčič. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

NERUDA. Zbirka LIRIKA. Izbrala in prepesnila Avgusta Smolej. Spremnno besedo napisal Viktor Smolej. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

HIKMET. Zbirka LIRIKA. Izbral, uredil in prepesnil Ivan Minatti. Opremil in tehnično uredil Aco Mavec. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Ljubo POPOVIČ: *Velika igra z Dražo Mihailovičem*. Prevedel Bogdan Gradišnik. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1974.

Kromberk-Loke. Ob tridesetletnici množičnih aretacij in odgona v nemška taborišča. Zbral in uredil Ciril ZUPANC v sodelovanju s komisijo za zapornike in internirance pri Mestnem odboru ZB NOV Nova Gorica. Izdal Mestni odbor ZB NOB. Nova Gorica 1974.